

ДУ «Інститут всевітньої історії НАН України»
Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre
Кафедра всевітньої історії Київського університету імені Бориса Грінченка

ІГОР СРІБНЯК

ІТАЛІЯ / ITALIA: КОРОТКИЙ НАРИС ІСТОРІЇ

Навчальний посібник

Рим-Київ 2019

ББК 63.3(4ІТА)я89

С75

*Друкується за рішенням Вченої ради Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 3 від 4 квітня 2019 р.)*

Рецензенти:

А. І. Кудряченко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України (ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»)

В. П. Капелюшний, доктор історичних наук, професор член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

В. М. Яблонський, кандидат історичних наук, доцент (Національний інститут стратегічних досліджень)

Срібняк І. В.

С75 Італія / Italia: короткий нарис історії. Навч. посібник / І. В. Срібняк. – Рим-Київ: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2019. – 206 с.

ISBN 978-966-2410-29-7

Посібник містить стислий виклад основних тенденцій розвитку етнонаціональних процесів на Апеннінському півострові; чільна увага приділена періоду Римської республіки та імперії; її розпадові та становленню на італійських землях ранньофеодальної державності, а також виникненню італійських міст-комун; відтворено основні політичні та суспільно-економічні події в італійських державах доби середньовіччя, докладно реконструйовано боротьбу за об'єднання країни в єдину державу (Рісорджименто) та подальший перебіг політичних процесів в Італійському королівстві; розкрито особливості історичного шляху Італії новітньої доби та специфіку українсько-італійських культурних зв'язків та міждержавних взаємин у ХІХ – на початку ХХІ ст.

Для студентів історичних та філологічних факультетів університетів, вчителів, всіх, хто вивчає італійську мову та цікавиться проблемами європейської та всесвітньої історії.

ISBN 978-966-2410-29-7

© ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2019

© Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2019

© І. Срібняк, 2019

ВСТУП. ІСТОРИЧНА ТА ЕКОНОМІЧНА ГЕОГРАФІЯ ІТАЛІЇ

Не буде перебільшенням стверджувати, що до сьогодні можливості вивчення історії Італії залишаються досить обмеженими через відсутність достатньої кількості науково-довідкової та методичної літератури з цієї проблематики. Щоправда, ще з радянських часів дослідник цієї теми має «Очерки истории Италии»¹, участь у написанні якої брали відомі радянські історики і мистецтвознавці, а також синтетичну тритомну «Историю Италии», яка на сьогоднішній день є найґрунтовнішим виданням з обширу даної проблеми².

Серед інших радянських видань слід назвати і «Историю современной Италии»³, яка також ґрунтувалася на радянських історичних концепціях класової боротьби, що спотворювало об'єктивну картину італійської дійсності. Зауважимо, що ці книжки мали суттєві недоліки, що пов'язано не лише з класовим підходом їх авторів до висвітлення історії цієї європейської країни та переважанням сюжетів суспільно-економічного змісту, але й тим авторські колективи даних підручника і посібника розпочинали відлік часу італійської історії з раннього середньовіччя (коли на Апеннінському півострові виникали перші «варварські» королівства), свідомо чи несвідомо оминаючи добу стародавнього Риму, яка є інтегральною часткою минувшини Італії.

Разом з тим, на сьогоднішній день існує великий масив монографічних видань (див. вибрану бібліографію в кінці посібника), автори яких досліджували окремі періоди, явища та події італійської історії, відтворювали життєвий шлях та діяльність визначних італійських політичних та культурних діячів різних епох, чим заклали солідну базу для опрацювання даної проблеми. Особливо багато видань було присвячено розглядові різних течій та напрямків італійського мистецтва. На рубежі століть перелік навчальної літератури збільшився за рахунок перевидання праць відомих істориків-італістів, праці яких ще довгий час являтимуть собою поважний внесок в розробку як дидактичного, так і наукового векторів даної проблеми⁴.

З українських істориків найбільший внесок у розробку окремих сюжетів італійської історії (насамперед розвитку італо-українських культурних зв'язків) було зроблено головним науковим співробітником Інституту історії України НАН України проф. д-ром М.М.Варварцевим⁵. Низку наукових

¹ Очерки истории Италии. 476-1918 годы. / Под ред. М.А.Гуковського. – М., 1959.

² История Италии: В 3 т. / Под ред. С.Д.Сказкина. – М., 1970-1971. – Т.1-3.

³ Канделоро Д. История современной Италии. – М., 1958-1979. – Т.І-VII.

⁴ Моммзен Т. История Рима: В 4 т. – Т. 1, кн. 1-3: До упразднения царской власти (кн.1); От упразднения царской власти до объединения Италии (кн.2); От объединения Италии до покорения Карфагена и греческих государств (кн.3). Т.2, кн. 3-4: От объединения Италии до покорения Карфагена и греческих государств (продолжение) (кн.3); Революция (кн.4). – Ростов-на-Дону, 1997; Тарле Е.В. История Италии в средние века. 2 изд. – М., 2003.

⁵ Див. зокрема: Варварцев Н.Н. Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). – К., 1986; його ж. Італійці в культу-

праць з різних аспектів середньовічної та нової історії Італії опублікував автор цього посібника⁶. Великий обсяг різномірної інформації про історію та культуру Італії був синтезований у капітальному виданні, що побачило світ під редакцією проф. Н.Ф.Баллоні – до недавнього часу аташе з питань культури Посольства Італійської Республіки в Україні⁷.

Але попри це в Україні гостро бракує наукової літератури із даної проблематики, відтак досить актуальним видається нині підготовка синтетичного академічного підручника з історії Італії, в якому була би відтворена специфіка політичного, суспільно-економічного та культурного розвитку італійських земель, починаючи з часів заснування Римської держави і до кінця ХХ ст. Даний посібник стане, можливо, першим підготовчим кроком у цьому напрямку, водночас його автор свідомий того, що підготовка такого значного проекту вимагатиме об'єднання зусиль всіх українських істориків, наукові зацікавлення яких зосереджені у галузі історії та культури Італії.

Пропонований студентському загалу посібник містить стислий виклад подій додержавної фази розвитку країни (насамперед етнонаціональних процесів на півострові) та доби архаїки; чільна увага приділена періоду Римської республіки та імперії; її розпадові та становленню на італійських землях ранньофеодальної державності, а також виникненню італійських міст-комун; відтворено основні політичні та суспільно-економічні події в італійських державах доби середньовіччя, докладно реконструйовано боротьбу за об'єднання країни в єдину державу (*Risordjimento*) та подальший перебіг політичних процесів в Італійському королівстві; розкрито особливості історичного шляху Італії у ХХ ст.

Таким чином, ознайомлення зі змістом даного посібника дозволяє скласти цілісну картину суспільно-політичного розвитку Італії від додержавної доби до кінця ХХ ст., а наявність навчально-методичного комплексу – створює можливості для організації самостійної та дистанційної роботи студентів гуманітарних факультетів українських університетів, зокрема тих, хто спеціалізується з вивчення всесвітньої історії та міжнародних відносин; водночас цей посібник становитиме інтерес для всіх, хто вивчає італійську мову.

рному просторі України (кінець ХVІІІ – 20-ті рр. ХХ ст.): Іст.-біограф. дослідження (словник). – К., 2000; *його ж.* Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. – К., 2005.

⁶ Див.: *Срібняк І.В.* П'ємонт в італійському національно-визвольному русі. – К., 2001; *його ж.* Утворення єдиного Італійського королівства (1848-1870) // Гетьманський альманах / Відп. ред. Ю.І.Терещенко. – К., 2002. – Ч.І. – С.95-107; *його ж.* Державотворча діяльність монархів Савойської династії в Італії (1821-1870 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 2006. – Вип.15. – С.348-361; *його ж.* Нормани в Сицилії та Південній Італії: особливості проникнення, територіальні здобутки, державно-політична спадщина (ХІ-ХІІІ ст.) // *Wojskowość Ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego.* – Toruń, 2007. – S.264-277 та ін.

⁷ *Ранопорт А.А.* Все об Италии: Общ. сведения. История. Наука. Культура. Образование. Спорт. Достопримечательности. Полезные мелочи и советы / Итал. ин-т культуры в Украине / Никола Франко Баллоні (ред.). – Харьков, 2006. – 540 с.

Сучасна *Італія* розташована на півдні Європи в центральній частині Середземномор'я. Її територія охоплює південні схили Альп, Падуанську низовину, Апеннінський півострів, а також два великі острови – Сардинію та Сицилію. На півдні півострів відокремлює від Сицилії Мессінська протока, а на півночі природною межею Італії є дві гірські системи – північні Апенніни та Альпи. І хоча ці гори не є неперехідними, вони виконували важливу функцію, перешкоджаючи швидкому просуванню вглиб Італії диких народів та племен. Апенніни, крім того, умовно поділяють Італію на дві частини, одна з яких (західна) звернена до Тірренського моря, а друга (східна) – до Адриатичного.

За однією з версій термін «Італія» є похідним від імені легендарного царя сицилійців Італа, який переселився на Апенніни, після чого мешканці цих місць почали називатися італами, а невдовзі ця назва поширилась на весь півострів. За іншою – назва країни походить від слова «вітелюс» (бик), яких у свій час було дуже багато на пасовищах Апеннінського півострова. Вперше термін «Італія» був використаний греками для означення південної частини Апеннінського півострова, де вони оселилися у VIII-VII ст. до н.е. Короткий час «Італією» також називався союз племен та народів, які мешкали у середній та південній частині Апеннінського півострова. У I ст. до н.е. вони утворили могутній військово-політичний союз для боротьби з гегемонією Рима, але невдовзі зазнали поразки та змушені були остаточно підкоритися римлянам.

Італійське узбережжя Адриатичного моря є майже цілком рівним та пологим, що не сприяло розвитку мореплавства, натомість західне узбережжя мало багато природних заток і бухт, зручних для спорудження пристаней, і тому тут з давніх часів спостерігався активний торгівельний рух. Це значною мірою обумовило виникнення перших політичних утворень, розвиток та конкуренція яких на багато століть наперед визначила перебіг історичних подій в цьому регіоні.

Італія має кілька судноплавних річок, найважливішими з яких є Тібр і По. Остання тече через обширну долину з родючими ґрунтами. В інших регіонах Італії також є значна кількість земель, придатних до інтенсивного орного землеробства, тому не дивно, що воно з давніх часів було головним заняттям населення. Розвиткові землеробства сприяв також субтропічний клімат та достатня вологість, досить висока агрикультура місцевих мешканців та новоприбулих племен. За часів античності Італія мала багато лісів, а деревина являла собою цінний будівельний матеріал. Значного ступеня розвитку досягло садівництво і виноградарство, а також скотарство. В Італії видобувалися мідь і залізо, вироби з яких були важливою частиною експорту; кошти ж, отримані від реалізації продуктів та металевого посуду, знярядь праці та зброї, спрямовувалися на придбання різної сировини та тих виробів, яких бракувало в Італії.

Найважливішою особливістю географічного положення Італії є її розташування на шляхах між Південно-Західною Європою і Середнім Сходом. Альпи формують природний північний кордон з Францією, Швейцарією, Австрією та Словенією. 4/5 її кордонів є морськими. Найвища точка – гора Монблан (4807 м). Італія – сейсмонезбезпечна країна, на її території час від часу починає діяти вулкан Етна (3340 м). Клімат – субтропічний середземноморського типу з сухим, спекотним літом і дощами взимку. Рельєф – гірські середньовисотні масиви та невеликі приморські низовини (в районі Неаполя, Рима і Ліворно вони мають родючі ґрунти вулканічного походження). Виключенням з цього є Падуанська низовина, яка розташована на межі помірної і субтропічної поясів, має родючі землі та достатнє зволоження; а також італійські Альпи, де є багато невеликих річок та озер.

Італія не має значних родовищ корисних копалин за виключенням покладів сірки, ртуті та мармуру. Проте величезними є рекреаційні ресурси. Близько 1/3 її території вкрито лісами, і готові вироби з деревини є важливою статтею її сучасного експорту. Одним з найприбутковіших справ є туристичний бізнес (21,4 млрд. дол. прибутку в рік). За кількістю туристів (понад 50 млн. на рік) – Італія посідає перше місце в світі. Туристів приваблюють сонячні пляжі Середземномор'я (насамперед італійська Рив'єра та курортні зони Сардинії), величезна кількість історичних старожитностей і культурних пам'яток, музеїв світової слави, колекції та галереї; а також чудові краєвиди та можливість зайнятися зимовими видами спорту в Альпах.

Сицилія, острів у Середземному морі, територія Італії. Найбільші міста: Палермо, Мессіна. Площа – 25,5 тис. кв. км, населення – понад 5 млн. чол. Переважає гірський рельєф, висота до 3340 м (вулкан Етна). Сейсмічноактивний регіон, досить часто трапляються землетруси. Є термальні та мінеральні джерела. На острові містяться родовища нафти, газу, сірки; наявні значні запаси деревини.

Сицилія отримала свою назву від перших поселенців – племен сікулів і сіканів. Про її виникнення існує й легенда, в якій йдеться про велетня, що мав необережність кинути виклик богам Олімпу. Але боги покарали сміливця, кинувши його у море та притиснувши трикутним каменем – Сицилією. З тих часів цей невдаха так і лежить на дні Середземного моря, не маючи сил зрушити з місця камінь, і час від часу в безсилій люті він проклинає богів, що можна почути під час виверження вулканів. Ще одне легендарна згадка про острів є у Гомера, який згадував про Сицилію, оповідаючи про пригоди Одисея. Саме тут – у Мессінській протоці, яка відділяє острів від материкової частини, на прославленого героя чатували велетенські потвори Сцилла і Харібда, між якими належало пропливти кораблю царя Ітаки. Сам острів (за Гомером) був населений гігантськими людоджерами – лестригонами, і зустріч з ними стала для членів команди Одисея фатальною – більшість з них загинула страшною смертю, а 11 човнів (за винятком корабля Одисея) з флотилії царя були потоплені величезними брилами, які кидали в море лестригони.

У XII ст. до н.е. мешканці Сицилії провадили активну торгівлю з фінікійцями, які заснували тут свої поселення. У VII ст. до н.е. у цьому регіоні з'являються грецькі поселенці, руками яких була побудована ціла низка міст, у т.ч. й Сіракузи. Після тривалої боротьби, яку вели за острів фінікійці, греки і римляни, Сицилія стала складовою частиною Римської держави. Майже неконтрольований вплив на острів рабів, що мав місце у другій половині II ст. до н.е., істотно позначився на структурі населення Сицилії (в окремих регіонах раби становили більшість населення), а посилення їх експлуатації значно загостило суспільні протиріччя, що врешті-решт призвело до потужних повстань рабів. Перше з них (під проводом сирійця Євна та пірата з Кілікії Клеона) відбулося у 136-132 рр. до н.е. Основними центрами повстання були м.Енна і Агрігент. Армія повстанців, яка нараховувала до 200 тис. чол., захопила Катану, Мессіну, Тавроменій і, можливо, Сіракузи. Друге повстання (на чолі з рабом-італіком Сальвієм (Трифоном) і кілікійцем Афініоном) відбулося у 104-99 рр. до н.е. і охопило майже весь острів. Але як перше, так і друге повстання були придушені римським військом.

У V ст. до н.е. після падіння Римської імперії острів стає об'єктом нападу варварських племен – вандалів і готів, у IX-X ст. Сицилія перебувала під владою африканських мусульман (які зуміли переправитися через Туніську протоку, що відділяє острів від Африканського континенту), у XI-XII ст. – вона була завойована норманами, які заснували тут своє королівство. У XIII ст. Сицилія потрапляє під владу французів, а дещо пізніше – іспанців. Напередодні Рісорджименто впродовж 1504-1860 рр. (із незначними перервами) острів перебував у складі Королівства обох Сицилій (Неаполітанського королівства) під владою іспанських Бурбонів, а 21 жовтня 1859 р., після знаменитої експедиції Гарібальді, Сицилія об'єдналася з П'ємонтом у єдине Італійське королівство.

Сардинія, острів в Середземному морі. Головне місто – Кальярі. Загальна площа – 24 тис. кв. км., населення – 1,6 млн. чол. Висота до 1834 м (г.Ла-Мармора). На острові є родовища свинцево-цинкових руд, бокситів. Після приєднання о.Сардинії до Савойського герцогства, нове державно-політичне утворення отримало і нову назву – Сардинське королівство (1720-1861), яке у середині XIX ст. очолило боротьбу за створення єдиної Італії. Більш поширена неофіційна назва королівства – П'ємонт (історична місцевість на півночі Італії, яка являла собою найрозвинутішу в економічному відношенні та територіально найбільшу частину Сардинського королівства).

Лекція 1. СТАРОДАВНІЙ РИМ (ДОБИ ЦАРСТВА ТА РЕСПУБЛІКИ)

1. Етнічні процеси на Апеннінському півострові періоду архаїки. Заснування Риму. Доба царства.
2. Римська республіка. Боротьба між патриціями та плебеями. Кодифікація римських законів.
3. Завойовницькі походи Риму. Війни з галлами, Тарентом і Карфагеном.

4. Спроби реформування римського суспільства. Державна діяльність Гая Марія.

5. Диктатура Луція Сулли. Загострення політичної боротьби в Римі.

1. Етногенез предків сучасної італійської нації досі є ще не до кінця з'ясованим через брак відповідних джерел. Можливо, що перші племена дісталися праіталійських земель з Південної Франції або Іспанії, але на думку деяких дослідників процес заселення Апеннінського півострова відбувався з Північної Африки. Одним з найдавніших народів Італії можна вважати лігурійців, але в II тис. до н.е. тут з'явилися мешканці придунайських земель – т.зв. італіки (племена індоєвропейського походження). Це був цілий конгломерат народів (умбри, сабіняни, самніти, кампани, лукани та ін.), а також латиняни, які врешті-решт асимілювали лігурійців. Відомі також племена іллірійців, які оселилися на сході Італії, венеців – в околицях майбутньої Венеції та япігів в Апулії. На узбережжі Південної Італії оселилися грецькі колоністи, які заснували цілу низку міст (Куми, Неаполь, Сибаріс, Тарент та ін.), так що весь цей регіон навіть отримав назву «Велика Греція». Крім того, греки поширили свою присутність і на Сицилію (Сіракузи, Мессіна та ін.), щоправда поділивши тут сфери впливу з фінікійцями. Отже, у доісторичний час в Апеннінах мешкала строката суміш різних племен та народів, які досить активно контактували між собою, що у свою чергу, об'єктивно сприяло їх майбутньому об'єднанню в одній державі.

Видатну роль у формуванні римської культури та ментальності відіграв ще один народ – етруски (тиррени), які ймовірно 1000-800 рр. до н.е. дісталися Італії морським шляхом з Малої Азії. Спочатку вони оселилися на західному узбережжі півострова (давши назву відповідному морю) від Північних Апеннін до середнього Тібру. Етруски перебували на досить високому рівні суспільної організації і тому за короткий час зуміли підкорити місцеві племена. При цьому етруски заснували одну з перших великих держав в Італії, основою якої було 12 етрусських міст під зверхністю Веїв. Щоправда, це релігійно-політичне утворення не мало внутрішньої єдності, але його активна експансіоністська діяльність, спрямована на приєднання нових земель, деякий час утримувало його від розпаду.

Найзначнішими територіальними здобутками етрусків у цей час на півдні стали землі над Тібром (у т.ч. й Рим), та частково Кампанія з Капуєю. На півночі вони опанували землями в басейні р.По і вийшли на узбережжя Адріатики. Жвава торгівля, яку вели етруски у Тирренському морі, вимагала наявності власного флоту (в т.ч. і для захисту своїх торговельних інтересів та успішної конкуренції з греками). Але врешті-решт, у 474 р. до н.е. етруски зазнали поразки від флоту м. Сіракузи, що призвело до втрати ними південних територій (які посіли самніти) та контролю над грецькими колоніями у Південній Італії. На півночі етрусків також переслідували невдачі у боротьбі з галлами, які зуміли витіснити завойовників з басейну річки По. У VIII-VI ст. до н.е. етруски були змушені конкурували і з фінікійцями, які мали в цьому регіоні свої факторії.

Про досить високий рівень культурного розвитку етрусків свідчать археологічні знахідки решток їх будівель, зокрема поховальних камер (гробниць), під час спорудження яких використовувалися такі архітектурні прийоми як арки і склепіння. Саркофаги етрусків прикрашалися барельєфами чоловіків та жінок, виконаних з великою реалістичністю. З надзвичайною майстерністю етруски виготовляли скульптури тварин, і їх вплив можна простежити в особливостях зображення т.зв. Капітолійської вовчиці і химери. Етруски досягли значного ступеня досконалості у виготовленні залізних та мідних знарядь праці, посуду, прикрас та зброї, які як правило покривалися багатим орнаментом.

У X ст. до н.е. племена латинян оселилися на лівому березі Тібра, у т.зв. долині Лаціум. Вони мешкали невеликими оселями, які були розкидані навколо захисних укріплень, побудованих на пагорбах. Найчисельнішими осередками скупчення латинян були Тускулум, Тібур, Ариція, Лаврентум та ін., які об'єдналися у релігійно-політичний союз на чолі з Альба Лонгою. За легендарними переказами, засновником цієї держави (союзу) вважався троянець Еней, який після падіння Трої прибув до Лаціуму, переміг короля рутулів Турна, одружився з Лавінією (донькою Латина – короля Лаврентума), і після смерті останнього успадкував корону. Син Енея Асканій заснував Альбу Лонгу, започаткувавши династію альбанських королів. Але дещо пізніше провідну роль серед латинських поселень почав відігравати Рим, який мав дуже зручне географічне розташування – на р.Тібр – у тому місці, де проходить найзручніший шлях з півночі на південь Апеннінського півострова.

Серед всіх пагорбів на лівому березі Тібра для поселення найкраще надавався Палатинський, на західному схилі якого було споруджено чотирикутне селище (т.зв. квадратний ринг). Десь у VIII-VII ст. до н.е. поселення на Палатині злилося в одне ціле з найближчими оселями на інших пагорбах (Квіринал, Капітолій, Вімінал, Еквіліній, Целій та ін.), звідки напевно походить легенда про заснування Рима на семи пагорбах. За традицією, датою заснування Рима вважається 753 р. до н.е. (за підрахунками історика Марка Варона), а засновниками були брати-близнюки Ромул і Рем – онуки легендарного альбанського короля Нумітора, які щасливо врятувалися від загибелі (колиска, в якій їх кинули до річки, зачепилася за гілку фігового дерева), а потім були вигодовані молоком вовчиці та виховані пастухом Февстулом. Пізніше брати помстилися своєму кривднику – царю Амулію, покаравши його смертю, після чого вирішили заснувати нове місто там, де їх було врятовано.

Честь заснувати місто випала Ромулу, який визначив кордони майбутнього міста на Палатинському пагорбі. Через непорозуміння Ромул вбив свого брата Рема, ставши родоначальником нової династії. Заходами Ромула було закладено основи пізнішого громадсько-політичного життя Риму. Дбаючи про розвиток та добробут свого міста на початку його існування, він наказав викрасти двісті молодих дівчат із сусіднього племені сабінян, що обов'язково призвело би до початку війни з чисельнішим і войовничим народом. Але Ромулу вдалося мирним шляхом залагодити цей конфлікт, запропонувавши сабінянам влитися до римської общини, внаслідок чого відбулося поєднання

засновників міста – латинян і сабінян. Ще одним етносом, який брав діяльну участь у формуванні первісної римської общини, були етруски, що деякий час посідали ці терени. Досить ймовірним є й те, що царська династія, започаткована Ромулом, має етруське походження, про що опосередковано свідчить певна подібність імені засновника Риму і етруського знатного роду «Румлна». Так само – імена останніх римських царів – Тарквініїв, без сумніву, мають етруське коріння.

Основною виробничою одиницею в римській родовій общині була велика патріархальна родина (сім'я, фамілія), яка складалася з її глави (батька), дружини, дітей (у т.ч. й дорослих синів разом з їх дружинами і дітьми), а також клієнтів. Главу сім'ї називали ще патроном, і він мав необмежену владу над усіма членами родини – зокрема міг відправити їх у вигнання, продати у рабство, і навіть покарати смертю. Одружений син становився вільним лише тоді, коли на це погоджувався батько, який давав у цьому урочисту обітницю. Доньки виходили з родини, лише беручи шлюб. Батько розпоряджався всім майном та коштами родини, у т.ч. й тими, що були зароблені його дітьми або отримані у дарунок чи спадок. Ним від імені родини відправлялися всі молитви та виконувалися відповідні релігійні обряди. Після смерті батька його місце займав найстарший син, якому відтоді підлягали молодші брати і сестри, а також і мати. Разом з тим жінка в родині мала досить широкі права, самостійно керуючи своєю часткою господарства. Такі патріархальні порядки об'єктивно зміцнювали єдність і солідарність римського суспільства, слугуючи надійним фундаментом його політичної будівлі.

Споріднені родини об'єднувалися в рід, члени якого відбували спільні богослужіння та мали спільні місця поховань. У свою чергу десять родів об'єднувалися у курію, а десять курій утворювали трибу, яких у стародавньому Римі було три. Триби склалися з нащадків найдавніших мешканців міста, і сформувалися на основі трьох етносів (племен) – етрусків, латинян і сабінів, утворивши первісну римську общину. Глави родин, які належали до цих триб, творили провідну верству римського суспільства і називалися патриціями. Вони мали рівні права та посідали однакове становище в державі, незважаючи на майновий ценз, і навіть їх одяг (білі вовняні тоги) зайвий раз підкреслювали їх рівність у соціальній структурі суспільства. Їх головним обов'язком була військова служба, а також участь у громадських роботах (на будівництві мурів та публічних установ).

Решта населення належала до іншої суспільної верстви – плебеїв, яка сформувалася з числа представників завойованого населення сусідніх з Римом територій. На початку свого існування римська община була зацікавлена у зростанні кількості свого населення, але після того, коли число римських родів досягало 300, община припинила своє кількісне збільшення, що пояснювалося нестачею земель навколо Риму. Плебеї були дискриміновані у той спосіб, що вони не мали права посідати державні посади та брати участь у роботі представницьких органів Риму. Між патриціями і плебеями точилася прихована боротьба, яка інколи набирала гострих форм.

Плебеї мали різне майнове становище: з одного боку серед них було багато заможних людей (купців, ремісників та ін.), але з іншого – до цієї соціальної групи належали і зовсім бідні люди, які не мали майже жодних засобів до існування. Зрозуміло, що ці два прошарки переслідували різні цілі – якщо заможні прагнули до здобуття політичних прав, то найбідніші хотіли забезпечити собі мінімум харчування. Крім того в структурі тогочасного римського суспільства були раби, які використовувалися на найтяжчих роботах.

Вища державна влада в Римі першого (царського) періоду належали царям етрусської династії, першим з яких був Ромул (753-716 рр. до н.е.). За часів правління спадкоємців Ромула значіння Риму поволи збільшувалося, істотно змінювався і сам вигляд «Вічного міста», а також відбувалася регламентація громадсько-політичного життя столиці. Так, зокрема, наступник Ромула – Нума Помпілій (715-672 рр. до н.е.) кодифікував релігійні обряди і свята; Туллій Гостілій (672-640 рр. до н.е.) здобув Альбу Лонгу та приєднав її території до своєї держави, а також спорудив в Римі будинок (курію) для сенату; Анк Марцій (641-616 рр.) побудував міст через Тібр і заснував римську колонію у гирлі цієї річки – порт Остію; під час правління Тарквінія Старого (616-578 рр. до н.е.) в Римі почала діяти каналізація; Сервій Туллій (578-534 рр. до н.е.) спорудив навколо міста мури, а також вдався, за деякими свідченнями, до проведення важливих соціальних реформ; Тарквіній Гордий (534-510 рр. до н.е.) увійшов до історії тим, що налаштував проти себе мешканців Рима, і як наслідок, був позбавлений влади, після чого монархію було скасовано. За часів володарювання останніх трьох царів у Римі було побудовано також цирк, храми, капітолій.

Римські царі мали всю повноту влади – видавали закони, призначали урядовців, підписували міждержавні угоди, розпоряджалися державною скарбницею, здійснювали верховний провід римською армією під час війни. Крім того, царям належала верховна судова влада (вони мали право присудити злочинцю різні форми тілесних покарань або застосувати смертну кару). Царі виступали й верховними жерцями і від імені держави складали жертви богам (насамперед – богині-опекунці Весті), а також одноосібно тлумачили волю богів. До зовнішніх атрибутів царської гідності (у чому також простежується вплив етрусків) належали спеціальні відзнаки – у т.ч. палиця із слонової кістки з емблемою орла; червоний плащ і черевики; золотий вінець, т.зв. куруальне крісло, оздоблене слоновою кісткою; постійна присутність при особі монарха 12 слуг – лікторів, які з'являлися, тримаючи у руках в'язанки різок із встромленими в них сокирками (т.зв. фасцесами – символами влади), і основною функцією яких було негайне виконання царських судових вироків.

Проте, попри надзвичайно широкі повноваження, царська влада не мала необмеженого характеру. Кожен новообраний цар мав здобути визнання римського патриціату, що могло відбутися лише за умови укладання договору з громадою. Репрезентантом громадської думки був сенат (рада старійшин), до якого входило 300 членів – по десять від кожної курії. За традицією, цар мав радитися з сенатом у кожній важливій справі. Після смерті царя вся

повнота влади переходила до сенату, який призначав його заступників (які змінювалися кожні 5 днів) та визначав кандидатуру нового царя.

Ще одним представницьким органом у стародавньому Римі були т.зв. куріальні збори (коміція куріата), в якій могли брати участь патриції та кожний глава патріархальної родини. Ці збори скликалися за дорученням царя, і під час їх роботи не можна було вести жодних дискусій. Промовців визначав цар, і вони фактично озвучували ті пропозиції, які вже були ухвалені монархом. До функцій коміції належали, зокрема, питання про оголошення війни, затвердження деяких законів, розгляд окремих судових справ, засуджені за якими зверталися з апеляцією.

Одним з безперечних культурних та цивілізаційних надбань давніх римлян стала розробка та вдосконалення системи літочислення. Відомості про перший римський календар, що виник ще в легендарний період правління Ромула (середина VIII ст. до н.е.), містяться у праці римського історика II ст. н.е. Цезаріна. Судячи з цих уривчастих відомостей, в основу цього календаря (т.зв. місячного) було покладено аграрний рік, який складався з 304 діб. Рік, що складався з 10 місяців різної тривалості, розпочинався 1-го числа 1-го весняного місяця.

Спочатку місяці називалися порядковими числівниками, але вже в кінці VIII ст. до н.е. чотири з них отримали власні назви. Перший місяць – мартіус, на честь бога війни Марса; другий – апріліс (походження цієї назви пов'язане з лат. дієсловом «аперире» – проростати, розкривати). Третій – майус – був присвячений богині землі Майї, а четвертий – юніус – богині родючості Юноні. За наступними місяцями збереглися числові позначення: квінтіліс – п'ятий, секстіліс – шостий, септембер – сьомий, октобер – восьмий, новембер – дев'ятий, децембер – десятий. Мартіус, майус, квінтіліс і октобер мали 31 день, решта складались з 30 днів.

У VII ст. до н.е. була проведена календарна реформа. Традиція пов'язує її з іменем одного з царів Риму Нуми Помпілія. Календар став місячно-сонячним. Рік було збільшено до 355 діб шляхом додання ще двох місяців: януаріуса, що отримав назву на честь дволикого бога Януса (який дивився одним обличчям у минуле, іншим – у майбутнє), і фебруаріуса, присвяченого богу підземного царства Фебруусу – це був місяць очищення і вшанування предків. Отже, з того часу календарний рік склався вже з 12 місяців.

Своєрідним у римлян був рахунок днів у межах місяця. Перший день місяця називався календи (як звичайно він випадав на молодик); 5-й день короткого, або 7-й день довгого місяця називався нони (тобто дев'ятий день до наступної точки відліку); а 13-й день короткого (відповідно 15-й день довгого) місяця – іди. Інші дні називалися числівниками, які відзначали кількість днів, що залишилися до календ, нон, ід. При цьому ті дні, які передували календам, називалися канунами (порівняйте – канун Нового року). Отже, у Римі рахунок днів вівся в зворотному напрямку від трьох постійних точок усередині місяця. Так, зокрема, назви днів 13, 14, 15, 16 березня у римлян звучали приблизно так: «третій день від мартовських ід; канун мартовських ід; мартовські

іди; у сімнадцятий день від апрільських календ». Пояснення цьому є таким: Мартіус – це перший місяць року, який мав 31 день. 1-ше число мартіуса – календи, 7-ме – нони, 15-те – іди. Рахуючи в зворотному напрямку від цих днів, встановлюємо, що 13 березня у римлян було «третьім днем від мартовських ід»; 14 – канун мартовських ід; 15 – мартовські іди; 16 – сімнадцятий день від апрільських календ (тобто від першого числа Априліса).

Однак, за цим календарем рік у 355 днів щорічно відставав від сонячного на 10-11 діб. Для узгодження з астрономічним роком один раз на два роки додавався місяць марцедоніус, який складався з 22-23 діб. Його назва пов'язана з лат. «*марцере*» – «*зів'яти*». Місяць нібито в'янув наприкінці року і з'являвся лише через два роки. Призначення інтерканлярія (цього додаткового місяця) було обов'язком жерців. Однак часто через політичні міркування інтерканлярії призначалися несвоєчасно, або взагалі не проводилися. Внаслідок таких зловживань римський рахунок часу (аж до реформи Цезаря), значно розходився з сонячним роком.

2. У 510 р. до н.е. в Римі було зліквідовано монархічний лад та запроваджена республіканська форма правління. За свідченням римських істориків, це сталося внаслідок того, що цар Тарквіній Гордий поводився з римлянами як справжній тиран: змушував сплачувати великі податки, часто вдавався до конфіскацій майна у своїх політичних опонентів, а їх самих карав смертю, зневажав сенат, не вважаючи за потрібне скликати його на засідання. Водночас Тарквіній Гордий дуже піклувався про власні прибутки і шляхом різного роду зловживань зосередив у своїх руках великі статки. В таких умовах було достатньо лише жаринки, від якої б розгорілося полум'я повстання. Тому коли син царя зневажив жінку знатного роду Лукрецію (після чого вона відібрала собі життя), римляни повстали проти деспота та відправили його у вигнання.

Після цього вища державна влада перейшла до двох консулів, які щорічно обиралися на народних зборах. Вони мали такі ж повноваження як і царі, але термін їх правління обмежувався лише одним роком, причому кожен консул міг оскаржити рішення іншого. У випадку військової загрози Риму з боку інших держав та народів консули зрікалися своїх повноважень, а на їх місце призначався диктатор з необмеженими повноваженнями, але терміном не більше як на шість місяців. Повстання 510 р. до н.е. не призвело до ліквідації інших громадських установ, які й надалі продовжували виконувати свої функції. Не змінився і суспільний устрій Римської держави, в основі якого залишався поділ на дві верстви – патриціїв та плебеїв, які під час перевороту діяли спільно.

Така солідарність вимагала від патриціату певних економічних поступок на користь плебеїв, тому після постанови республіки були здійснені деякі реформи господарського змісту, у т.ч. – зменшено торгівельні та митні платежі на товари в римському порту Остія, закуплено на державний кошт значні запаси зерна з метою його подальшої реалізації за помірними цінами мешкан-

цям столиці, впорядковано торгівлю сіллу, яка відтоді стала державною монополією. На початках республіки римські правлячі кола вдалися до проведення і політичних реформ, запровадивши поділ населення держави – як патриціїв, так і плебеїв – за майновою ознакою (за іншими джерелами цей крок було здійснено ще за часів правління Сервія Туллія).

До I-го класу належали громадяни, які володіли майном сумою понад 100 тис. асів (ас дорівнював 327 грамам міді), до II-го – з майном 75 тис. асів, до III-го – 50 тис., до IV-го – 25 тис., до V-го – 11 тис. асів. Кожен клас було поділено на центурії (сотні), причому I-й клас відбував найтяжчу службу в кінноті, і мав з'являтися для участі у воєнних діях на власному коні та відповідним озброєнням. Решта класів служили в піхоті, і чим бідніше був клас – тим простішу службу приналежні до нього особи виконували у війську. Метою цієї реформи було посилення воєнної могутності республіки, але водночас вона мала і деякі політичні наслідки, бо засадничим принципом побудови римського суспільства слугувала вже майнова ознака. Важливим було й те, що плебеї набули статусу повноправних громадян за умови їх служби в римському війську.

Запровадження цього поділу римського населення призвело до створення і нових представницьких органів – т.зв. центуріальних зібрань (коміція центуріата), які з часом перебравши на себе функції куріальних зборів. На центуріальних зборах обиралися консули, вирішувалися різні важливі державні справи, обговорювалися апеляції і судові вироки та ін. Вирішальне значення у цьому органі відігравали центуріальні зібрання I-го класу, які становили майже половину від загальної кількості центурій усіх класів (98 із 193). Рішення центурій I-го класу становилося законом без обговорення в решті коміцій.

Але ці реформи не вдовольнили плебеїв, які вимагали розширення своїх прав, бо патриції продовжували домінувати у політичному житті Рима. Зокрема, консули обиралися лише з числа патриціїв, які перерозподіляли захоплені землі в інтересах провідної верстви суспільства, а також змушували плебеїв сплачувати великі податки на державні потреби. На цьому ґрунті між плебеями та патриціями існувала постійна ворожнеча, яка час від часу виливалася у відкрите протистояння. Так у 494 р. до н.е., під час воєнних дій Риму проти одного із сусідніх народів, плебеї почали вимагати скасування суворих законів про стягнення боргів, на що тогочасний диктатор Маній Валерій дав свою згоду, а після закінчення війни зробив відповідне внесення до сенату. Але сенатори висловилися проти прийняття цього закону, у відповідь на що плебеї, які становили більшість війська, залишили військовий табір поблизу Рима, і під проводом своїх командирів вирушили в іншу місцевість, щоб там заснувати нове місто.

Ця акція плебеїв (або т.зв. сецесія) переконала сенат у необхідності політичних змін у державі, наслідком чого стало запровадження інституту народних трибунів (спочатку двох, але з часом їх кількість збільшилась до 10), які обиралися на трибунальних зборах (коміція трибуната), що скликалися за територіальною ознакою). Їх завданням був захист прав громадян від можли-

вих свавільних дій консулів та інших державних урядовців, для чого трибунам було делеговано право «*veto*» («забороняю»). Вони також набули права скасовувати рішення, ухвалені державними інституціями, якщо б вони видавалися їм неприйнятними; за злочини проти держави трибуни могли ув'язнити будь-кого з вищих державних урядовців, у т.ч. й консулів. Водночас, трибуни мали особисту недоторканість, а їх влада була обмежена лише правом «*veto*» іншого трибуна.

Можливість обирати трибунів стало найважливішим завоюванням плебеїв, але не змусило їх відмовитися від боротьби за розширення своїх прав. Одним з кроків у цьому напрямку слід уважати укладення кодексу законів, робота над якими почалася у 454 р. до н.е. До цього часу в Римі не існувало писаних законів, і тому досить часто в процесі розгляду справ державні урядовці припускалися зловживань – особливо стосовно плебеїв. Укласти ці закони сенат доручив 10-ти децемвірам, призначених як з числа патриціїв, так і з числа плебеїв, до яких перейшла вся повнота влади, причому консули і трибуни у цей час тимчасово не обиралися.

У 451 р. до н.е. децемвіри представили на затвердження народу упорядковані закони, які були вирізьблені на 10-ти бронзових таблицях. Але як з'ясувалося, ці закони були неповними. Тому народні збори доручили децемвірам укласти ще дві додаткові таблиці, для чого подовжили термін їх урядування ще на один рік. Децемвіри виконали і це завдання, але відмовилися зрікатися свої надзвичайних повноважень, а їх керівник – патрицій Аппій Клавдій припустився зловживань, намагаючись встановити свою одноосібну владу. Чашу народного терпіння переповнила справа доньки центуріона Луція Вергілія і невільниці, якій Аппій Клавдій відмовив у правах вільної громадянки, зарахувавши її до числа рабинь, після чого її батько, щоб не допустити ганьби доньки, вбив її мечем на ринку. У Римі почалося народне повстання, причому плебеї організовано вирушили на Авентинський пагорб, щоб обрати там трибунів. У цій ситуації сенат позбавив децемвірів влади та розпочав проти них слідство. Ув'язнений Аппій Клавдій покінчив життя самогубством, а решту децемвірів було засуджено на заслання.

Але кодифіковане децемвірами римське право (т.зв. закони «Дванадцяти таблиць») стало основою для римського законодавства. Зasadничим його положенням було те, що тільки народ є джерелом права. Особливістю «Дванадцяти таблиць» була суворість більшості його статей: покаранням за злочини (злодійство, умисний підпал, неправдиве свідчення та ін.) передбачалась смертна кара. Закони «Дванадцяти таблиць» регламентували і деякі інші справи, які не стосувалися кримінального права, зокрема – ширину доріг, способи обробки земель, порядок повернення боргів та поховання мерців, родинні стосунки та ін. Було також чітко визначено і порядок судового процесу.

Прийняття цього кодексу законів мало позитивне значення, бо об'єктивно обмежувало можливості для зловживання державних урядовців. Але плебеї прагнули до повного зрівняння у правах з патриціями. У 445 р. до н.е. плебеї здобули собі право брати шлюб з представниками патриціанських родів, що

свідчило про закінчення доби протистояння між цими двома класами, які дедалі більше зливалися у одну суспільну верству.

Паралельно з цим процесом продовжувала ускладнюватися державна структура Рима, що свідчило про поступальний розвиток цієї світової (у майбутньому) цивілізації. Впродовж другої половини V-IV ст. до н.е. номенклатура виборних посад в Римській республіці значно збільшується, причому вищими державними урядовцями все частіше становилися плебеї за походженням. У 443 р. до н.е. вони отримали право обирати військових трибунів «із консульською владою», які інколи могли заступати власне консулів. Тоді ж створюється інститут цензорів – спеціальних урядовців спочатку з числа патриціїв, які займалися переписом населення. Натомість у 421 р. до н.е. плебеї виборили для себе посади квесторів (державних скарбників). Починаючи з 367 р. до н.е. плебеї вже могли обиратися консулами, щоправда патриції дещо обмежили їх повноваження, передавши судочинство преторам, які відтоді розглядали всі карні та цивільні справи. Для нагляду за порядком у місті запроваджується посади еділів – також спочатку з числа патриціїв.

Врешті-решт, у другій половині IV ст. до н.е. всі державні посади стали доступними для плебеїв, у т.ч. посади жерців – понтифіків і авгурів. Зрозуміло, що скористатися цими здобутками у політичній сфері могли лише найзаможніші представники плебею, бо під час перебування на вищих державних посадах урядовцям не виплачувалася жодної платні. Таким чином, республіканський лад в Римі мав аристократичний характер, бо вся влада фактично була зосереджена в руках кількох найбагатших патриціанських та плебейських родин. Але влада аристократії була обмежена народними зборами, участь в яких могли брати всі вільні громадяни.

3. Зростання економічної та військової могутності Рима спонукало його мешканців до захоплення нових територій, що відповідало інтересам правлячої верстви римського суспільства. З давніх часів Рим належав до союзу латинських міст, провідну роль в якому відігравала Альба Лонга. З плином часу Рим зумів підкорити це місто, перебравши на себе зверхність над усіма латинськими містами. Але поширення впливів Риму майже завжди зустрічало опір з боку сусідів-латинян, що значно послаблювало обидві сторони. Тому римляни вирішили укласти військово-політичний союз з латинськими містами, що й було зроблено у 493 р. до н.е. за умови повної рівності сторін, які підписали цю угоду.

Завданням союзу став захист Лаціуму від нападів сусідніх племен, зокрема від еквів і вольських, які мешкали на навколишніх узгір'ях, і час від часу здійснювали напади на латинян, знищуючи їх оселі та забираючи в полон людей. Римлянам вдалося спочатку роз'єднати ці народи, а невдовзі і підкорити їх, побудувавши на цих землях свої колонії та укріплені пункти, де постійно перебувала військова залога. Одночасно римляни вели боротьбу і з етрусками, проте тут їх тривалий час переслідували невдачі. Тільки у 396 р., після здобуття прикордонної етрусської фортеці Веї, решта міст Етрурії уклала договори, перейшовши під зверхність Римської республіки.

Подальше піднесення Рима було несподівано перервано нападом племен галлів (кельтів), які вели ще напівкочове життя і вирізнялися надзвичайною войовничістю. У 390 р. до н.е. вони завдали поразки римському війську над р.Аллією, після чого здобули слабкі римські укріплення, пограбували та спалили саме місто, і з великою здобиччю відійшли на північ.

З цими подіями пов'язаний легендарний переказ про врятування Рима гусьми: коли галли вирішили раптово серед ночі здобути Капітолійський палац, то священні гуси, присвячені богині Юноні, своїм криком розбудили римську варту, і та зуміла дати відсіч ворогові. Знов таки, за легендою, від остаточної поразки римлян врятував Марк Фурцій Камілл, який змусив галлів залишити Лаціум. Йому ж належала заслуга у відбудові столиці та спорудженні нових захисних мурів, за що вдячні мешканці міста назвали Марка Фурція Камілла «другим засновником Риму».

Внаслідок нападу галлів Рим надовго втратив своє колишнє політичне значіння, і був змушений тривалий час проводити обережну та зважену політику з метою поновлення своїх впливів на Апеннінах. У 358 р. до н.е. римлянам вдалося, щоправда з великими труднощами, відродити Латинський союз, а дещо пізніше укласти вигідні для себе угоди з племенами самнітів та Карфагеном (могутньою фінікійською державою в Північній Африці, яка контролювала морську торгівлю в західній частині Середземного моря).

Зовнішньополітична активність римлян не подобалась їх союзникам-латинцям, і у 340 р. до н.е. вони повстали проти гегемонії Риму, але після трьохрічної боротьби латинські міста були змушені визнати свою поразку, після чого Латинський союз був розв'язаний, а замість нього постала єдина союзна держава на нових засадах. Відтоді вже кожне місто мало підписати окрему угоду з Римом про вступ до неї, водночас будь-які домовленості, і навіть переговори між латинськими містами не дозволялися. Угоди міст з Римом значно різнилися за своїм змістом – окремі міста (Тускулум, Ариція) отримали повне римське право, тобто набули статусу повноправних римських громадян; інші (Тібур, Пренесте) – зберегли своє самоуправління; нарешті, ще одна група міст набула обмежене римське громадянство (без права голосу на римських зборах).

Після цього Рим поширив свої впливи на Кампанію, яка мала високорозвинене сільське господарство. Це спровокувало нову війну – на цей раз – із самнітами, яка тривала понад 30 років (327-290 рр. до н.е.). В цей час римлянам довелося здолати багато труднощів, бо самніти уміло використовували на свою користь специфіку воєнних дій у горах. Важкоозброєні римські легіони не могли ефективно протистояти рухливим дрібним відділам самнітів. Зазнавши кількох поразок, римляни були змушені підписати не вигідний для себе мир. Але цей перепочинок вони використали для збільшення свого війська та розробки нової стратегії боротьби. Зокрема, римські легіони було структурно поділено на дрібні підрозділи – т.зв. маніпули, що стало ефективним засобом у боротьбі з самнітами.

Нова фаза воєнних дій в черговий раз була позначена для Риму значними втратами, проте незважаючи на це, римляни вперто просувалися вперед, засновуючи на захоплених землях свої форпости. Тільки у 295 р. до н.е. римляни здобули рішучу перемогу над самнітами та їх союзниками (у цей час на їх боці виступали етруски, галли і грецька колонія Тарент), а ще через п'ять років самніти погодилися підписати мирну угоду з Римською республікою за умови збереження власної незалежності. Рим не заперечував проти цього тому, що незалежність самнітської держави мала номінальний характер, бо її територія з усіх боків була оточена римськими володіннями. Після закінчення війни Рим вже контролював частину Апулії, Умбрію та деякі території на узбережжі Адріатичного моря.

Виснажлива 30-річна війна не завадила римлянам активно займатися пербудовою столиці, що відбувалося за ініціативою цензора Аппія Клавдія. Найзначнішими реалізованими його проектами були знаменита мурована Аппієва дорога довжиною 200 км (321 р. до н.е.) з Риму до Капуї, а також водопроводи, якими до Риму постачалася з гір чиста питна вода. На спорудження цих об'єктів були витрачені величезні кошти з державної скарбниці, але їх корисність для римлян з самого початку перевищила всі видатки. Аппій Клавдій також вжив енергійних заходів для реорганізації римського війська, і в такий спосіб прислужився до перемоги над самнітами, що обумовило колосальне зростання його авторитета серед плебсу.

У 285 р. до н.е. знову дійшло до війни між Римом і майже усіма сусідніми народами, з якої римляни знову вийшли переможцями. Проте це не принесло Римській республіці жаданого відпочинку, бо найвпливовіша грецька колонія на узбережжі Тирренського моря – Тарент оголосила війну Риму, розраховуючи на допомогу з боку царя Епіра Пірра – одного з найталановитіших полководців тієї доби. Він з'явився в Італії із своїм 25 тисячним військом, і спираючись на підтримку Тарента, енергійно розпочав підготовку до війни.

Римляни були свідомі тієї небезпеки, яка мала місце для самого існування їх держави з появою Пірра, тому активно готувалися до воєнних дій. Але це не врятувало Риму від поразки, коли у 280 р. до н.е. у битві біля Гераклеї Пірр у найвідповідальніший момент бою застосував проти римських легіонів слонів. Римлянам ця битва коштувала 7 тис. загиблими і 2 тис. полоненими, але втрати Пірра також були настільки значними, що дізнавшись про їх кількість, цар за легендою вигукнув наступне: *«Ще одна така перемога і я залишусь без армії»*. (Пізніше «пірровою перемогою» стали називати перемогу, здобуту ціною надзвичайних втрат – авт.).

Це спонукало Пірра розпочати переговори з Римом про укладення мирної угоди за умови його відмови від влади над грецькими містами-колоніями та завойованими народами. Під час обговорення цієї пропозиції в сенаті, коли здавалось би сенатори були готові до її прийняття, у дискусію вступив цензор Аппій Клавдій, який на той час мав уже дуже похилий вік і від старості втратив зір. Він звернувся до сенату з наступною промовою: *«Тривалий час я потерпав через свою сліпоту, а тепер я вдячний долі, що не бачу вас, коли ви роздумуєте над такими умовами. Коли б я ще був би глухий, щоб не чути га-*

небних ваших промов!». Його слова переконали сенат, який вирішив продовжувати боротьбу.

Отримавши відмову, Пірр приймає рішення здобути сам Рим, проте можливість потрапити в оточення в районі Лаціуму, змушує його відмовитися від цього плану. У 279 р. до н.е. у битві під Авскулумом Пірру вдається ще раз розгромити римську армією, але це не принесло йому жодних політичних дивідендів. Врешті-решт у 275 р. до н.е. римляни ціною колосальних зусиль зуміли схилити шальки терезів на свій бік і завдати поразки Пірру, після чого правитель Епіра залишив терени Італії і відплив додому, де через кілька років загинув. Після цього римлянам без великих зусиль вдалося поновити свої впливи на усьому півострові, підкоривши значну кількість різних племен, що його населяли, причому більшість завойованих земель потрапляла до державного фонду, а потім перерозподілялися між римськими громадянами.

Замість Латинського союзу римлянами було створено Італійський союз, члени якого перебували у різних стосунках з Римом. Вони поділялися на три категорії: римських громадян, латинян і союзників. До першої категорії належали власне мешканці самого Рима, а також деяких міст, які мали особливо тісні стосунки зі столицею. Вони мали право укладати між собою правні (т.зв. квірітські) шлюби, володіти та успадковувати землю, брати участь у народних зборах, обиратися урядовцями всіх рівнів, оскаржувати рішення державних установ у приватних справах на народних зборах. Деякі завойовані міста отримали неповне громадянство (як правило, за виключенням двох останніх положень). Обов'язки римських громадян були однакові – служба в армії та сплата податків.

До другої категорії належали латиняни, міста-республіки яких були організовані на зразок Рима, а їх мешканці за обсягом набутих прав наближалися до статусу неповного громадянства. Основним обов'язком латинян було надання на першу вимогу Рима допоміжного війська. І, нарешті, до третьої категорії належали т.зв. союзники, тобто міста, племена і території, які не мали чітко визначеного устрою, і їх стосунки з Римом регулювалися окремими угодами з обов'язковою умовою не вступати в переговори з третьою країною. Окремі міста з цієї категорії зберегли майже повну автономію, але більшість з них у той чи інший спосіб управлялася римськими урядовцями. Як і латиняни, союзники мали надавати Риму військову допомогу.

Таким чином, Італійський союз постав з різних племен і народів, переважна більшість з яких зберігала свої місцеві звичаї та традиції; це ж торкалося й мовної ситуації – ці племена розмовляли на різних діалектах ларинської мови (етруському, умбрійському, оскійському, іллірійському, на півдні – грецькою мовою та ін.). Але під впливом Рима тривала поступова романізація цих етносів, що виявлялося у поширенні римських порядків, державної релігії, становленні єдиної грошової системи із введенням в обіг монети (денарія), і, насамперед – латинської мови, яка була важливою складовою консолідації римського народу.

Тривалий час стосунки між Римом і Карфагеном були дружніми, а під час війни римлян з Пірром обидві країни перебували у союзних відносинах. Про-

те, коли римляни поширили свої впливи на всю Італію, народні збори почали вимагати анексії й о. Сицилії, на якій були розташовані торгівельні бази Карфагена. Вже у 264 р. до н.е. через вигаданий привід Рим оголосив війну (т.зв. Перша Пунічна війна, 264-241 рр. до н.е.) своєму колишньому союзнику та захопив більшу частину острова. Але у західній частині Сицилії карфагеняни мали кілька добре укріплених фортець та портів на узбережжі, завдяки чому вони успішно відбивали всі напади римлян. Через деякий час римляни зрозуміли, що для досягнення остаточної перемоги, необхідно завдати поразки Карфагену на морі. І хоча вони не мали жодного досвіду в будівництві великих галер, сенат ухвалює відповідне рішення, після чого було споруджено 120, а дещо пізніше ще 130 кораблів.

Кожна римська галера мала спеціальний пересувний поміст, по якому на ворожий корабель під час ближнього бою вдиралися римські вояки і билися вже як на суходолі. Ці заходи дали можливість римському флоту розгромити карфагенян у двох морських битвах (у 260 і 256 рр. до н.е.), після чого Римом було здобуто цілу низку північноафриканських портів та здійснено 15 тисячний десант на узбережжі для штурму Карфагена. Флот було відкликано, що з самого початку було помилковим рішенням римлян, бо цих сил виявилось недостатньо для остаточної перемоги над Карфагеном. Вже через рік карфагеняни знищили римський експедиційний корпус, і частково поновили рівновагу. На цей раз Рим задовольнився тим, що перебрав під свій контроль всю Сицилію, а також значним грошовим відшкодуванням, яке мав сплатити Карфаген. Після закінчення війни римляни зайняли ще дві колишні колонії Карфагену – острови Сардинію і Корсику.

Попри ці територіальні втрати, Карфаген зумів піднятися, колонізувавши нові землі – насамперед на Іберійському півострові (сучасна Іспанія). Це непокоїло Рим, який сам прагнув до розширення своїх володінь, а також побоювався торгівельної експансії Карфагена на морі. Тому римляни, за ініціативою народного трибуна Фламінія, міцно опанували передальпійську Галлію та побудували кам'яну дорогу з Риму через Апенніни до Армінула. У 219 р. до н.е. після здобуття карфагенськими військами містечка Сангунт в південній частині Іберійського півострова почалася Друга Пунічна війна (219-202 рр. до н.е.). На цей раз карфагеняни перші розпочали воєнні дії, бо їх військами командував Ганнібал, який вдався до неочікуваного римлянами маневру – переходу разом із своїм військом (18 тис. кінноти, 38 тис. піхоти і 37 слонів) через Альпи, під час якого втратив досить значну кількість своїх вояків.

Після цього Ганнібал почав просуватися у напрямку на південь, завдавши у кількох битвах тяжких втрат римлянам завдяки швидким, несподіваним маневрам та незвичайній для римлян стратегії й тактики ведення бою. Тому за наполяганням диктатора Фабія Максима приймається рішення не вступати з карфагенянами у відкритий бій, натомість постійно непокоїти їх нічними нападами, нищити їх невеликі відділи, перешкоджати довозенню продуктів харчування в надії на те, що рано чи пізно військо Ганнібала, яке не мало свіжих поповнень, буде здеморалізоване та зазнає поразки. За відстоювання

такої тактики боротьби Фабія навіть назвали Кунктатором (той, що не поспішає).

Слід відзначити, що карфагенська армія справді потерпала від партизанських методів боротьби римлян, і її командувач не наважився взяти в облогу столицю, а вирушив на південь країни і отаборився в Апулії, розраховуючи підняти проти Рима місцеві племена. Такі дії Ганнібала були розцінені римлянами як ознака слабкості, і вони висловили цілковиту підтримку новообраним консулам Луцію Емілію Павлусу і Гаю Тенцію Варрону в справ формування чисельної (до 80 тис. чол.) армії, яка мала цілковито знищити військо Ганнібала. У червні 216 р. до н.е. у битві під Каннами в Апулії (перебіг якої описаний у кожному підручнику з військової стратегії й тактики), Ганнібал ще раз блискуче свій продемонстрував свій геніальний хист полководця.

Перед битвою римляни скупчили у центрі добірні піші відділи, сподіваючись сильним ударом в середину зім'яти бойові порядки ворога, роз'єднати його, після чого закінчити справу на свою користь під час відступу карфагенян. Цей план мав суттєву ваду, бо римська кіннота, що захищала фланги і запліля легіонів, була слабка і нечисленна. Ганнібал у свою чергу, поставив у центрі загони галлів та іберів, які мали стримати перший удар, праворуч і ліворуч від них розташувалися випробувані у боях лівійські полки ветеранів, а ще далі на їх флангах – основна ударна сила карфагенян – важкоозброєна нумідійська кіннота. Під час битви римляни без великих зусиль розбили відділи галлів та іберів і просунулися далеко вперед, так що римська бойова лінія сильно вигнулася посередині. Але тут у дію вступили лівійці, а нумідійська кіннота зім'яла римських вершників, завдавши удару римським легіонам із заплілля. Хоча римська армія за чисельністю майже вдвічі переважала військо Ганнібала, остаточний успіх був на боці карфагенян.

У цій битві загинуло близько 70 тис. римлян та їх союзників. Після цього південноіталійські племена перейшли на сторону Карфагена, і здавалось би, що Римська держава перебуває на межі своєї катастрофи. Але зазнавши такої страшної поразки, Рим зумів піднятися та продовжував чинити опір карфагенській армії. Римляни навіть на захотіли вислухати послів Ганнібала, які з'явилися в столиці з пропозиціями миру. Сенат почав організацію нового війська, до якого брали і 17-річних юнаків, а також 8 тис. рабів, яких перед цим було викуплено з рабства за громадські кошти. Всі спроби Карфагену відокремити від Риму його заморські території (Сардинію та Сицилію) закінчилися невдачею, водночас римляни захопили майже всі іспанські володіння фінікійців.

Рішучої поразки Карфагену зумів завдати Публій Корнелій Сципіон, якому на той час виповнилося 26 років. Хоча до цього він не посідав жодних державних посад, народні збори довірили йому командування римськими легіонами в Іспанії, і в 209 р. до н.е. він здобув головне карфагенське місто в Іберії – Новий Карфаген, після чого до рук римлян потрапили величезні матеріальні засоби, у т.ч. й копальні срібла. Після тріумфального повернення до

Риму, Сципіона обирають консулом та доручають продовжити війну з Карфагеном. Він пропонує сміливий план продовження збройного протистояння з цим містом-державою, який полягав у перенесенні воєнних дій на терени Північної Африки.

Після ухвалення його сенатом, у 204 р. до н.е. Сципіон вирушає з Сицилії разом з 30-тисячним військом у цю небезпечну подорож, але реалізація його плану полегшувалася тим, що римлян підтримував нумідійський цар Масиніса. У скорому часі Сципіонові вдається у нічній атаці розгромити сили карфагенян та їх союзників, так що вони були змушені відкликати з Італії Ганнібала. На цей раз карфагенський полководець вже не мав у своєму розпорядженні достатньої кількості випробуваних військ, що дозволило римлянам завдати йому поразки у 202 р. до н.е. Ця подія змусила Карфаген укласти з Римом мирну угоду, відповідно до якої римляни перебирали під свій контроль всі карфагенські колонії, отримували велику контрибуцію та весь флот фінікійців. На вшанування величезних заслуг Сципіона, завдяки якому Рим перетворився на наддержаву в Західному Середземномор'ї, сенат надав йому почесне прізвище – Африканський.

Але попри такі територіальні та матеріальні здобутки після закінчення II-ої Пунічної війни, Рим продовжував уважати Карфаген за небезпечного конкурента. Найпоспідовніше проти нього виступав консул (пізніше – цензор) Марк Порцій Катон – шанований римський політичний діяч, який кожен свою публічну промову закінчував словами: «*Carthago delenda est*» («*Карфаген має бути зруйнований*»). Як привід до початку Третьої Пунічної війни (150-146 рр. до н.е.) римляни використали збройне зіткнення Карфагена з нумідійським царем Масинісою, який перебував у союзних відносинах з Римом. І хоча Масиніса вийшов переможцем у цій боротьбі, він звернувся зі скаргою на Карфаген до римського сенату. Всі спроби карфагенян мирним шляхом врегулювати свої стосунки з Римом виявилися марними, і у 150 р. до н.е. римські легіони знову з'явилися під Карфагеном. Місто не мало сил, щоб протистояти римлянам, і в пошуках миру погодилося видати їм усю зброю. На виконання цього карфагеняни передали римлянам значну кількість зброї, після чого консули оголосили рішення сенату стосовно подальшої долі Карфагену – його населення мало залишити місто та перейти на 15 км вглиб території, а саме місто мало бути зруйноване.

Дізнавшись про це карфагеняни повстали, вирішивши захищати своє місто до кінця. Щоб збільшити кількість захисників міста, всі раби були звільнені. Місто перетворилося на військовий табір, а всі його мешканці вдень і вночі працювали у майстернях, виготовляючи різну зброю. Завдяки умілій організації оборони та стабільному постачанню через порт на узбережжі, карфагеняни два роки витримували облогу, успішно протидіючи всім спробам римлян здобути фортечні мури. Лише приїзд до Африки Публія Корнелія Сципіона Еміліана, якому сенат доручив провід над римськими військами, допровадив до рішучих змін. Він розробив новий план облоги, який дозволив римлянам повністю ізолювати Карфаген. Голод та інфекційні хвороби зробили становище захисників міста критичним. У 146 р. до н.е. римлянам вдалося

здобути міські укріплення та вдертися до міста, причому боротьба точилася за кожний дім і вулицю. Підпаливши Карфаген з трьох сторін, римські вояки послідовно руйнували всі будівлі, вбиваючи їх захисників, у т.ч. жінок і дітей. Після цього, за рішенням сенату, руїни Карфагену були зрівняні із землею, а навколишня місцевість перетворена на пустелю.

Майже відразу після завоювання Карфагена, Рим починає вживати різних заходів для поширення своїх впливів на схід – насамперед на Балкани і Грецію. Свій перший удар римляни спрямували проти Македонської держави, яка домінувала у цьому регіоні. Використовуючи протиріччя, що існували між грецькими містами-полісами, Рим зумів завдати поразки македонському царю Філіппу. У 196 р. до н.е. всі грецькі міста і держави отримали незалежний статус, що у цей час відповідало інтересам римлян, бо жодна з них не являла собою навіть потенційної загрози анексіоністським планам Риму.

Необережливе втручання у грецькі справи сирійського царя Антиоха III відкрило для римлян можливість розпочати війну за завоювання Малої Азії. Після поразки армії Антиоха під Фермопілами у 191 р. до н.е. та розгрому його флоту, римські легіони переправились через Геллеспонт і перенесли бойові дії до меж Малої Азії. Зазнавши чергової поразки Антиох змушений був підписати мирну угоду з Римом на надзвичайно тяжких для себе умовах. Він мусив зректися більшості своїх володінь, передати римлянам зброю і флот та сплатити велику контрибуцію. Через кілька десятиліть (у 148 р. до н.е.) римляни перетворили Македонію на підвладну собі провінцію на чолі з намісником, а грецькі міста-держави хоча й зберегли свою внутрішню автономію, були позбавлені можливості здійснювати самостійну зовнішню політику.

Здобувши значну кількість територій, римляни поділили їх на шість провінцій (Сицилія, Сардинія з Корсикою, Близня і Далека Іспанія, Африка і Македонія). Безпосереднє управління провінціями здійснювали як правило консули або претори (пропретори) з консульськими повноваженнями для даних територій. Населення цих провінцій уважалося у підданстві Риму і мало сплачувати єдиний податок – 1/10 частину від загальної кількості натуральними продуктами. Крім того, у власності Риму перебували конфісковані у старих правителів т.зв. державні маєтності: ліси, копальні, пасовища та ін. На місцях зберігалися старі порядки, римляни не втручалися у внутрішнє життя завойованих територій, перебравши на себе лише роль арбітра у спірних справах. Через нестачу римських урядовців збирання податків було передано підприємцям – т.зв. публіканам, які наперед сплачували визначену суму податків, а пізніше з великим прибутком для себе збирали його з місцевого населення.

4. Після закінчення боротьби між плебеями та патриціями давні патриціанські фамілії втрачають свій вплив, натомість все більшого значення в суспільстві набувають визначні плебейські роди. І хоча перед законом всі римляни були рівними – в дійсності вони займали різне становище в суспільстві за майновою ознакою. Провідне місце у Римі належало т.зв. нобілітету (від слова нобілес – знатний, шляхетний) – порівняно невеликій групі людей, які

(або їх предки) у різний час обиралися на найвищі державні посади (консулів, цензорів, преторів). Як вже зазначалося, виконання цих обов'язків було безкоштовним та вимагало значних витрат. Проте після закінчення терміну урядування, вони призначалися управителями провінцій або окремих територій, і в такий спосіб мали можливість з прибутком для себе компенсувати витрачені кошти. Зароблені ними гроші витрачалися на придбання землі, яка була основною ознакою впливовості кожної заможної родини. Внаслідок того, що нобілітет повністю контролював сенат, майже всі вищі державні урядовці призначалися з числа 30-40 знатних патриціанських та плебейських родів.

Крім нобілів провідна верства римського суспільства включала в себе ще дві суспільні групи – сенаторів і вершників. Сенаторам було заборонено вести торгівлю, але вони з давніх часів визначали політичне та суспільно-економічне життя Риму, повсякчасно дбаючи про розширення його територіальних володінь. Сенатори майже не допускали до свого середовища нових людей, бо їх посади були спадковими і з покоління в покоління залишалися за невеликою кількістю родин, звідки й виходили найвизначніші римські політики та державні діячі. Синів сенаторів вже змалку готували до виконання державної служби, тривалий час вони перебували на різних посадах (від найнижчих до вищих) у війську, ознайомлюючись з його організацією, стратегією і тактикою ведення бою. Одночасно вони брали діяльну участь у громадському житті Рима, відвідували народні збори та засідання сенату з тим, щоб набути необхідного досвіду в управлінні державою.

До числа вершників (від лат. – *equites*) входили найзаможніші громадяни, приписані до 18 центурій кінноти. Ця служба вважалася почесною і давала деякі привілеї (зокрема можливість посідати високі державні посади та отримувати значну грошову винагороду), але з плином часу римська кіннота втратила своє військове значення, бо до армії почали дедалі більше залучати кіннотників з числа підкорених народів. Римські вершники почали виконувати здебільшого представницькі функції, супроводжуючи тріумфаторів під час їх урочистого в'їзду до столиці. Але вершники не втратили свого суспільного значення, бо переважна їх більшість, скориставшись із колосальних територіальних здобутків Рима, почала проводити значні торгівельні операції: займалася реалізацією військових трофеїв та постачанням римської армії тощо – і в такий спосіб скупчила в своїх руках величезні кошти. Додатково прибутки вершників збільшувалися за рахунок їх участі в будівництві доріг та будинків громадського призначення, але особливо вигідною справою для цієї категорії населення Римської республіки було збирання податків з населення завойованих територій. Дуже часто окремі особи з числа вершників призначалися публіканами, і сплатив фіксовану суму, вони отримували з підкорених племен прибутки, що перевищували її в кілька разів.

Ще одним чисельним та впливовим класом римського суспільства було селянство, яке на початках існування Римської держави фактично заклало підґрунтя для її успішного політичного та економічного розвитку. Заможні селяни, які обробляли значні земельні ділянки (15-30 га) та мали великі отари

худоби, брали участь у всіх завойовницьких походах і без перебільшення уособлювали ранній Рим. У мирний час вони дбали про збільшення продуктивності своїх земель, їх зусиллями у Римській державі високого рівня досягла загальна агрокультура. Але війни III і II ст. до н.е. виснажили ресурси селянства – значна їх кількість загинула у битвах, дехто з них залишився назавсім на завойованих територіях, нарешті – на загальній кількості римського селянства суттєво позначилися події II-ої Пунічної війни, коли військо карфагенян на чолі з Ганнібалом свідомо нищило сільські оселі, вбиваючи всіх їх мешканців.

Внаслідок цього комплексу причин значні площі землі в Італії не оброблялися по кілька років, а після повернення з війни їх власник не мав ані сил, ані бажання орати свою майже цілину ділянку. Траплялося, що землі захоплювалися сусідами, і треба було докласти багато зусиль, щоб наново їх повернути старим власникам. До того ж, у невеликих за розміром господарствах продуктивність праці їх власників була дуже низькою, а інколи й збитковою. Селяни на своїх дрібних наділах не могли на рівних конкурувати з великими латифундіями сенаторів і вершників, де широко використовувалась праця рабів. Нарешті, до Італії у все більших масштабах починає довозитися дешеве збіжжя з Сицилії та Африки. Тому значна кількість італійського селянства починає займатися скотарством, що відкривало можливість отримати більші прибутки. Дрібні селянські господарства в Італії занепадають майже остаточно, бо їх власники все частіше продають або взагалі залишають свої землі, вступаючи до війська або перебираючись на постійне проживання до столиці.

Це, відповідно, призводило до зростання кількості населення у Римі, де шукали притулку та заробітку все більше ремісників, купців, колишніх вояків і селян та ін. (Особливу категорію творили т.зв. *ліберти* – учорашні раби, які були відпущені на волю і, здебільшого, займалися різними ремеслами). Внаслідок цих процесів у столиці сформувався ще один клас, який інколи суттєво впливав на політичне життя Римської держави – міська біднота або т.зв. *«пролес»* («потомство»). У своїй масі ці люди працювали на різних громадських роботах, у майстернях, на будівництві, у порту, на кораблях та ін., але важливим було те, що більшість з них мала права римських громадян, а відтак могла брати участь у народних зборах та впливати на прийняття державних рішень. З тим, щоб здобути собі широку народну підтримку та посісти відповідальну державну посаду, римські політики намагалися завоювати симпатії пролесу, вдаючись при цьому до систематичної виборчої корупції шляхом безкоштовної роздачі хліба та влаштування циркових вистав. *«Panem et circenses!»* («Хліба і видовищ!») – це гасло все частіше ставало визначальним чинником у політичній боротьбі в Римі.

Загарбання величезних територій принесло Риму колосальну кількість полонених, переважна більшість яких була перетворена на рабів – змушених щоденно працювати на своїх власників, виконуючи найтяжчі роботи. У цей час Римській державі рабовласницька система набуває класичного вигляду та

повністю втрачає рештки патріархальності. Раби фактично перебували поза римським суспільством, не маючи жодних громадських прав.

Майнова диференціація між різними прошарками римського суспільства, яка невпинно збільшувалася внаслідок тих процесів, про які вже йшлося вище, значно посилювала соціальну напруженість у Римській державі та потенційно загрожувала самим основам її існування. Небезпеку цього усвідомлювало багато римських політиків, але ніхто з них не наважувався практично реалізувати комплекс заходів, покликаних нормалізувати ситуацію в країні. Спроба реформувати римське суспільство була здійснена лише Тиберієм Семпронієм Гракхом, який належав до однієї з найаристократичніших римських родин. Він мав можливість обстежити італійські землі, і на основі своїх спостережень дійшов до висновку про нагальну необхідність проведення кардинальних реформ з метою запобігти соціальному вибухові.

Перш за все він вирішив врегулювати ситуацію в аграрному секторі – а саме з тими землями, що у різний час були завойовані Римом та перебували у державній власності. Частина з них була передана у власність римським поселенцям, але більша її кількість орендувалася приватними особами (насамперед – вершниками та взагалі заможними людьми) за умови сплати податків у розмірі 1/10 частини від загальної кількості врожаю або худобою, якщо ці землі використовувалися як пасовища. Часто орендарі тримали ці землі десятки років, після чого починали вважати їх своєю власністю, і вже не сплачували визначеної суми податків до державної скарбниці.

У 133 р. до н.е. Тиберій Гракх, якого було обрано народним трибуном, вдався до реформування аграрних відносин, спираючись на закон, що встановлював максимальний розмір орендованої землі – 500 моргів (1 морг дорівнював приблизно 0,5 га). Фактично Гракх пропонував обмежити обсяг приватних володінь римської аристократії 1000 моргами, і лише за умови наявності у власника маєтку двох синів. Решта земель підлягала обов'язковому перерозподілу між безземельними селянами. Ці заходи Гракха викликали запеклий опір з боку заможних кіл римського суспільства. Сенатори, які також виступили проти цього, зуміли привернути на свій бік іншого трибуна – Марка Октавія, який наклав своє «*veto*» на проведення цієї реформи. У свою чергу, Гракх вирішив не відступати, і домогся того, що Марк Октавія було позбавлено трибунських повноважень. Після цього відповідний законопроект, запропонований Гракхом, набув чинності, а для його практичної реалізації була створена комісія у складі трьох осіб (Тиберій і Гай Гракхи та Аппій Клавдій).

Але вже наступного року Тиберія Гракха було вбито під час заворушення в сенаті, і започатковані ним реформи були продовжені через 10 років його братом Гасем. Це був видатний політик і палкий промовець, який зумів здобути собі загальну підтримку з боку римського «пролесу». Задля цього він провів закон про продаж римлянам хліба за зниженими цінами, причому різниця мала покриватися за рахунок державних коштів. Гаю Гракху вдалося привернути на свій бік і вершників – найзаможніших підприємців.

Після цього Гракх як народний трибун розпочав широке реформування суспільно-політичного життя Римського держави. Зокрема, він провів новий поділ громадян на центурії, запровадив новий закон про військову службу, чітко визначив консульські повноваження у провінціях, розпочав будівництво нових доріг, заснував значну кількість нових римських колоній, слідкував за реалізацією аграрних законів Тиберія. Ці заходи були спрямовані на підтримку середнього класу та піднесення його добробуту. Маючи на меті збільшити його кількісно, Гай планував поширити права громадянства на союзників, але це не знайшло підтримки на народних зборах. Майже цілковита всевладність Гая згуртувала проти нього широку опозицію з числа senatorів та вершників, яким вдалося перешкодити його обранню народним трибуном на третій термін. Це призвело до спалаху збройної боротьби між прибічниками та противниками Гая Гракха, але сили виявилися нерівними, і один з найвизначніших римським реформаторів загинув під час одного із зіткнень.

Після цього реформи Гракхів були скасовані. Насамперед, у 119 р. до н.е. було прийнято закон про передачу всіх раніше орендованих державних земель у приватну власність їх старим господарям. Попри всі спроби Гракхів політично та економічно забезпечити становище селянства, виявилось, що аграрна сфера не підлягає реформуванню і приречена на занепад через надходження до Риму дешевого хлібу з провінцій. Водночас, сенату не вдалося скасувати дійсно шкідливий закон Гракха про роздачу хліба римському «пролесу», який дедалі більше набував паразитичних рис.

Одним з наслідків соціальної боротьби в Римі періоду Гракхів стало виникнення двох політичних угруповань – оптиматів (від слова «оптимус» – найкращий), в якій згуртувалися захисники старих порядків, насамперед нобілітет і сенатори; в другій об'єдналися представники незаможних верств населення (селянство і «пролес»), отримавши назву популярів. Вершники неодноразово приймали сторону оптиматів або популярів, і в такий спосіб схилили шальки терезів на бік одного чи іншого політичного угруповання.

Створивши величезну за своїми розмірами державу, римляни завжди мали багато проблем з утриманням її єдності, бо поневолені племена та народи час від часу намагалися відновити своє незалежне існування. Особливо непокоїли римлян кельти та германські племена, що відзначалися своєю войовничістю. 120 р. до н.е. на Римську державу здійснили напад кимври, військо яких нараховувало близько 300 тис. чол. У кількох битвах (у 109, 107, 105 рр. до н.е.) вони задали кількох тяжких поразок Риму: достатньо сказати, що в останній – під Аравсіо – загинуло близько 60 тис. римлян. Організувати захист Римської держави від нападів варварських народів зумів Гай Марій, який хоча й був незнатного походження, досяг вищих державних посад завдяки своєму непересічному хисту полководця.

Ставши консулом у 107 р. до н.е., він вийшов переможцем в Югуртинській війні, яка точилася в Північній Африці, і це зробило його ім'я дуже популярним у масах. Дещо пізніше Гай Марій було призначений командувачем римської армії у війні з кимврами і тевтонами. Марій вжив енергійних заходів для поповнення очолюваних ним військ, причому через брак в Італії селян-

землевласників, він запросив добровольців з числа римського «пролесу», які отримували би за це грошову винагороду. Цей крок Марія засвідчив те, що римське народне ополчення вже перестало відігравати будь-яку значну роль, натомість римська армія все більше комплектувалася найманцями. Вживши жорстоких дисциплінарних заходів проти порушників, Гай Марій зумів також оздоровити ситуацію в римських легіонах, дислокованих в Галлії.

Все це створило сприятливі умови для організації належної відсічі варварам у 102 р. до н.е., коли їх було двічі розгромлено у кровопролитних битвах. Гай Марій відзначився і пізніше (у 90-88 рр. до н.е.) – під час запеклої боротьби Рима із союзниками, які тривалий час були дискриміновані на державному рівні – сплачували великі податки, виконували обтяжливу військову службу, не мали жодного захисту від свавільних дій римської місцевої адміністрації. При цьому всі спроби далекоглядних римських політиків змінити стосунки столиці та провінцій шляхом зрівняння прав їх мешканців, зазнали невдачі через протидію римського сенату і народних зборів.

Союзники розірвали всі угоди з Римом та заснували нову союзну державу зі столицею у місті Карфініум в Аbruцах, яка дістала нову назву – Італія. Повстанці зуміли зібрати чисельну армію – до 100 тис. чол., які пройшли вишкіл у римських легіонах. Деякий час їх успіхи були настільки значними, що в Італії почали карбувати власну монету, на якій самнітський бик зійшовся в бою з латинським вовком. За своєю політичною системою Італія наслідувала Рим – тут також вища виконавча влада була зосереджена в руках двох консулів, законодавча – сенату і народних зборів. Союзники безжалюбно знищували римські поселення-колонії та їх мешканців, але переможцем з цієї боротьби вийшов Рим зі своєю ефективною військовою організацією, і, насамперед, завдяки важливим крокам політичного характеру, які безпосередньо позначилися на єдності союзників. Римський сенат оголосив про зрівняння у правах громадян Риму та населення тих територій, які б відмовилися від боротьби у двомісячний термін. Це протистояння коштувало обом сторонам 300 тис. вбитими, щоправда відтоді на Апеннінському півострові зникає племінна окремішність, а романізація торкається вже всіх верств і суспільних груп його мешканців.

У цей час, скориставшись внутрішніми заворушеннями в Римській державі, проти неї виступив цар Понту Митридат Євпатор, який зібравши чисельну армію, знищив римські залоги в Малій Азії та захопив цю римську провінцію. Місцеве населення вітало його прихід із надзвичайним захопленням, що свідчило про непопулярність римської влади, яка цілком себе скомпрометувала через надужиття більшості урядовців та публіканів. За наказом Митридата в один день було вбито понад 80 тис. римських громадян. Під впливом успіхів Митридата від Рима тимчасово відокремлюється Греція.

5. Ситуація в Римі ускладнювалася тим, що у місті з новою силою спалахнула боротьба між популярями та оптиматами, яка (як і раніше) мала під собою соціальне підґрунтя. Скориставшись загальним невдоволенням, популярі захопили ключові посади в Римі та ухвалили передати провід над війська-

ми у війні з Митридатом 70-літньому Гаю Марію. Але проти цього виступив ставленик аристократії Луцій Корнелій Сулла, якого сенат ще раніше призначив командувачем римської армії. Дізнавшись про події в Римі, Сулла не став чекати на приїзд Марія, а несподівано вирушив із своїми легіонами на столицю. Всі спроби популярів підняти повстання закінчилися невдачею, і Сулла без перешкод опанував містом, скасував усі закони, прийняті за ініціативою популярів, а проти них самих вжив жорстокі репресії.

Проте майже відразу після того як він залишив Рим, відбувши на війну з Митридатом, до влади в столиці знову прийшли популяри. Марій повернувся із заслання і почав завзято переслідувати своїх політичних опонентів з партії оптиматів. За вироком судів значна кількість знаті була покарана смертю, а Суллу оголошено поза законом та зруйновано його оселю. Репресії проти римської аристократії дещо вщухли після несподіваної смерті Марія у 86 р. до н.е., а нездатність популярів втілити в життя проголошені ними реформи, налаштувала римлян проти чільних представників цієї партії.

Успіхи Сулли у боротьбі з Митридатом (останній був змушений зректися на користь Рима всіх завойованих малоазійських територій), ще більше загострили ситуацію в республіці, бо невдовзі мало відбулися його повернення до Італії у якості тріумфатора. Після того, як Сулла відкинув всі пропозиції популярів про примирення сторін, збройне зіткнення між двома політичними угрупованнями стало невідворотним. Кровопротитна битва (близько 50 тис. загиблих) між противниками та прибічниками Сулли відбулась під Римом, закінчившись на користь тріумфатора, після чого він став необмеженим володарем Римської держави. Сенат надав Суллі титул диктатора «для видання законів та впорядкування республіки» з довільним терміном цих повноважень.

Сулла вдався до широкого реформування римського суспільства, маючи на меті відродити політичне значення аристократії та сенату. Але першим його кроком стали безпрецедентні репресії щодо популярів – за ініціативою диктатора були укладені т.зв. проскрипції (списки) всіх політичних опонентів Сулли, які були оголошені ворогами держави. Цих осіб можна було абсолютно безкарно вбити, і при тому ще й отримати грошову винагороду або (для раба) особисту свободу. У засуджених було конфісковано усе майно, а їх нащадки позбавлялися будь-яких політичних прав. До проскрипційних списків потрапило близько 5 тис. осіб, і більшість з них була страчена.

Відбулися зміни і в складі та структурі сенату. Частина сенаторів за наказом Сулли була позбавлена життя, а на їх місце диктатор призначив нових людей, насамперед – із числа великих землевласників, так що кількість сенаторів зросла до 600. Щорічно сенат збільшувався на 20 осіб – за рахунок квесторів, які обиралися народними зборами. Сенату були надані найвищі повноваження – відтоді він мав ухвалювати закони, здійснювати нагляд за адміністрацією провінцій та створювати судові трибунали.

Народні збори майже повністю втратили своє значення, бо могли обговорювати лише ті закони, що вже були попередньо ухвалені сенатом. Сулла обмежив і повноваження народних трибунів, а також провів через сенат законопроект, який забороняв трибунам посідати будь-які державні посади.

Сулла намагався зреформувати і аграрну сферу, перерозподіливши конфісковані землі на користь своїх легіонерів (загальною кількістю понад 100 тис. чол.) з метою зміцнення дотеперішньої основи римського суспільства – класу селян-землевласників. Але ця реформа з самого початку була приречена на невдачу, бо більшість колишніх вояків не мала бажання обробляти землю та перебиралася на стале помешкання до сільської місцевості. Містам було надано самоуправління, і це, значною мірою, сприяло їх інтенсивному розвитку. Римський «пролес» був позбавлений права на отримання безкоштовного хліба. У провінціях Сулла запровадив збирання податків державними урядовцями, відмовившись від послуг публіканів.

Після чотирьох років правління (82-79 рр. до н.е.) Сулла, маючи одностайну підтримку сенату, оптиматів та відданого йому вояцтва, несподівано для всіх зрікся диктатури. До деякої міри поясненням цього можна вважати те, що він був переобтяжений працею та мав вже похилий вік. Вже у наступному році він помер, наказавши перед цим викарбувати на своїй могилі надпис: *«Якщо хтось з моїх друзів допоміг мені або ворог заподіяв мені лихо, то я сповна їм за це віддячився»*.

Спроба Сулли реформувати суспільно-політичні відносини в державі закінчилася цілковитою невдачею, і це посилювало кризові явища в державі. За часів його правління партія оптиматів не зуміла запропонувати суспільству оптимальних шляхів розвитку, більше того – римські урядовці все частіше використовували свою владу для самозбагачення, захоплюючи майно тих осіб, імена яких були внесені до проскрипційних списків. У цей час розкладові процеси поширилися і у середовищі римського вояцтва, яке дедалі більше втрачало свої бойові якості, досить розповсюдженим явищем стає участь римських легіонерів у розбишацьких вагагах.

Все це свідчило про неефективність реформ Сулли, і тому не дивно, що відразу після його смерті в Римській державі почався рух за їх скасування. У свою чергу, посилення політичної боротьби негативно позначилося на обороноздатності країни – малоазійські провінції Риму відверто ігнорували волю сенату; проти Риму знову виступив Митридат; не все було гаразд і в Іспанії, де її намісник Квінт Серторій, спираючись на емігрантів-популярів, очолив рух за відокремлення цієї провінції від метрополії. Нарешті, в самій столиці консул Марк Емілій Лепід, оголосивши себе захисником всіх скривджених, виступив проти сенату. Але найрельєфніше кризові явища проявилися у повстаннях рабів, які інколи набували таких масштабів, що загрожували самому існуванню Римської держави.

Численні перемоги Рима над різними племенами і народами, і як наслідок – загарбання величезних територій – колосально збільшили кількість бранців, які потрапляли в полон до римлян та перетворювалися на рабів. Крім того, значні партії рабів опинялися в Італії внаслідок діяльності купців, які організовували спеціальні експедиції у віддалені римські провінції, підступно захоплюючи їх мешканців з числа місцевого населення. Зрештою, кількість невольників в Італії та на Сицилії зросла настільки, що вони становили майже по-

ловину їх населення. На острові Делос в Егейському морі, зокрема, щоденно продавалося до 10 тис. людей.

Раби в Римській державі зазнавали найжорстокішої експлуатації, виконуючи величезний обсяг робіт як у сільському господарстві, так і у майстернях та на підприємствах. При цьому вони часто не мали належного харчування та хоча б мінімальних побутових умов, за найменшу провину вони зазнавали жорстоких тортур. Більше того – їх власник мав право покарати своїх невільників смертю. У Римі були дуже популярні публічні поєдинки гладіаторів, яких також набирали з числа рабів. Але спочатку ці невільники мали закінчити одну з спеціальних шкіл, після чого вони рано чи пізно кінчали своє життя на арені цирку в двобой з дикими хижими тваринами або з іншими гладіаторами.

Досить часто гладіатори, серед яких було багато у минулому досвідчених воїнів, інколи приналежних до визначних «варварських» родів, брали діяльну участь у повстаннях рабів. Одне з таких повстань відбулося у 104 р. до н.е. в районі Капуї (Кампанія), де функціонувала одна з найвідоміших гладіаторських шкіл. Одночасно повстали раби і на Сицилії, причому причиною цього став продаж у рабство мешканців Сирії, які у себе на батьківщині займали впливові посади. Тільки через чотири роки, ціною великих зусиль, римлянам вдалося приборкати це повстання.

Ще більший масштаб мало повстання рабів у 73-71 рр. до н.е. в Італії, яке похитнуло самі основи Римської держави. Його керівником став Спартак, який походив з Фракії та напевно належав до царської родини Спартакидів. Він здобув великий військовий досвід, перебуваючи в складі римського війська, але після самовільного залишення армії Спартак опинився у неволі та потрапив до гладіаторської школи в Капуї. У 73 р. до н.е. Спартак разом із своїми однодумцями втік зі школи і організував у горах свій загін, який після кількох вдалих нападів на маєтки заможних землевласників значно збільшив свою кількість. Спроби римських військ придушити повстання наштовхнулися на завзятий опір втікачів-невільників, які воліли загинути у бою, ніж повертатися до рабського стану.

За короткий час повстання охопило всю Південну Італію, а під проводом Спартака воювало близько 40 тис. повстанців. Але водночас з успіхами, у їх повсталих почали посилюватися внутрішні протиріччя, що було пов'язано з різною етнічною приналежністю його учасників, а також переконанням окремих повстанських ватажків у неминучій поразці Рима. Спартак розцінював успіхи повстанців як тимчасові, і бачив своїм головним завданням вивести основну частину свого війська поза межі Італії з тим, щоб потім без ускладнень дістатися рідних осель. Але реалізувати цей план виявилось неможливим з двох причин – по-перше, небажанням деякої частини рабів залишати терени Італії, і, по-друге, тим, що римським військам вдалося закріпитися в Середній Італії, унеможлививши в такий спосіб повстанцям просування на північ.

У 71 р. до н.е. боротьбу зі Спартаком очолив претор Марк Ліциній Красс, якому вдалося відтіснити загопи повстанців, і навіть оточити його основні

сили в Брутії. Але Спартак разом з військом зумів щасливо вислизнути з оточення та відступити до Луканії, а потім до Апулії, де й відбувся останній бій, під час якого вождь повстанців бився надзвичайно мужньо та завзято, намагаючись власним прикладом надихнути своїх вояків. Він власноручно вбив двох римських центуріонів, але римляни на цей раз були сильніші. За наказом Красса, всіх повстанців, які залишилися живими після битви (загалом близько 6 тис. чол.), було розп'ято на спеціально споруджених хрестах вздовж дороги від Капуї до Рима.

Після повстання зусиллями популярів всі закони Сулли були скасовані. Насамперед, поновлено в усіх своїх правах народних трибунів, які знову могли виступати із законодавчими внесеннями та накладати «вето» на інші закони та розпорядження сенату та державних урядовців усіх рівнів. Сенат також було позбавлено вищої судової влади – до складу нових трибуналів (судів) мали входити у рівних пропорціях сенатори, еквіти та селяни разом із представниками римського «пролесу». Були переобрані цензори, які як і раніше творили найвпливовішу частину сенату. Збирання податків у провінціях знову було передано публіканам. У столиці відновлено безкоштовну роздачу хліба незаможним римлянам. Але ці зміни не означали остаточної перемоги популярів, які попри всі свої здобутки у політичній сфері, не забезпечили собі в Римі міцних позицій.

Лекція 2. РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

1. Криза Республіка. Перший тріумвірат. Державно-політична діяльність Юлія Цезаря.
2. Октавіан Август. Розквіт імперії. Завойовницькі походи римських імператорів.
3. Наростання кризових явищ в імперії.
4. Імператори Діоклетіан та Константин Великий. Боротьба Риму з варварами. Падіння імперії.

1. Після скасування законів Сулли в Римі встановилася хитка рівновага, сприятлива для тих політиків, хто раніше за інших зрозумів неминучість персоніфікації влади. Серед них найвпливовішою постаттю був Гней Помпей, який хоча й належав до аристократичного роду, уклав союз із популярами з метою обмеження впливу сенату. Початок його політичної кар'єри сягав ще 83 р. до н.е., коли він виступив на боці Сулли (зокрема, допоміг йому розгромити популярів у Римі та Іспанії), за що диктатор віддячився Помпею наданням титулу «імператора» (полководця) та дозволив йому здійснити тріумфальний в'їзд до Риму. Але особливу популярність серед римлян Помпей здобув після того, як за короткий час, керуючи 100 тис. військом, зумів ліквідувати піратство у Середземному морі, а дещо пізніше завдав остаточної поразки понтійському царю Митридату, і з відвойованих земель утворив Бактрійсько-Понтійську провінцію.

За часів відсутності Помпея у Римі відбулися важливі зміни у політичному житті республіки. Оптимати остаточно втратили рештки впливу на суспільні процеси в державі, і до влади знову прийшли популяри, які спиралися на міське населення, колишніх вояків та селян, і, почасти, на купців та есквітів. Хоча Помпей був ставлеником їх партії, популяри зробили все можливе, щоб зашкодити йому здобути визначне становище у Римі та нейтралізувати його можливі спроби посісти одноосібну владу в державі. Найпоследовніше у цьому напрямку діяв Марк Ліциній Красс (на той час – найзаможніша людина в Римі), який сам розраховував перебрати всю повноту влади. З цією метою він увійшов у порозуміння з Гаєм Юлієм Цезарем – молодим і амбітним політиком, досить популярним у столиці завдяки влаштуванню великих ігрищ, проведення яких поставило його на межу банкрутства.

З метою недопущення до влади Помпея, Красс і Цезар вирішили здійснити державний переворот, причому головною дійовою особою у ньому виступав патрицій Луцій Сергій Катиліна – людина здібна і талановита, але без тривких моральних засад. 1 січня 65 р. до н.е. змовники планували захопити державні установи та обрати консулів із своїх прибічників, після чого Крассу мали бути надані повноваження диктатора, а Цезар очолив би римські війська у війні з Єгиптом. Але в останню мить змовники не наважилися на цей крок, натомість Катиліна розпочав широку агітаційну кампанію, намагаючись шляхом проголошення демагогічних гасел (відміни всіх боргів та звільнення боржників, конфіскації майна заможних римлян та ін.) здобути собі підтримку міської юрби. Це мало деякий успіх, але заходи Катиліни невдовзі були нейтралізовані консулом Марком Туллієм Цицероном. Дізнавшись через своїх агентів про акцію Катиліни, Цицерон виступив із низкою блискучих промов проти нього в сенаті, після чого ув'язнив його основних прибічників та за згодою senatorів покарав їх смертю. Катиліна, який зумів виїхати з Риму, невдовзі також загинув у бою зі своїми переслідувачами.

Змова Катиліни надзвичайно загострила ситуацію в Римі, і Гней Помпей, який повернувся після переможних походів на чолі чисельної армії, міг би отримати довічну диктатуру. Але його намагання здобути це законним шляхом зіштовхнулося з опором сенату, який зажадав від полководця негайної демобілізації підлеглих йому військ, і після практичної реалізації цього римської політики вже мало рахувалися з Помпеем. Зрозумівши свою помилку, Помпей мусив шукати підтримки у Красса і Цезаря. У 60 р. до н.е. вони уклали неформальну угоду про співпрацю, наслідком чого стало оформлення т.зв. першого тріумвірату (або спільного співправління згадуваних осіб), причому ця домовленість не була документально зафіксована. Завдяки цьому кожен з тріумвірів досяг бажаних для себе результатів: Помпей – затвердження сенатом його власних постанов і рішень в Азії, Цезаря було обрано консулом, а Красс, не займаючи вищих посад, продовжував відігравати провідну роль у політичному житті Риму.

Найефективніше з цієї ситуації скористався Цезар, який займався не тільки реалізацією планів своїх тимчасових союзників, але й дбав про свої власні інтереси. Він розподілив рештки державних земель між ветеранами і зuboжі-

лим селянством, нейтралізувавши при цьому всі спроби сенату запобігти цим крокам. Він здобув прихильність народних зборів та еквітів, що відкрило йому можливість усунути опозицію. Але найважливішим особистим здобутком Цезаря стала передача під його управління Передальпійської та Заальпійської Галлії, причому останню ще належало завоювати. Ці провінції були територіально наближені до Італії, і це дозволяло Цезарю впливати на суспільно-політичне життя країни. Крім того, тут можна було розмістити римську армію, силами якої Цезар розраховував здобути Заальпійську Галлію.

У цьому регіоні на той час мешкали кельтські та германські племена, які перебували на досить високому рівні суспільного та господарського розвитку, проте жодних централізованих державно-політичних структур вони так і не створили. Це полегшувало реалізацію завойовницьких планів Цезаря, і за досить короткий час він заволодів усім лівобережжям Рейну, а у 55 р. до н.е. навіть з'явився зі своїми легіонами на правому березі, але германські племена відступили без бою. У 55 і 54 рр. до н.е. Цезар переправився разом із своїми легіонами до Британії, де здобув кілька укріплених міст кельтів, після чого підписав з ними почесну для Риму мирну угоду. Починаючи із зими 54-53 рр. до н.е. Цезар вів запеклу боротьбу з галльськими повстанцями, якими керував талановитий полководець і здібний організатор Верцингеторикс. Уникаючи зіткнень з головними силами Цезаря, галли вдалися до партизанської тактики війни, чим поставили римлян у надзвичайно скрутне становище. Але попри всі труднощі, Цезар зумів вийти переможцем з цієї боротьби і остаточно перетворив Галлію на ще одну римську провінцію.

Постійно перебуваючи в Галлії, Цезар уважно спостерігав за подіями в Римі, та не шкодував грошей для підтримки своїх однодумців у столиці. Формально триумвіри продовжували підтримувати між собою приязні стосунки, але після загибелі Красса у Сирії (53 р. до н.е.) триумвірат розпався, і Помпей, як і Цезар почали готуватися до боротьби за встановлення своєї одноосібної влади. При цьому Помпей опирався на сенат, який намагався за будь-яку ціну нейтралізувати впливи Цезаря в столиці та державі. Спочатку Цезар не мав бажання йти на відкрите військове протистояння із сенатом, і прагнув до компромісного вирішення всіх проблем, що було сприйнято його політичними противниками як прояв слабкості.

Основною вимогою Цезаря до сенату було надання йому посади консула в Галлії, де він міг би при потребі опертися на віддану йому армію. У випадку згоди на це сенаторів, Цезар брав на себе зобов'язання демобілізувати свої легіони та передати під цивільне управління обидві частини Галлії, залишивши під своєю владою лише Іллірію. Але навіть такі помірковані пропозиції Цезаря не влаштували сенат, який вимагав цілковитого зречення ним владних повноважень. Тому Цезар, після недовгих вагань, вирішив здобути собі визнання силою зброї. Він звернувся з палкою промовою до своїх вояків, і ті висловили йому цілковиту підтримку, погодившись йти на Рим. У січні 49 р. до н.е., під час переправи армії через р.Рубікон, яка відділяла землі власне Римської республіки від її володінь, Цезар відгукнувся на цю подію своєю

сакраментальною фразою: «*Жереб кинутий, Рубікон перейдений*», що означало неминучість збройного зіткнення із законною римською владою.

Вторгнення до Італії легіонів Цезаря причинилося до евакуації з Риму сенату та інших державних установ, але ще до цього переможця галлів та його вояків було оголошено поза законом, а всіх римлян закликано до боротьби з Цезарем. Проте на той час у сенату бракувало сил, а Помпей не зміг належним чином підготуватися до протистояння в межах Італії, і тому невдовзі виїхав до Греції. Цезар без жодних ускладнень опанував Римом і усіма Апеннінами – при цьому він уникав застосовувати репресії проти своїх політичних опонентів. Всі полонені були звільнені, а населенню було забезпечено регулярне постачання продуктів. Після цього Цезар поступово поставив під свій контроль Сардинію, Сицилію, Африку та Іспанію. Переправившись до Греції наприкінці 49 р. до н.е., він опинився у надзвичайно складній ситуації, бо Помпею вдалося фактично ізолювати його військо.

І лише влітку наступного року у вирішальній битві під Фарсалосом Цезар святкував свою перемогу, захопивши в полон 24 тис. вояків з армії Помпея. Останній був змушений рятуватися втечею, але невдовзі його було вбито за наказом єгипетського царя Птолемея XIV, який в такий спосіб розраховував здобути собі прихильність у найвпливовішого політика Римської держави. Але цей крок не допоміг цареві – Цезар, з'явившись у Єгипті разом з військом, здійснив державний переворот на користь сестри Птолемея – Клеопатри, яка була відома своєю надзвичайною вродою.

Після цього Цезар нормалізував ситуацію в Малій Азії, завдав поразки сину боспорського царя Митридата Фарнаку, про що надіслав коротке повідомлення до Риму «*Veni, vidi, vici*» («Прийшов, побачив, переміг»). Повернувшись до Італії, Цезар був змушений вжити енергійних заходів для приборкання низки військових заколотів, а після цього спрямувати всі свої зусилля на боротьбу з групою невдоволених senatorів (на чолі з Марком Порцієм Катонем), які зібравшись в Утиці (Північна Африка), утворили у 46 р. до н.е. «сенат» республіки. Цезар збройним шляхом приборкав цей осередок опозиції, а його легіонери, всупереч всім наказам полководця, вбили всіх бранців. Нарешті у наступному році, після перемоги над захисниками республіканського ладу в Іспанії, Цезар остаточно утвердив свою владу в державі.

Одночасно з перемогами над опозиціонерами відбувалося зміцнення позицій Цезаря на політичній арені. З 49 р. спільним рішенням сенату і народних зборів його було призначено диктатором, причому ця посада надавалась Цезарю довічно. Ця ухвала давала можливість Цезарю спрямовувати діяльність цих установ, які не могли прийняти жодного рішення без його на те згоди. Час від часу Цезар також приймав консульські повноваження, а також посаду «префекта звичаїв» (остання відкривала йому можливість втручатися навіть в особисті справи римлян). У 45 р. до н.е. сенат надав йому титул імператора, і хоча в Римі це був звичайний титул полководців, які відзначилися визначними перемогами, то у даному випадку це був особистий титул, який Цезар міг передати у спадок своїм нащадкам.

Крім того, окремою постановою сенат надав йому право особистої недоторканості, яке мали лише народні трибуни, а під час свят він мав право засідати на підвищеному місці в золотому кріслі. Лише Цезарю було дозволено носити пурпуровий плащ і лавровий вінок, які наочно свідчили про його надзвичайні повноваження. У промовах Цезаря називали «Батьком Батьківщини», а на монетах почали карбувати його портрет. Безпрецедентним було й те, що у всіх святилищах були встановлені його статуї, і один раз на рік влаштовувалися спеціальні жертвоприношення, а місяць липень було названо на честь Цезаря «Юліусом». Врешті-решт Цезаря було визнано богом під ім'ям Юпітера Юлія, а для його вшанування споруджено окреме святилище та створено спеціальну жрецьку колегію.

Велич Цезаря полягає ще й у тому, що за його пропозицією була проведена реформа календаря, яка мала для Риму надзвичайно важливе значення. У 46 р. до н.е. він розпочинає запроваджувати новий календар, у розробці якого брала участь група вчених з Александрії на чолі з Созігеном. У Римській імперії з 1 січня 45 р. до н.е. розпочав діяти сонячний (або єгипетський) календар, який на честь Юлія Цезаря отримав назву юліанський.

За цим календарем тривалість року становила 365 діб. Але оскільки астрономічний рік складається з 365 діб та 6 годин, то з метою усунення цієї розбіжності було вирішено до кожного четвертого року додавати одну добу. Для зручності, цю додаткову добу вирішено було приписувати до років, кратних чотирьом. Цю добу стали додавати до найкоротшого місяця – фебруаріуса. Однак за релігійними міркуваннями римляни не наважилися приєднувати її до останнього дня місяця, а вирішили «сховати» добу між числами місяця. Так виникли у фебруаріусі два 24-х числа. Оскільки 24 фебруаріуса було 6-м днем до мартовських календ, додаткове число стало другим 6-м. Воно вимовлялось «бісектус», а у візантійських греків – «вісектус». Звідси сучасна назва довгого року – «високосний». Созіген зберіг назви місяців, але змінив їх тривалість, встановивши певний порядок чергування довгих непарних та коротких парних місяців. Оскільки початок року було перенесено на січень (януаріус), назви місяців (числівників) стали не відповідати їхньому місцю в календарі. Так, октобер – восьмий – став десятим, новембер – дев'ятий – одинадцятим та ін. Ця невідповідність збереглася і в сучасному календарі. Таким чином, за юліанською реформою 31 добу мали місяці януаріус, мартіус, майус, квітніліс, септембер, новембер (тобто непарні – 1, 3, 5, 7, 9, 11); 30 діб мали всі інші – парні – місяці (за виключенням фебруаріуса, в якому було 29 чи 30 у високосний рік – діб). Після смерті Цезаря (44 р. до н.е.) в календарі відбулися деякі зміни. Місяць квітніліс (7-й) було названо на честь Цезаря юліусом. Згодом римський Сенат перейменував секстіліс (8-й) на август – на честь імператора Октавіана Августа. Августу не подобалось, що місяць, названий його ім'ям, має 30 днів, а місяць Цезаря – юліус – 31. І щоб встановити "паритет" було вирішено відняти від фебруаріуса 1 день й додати його до августа. Таким чином ми сьогодні маємо 31 день у липні та серпні, а «постраждалий» фебруаріус (лютий) – має 28, у високосний

рік – 29 днів (замість 30, які йому належали за правом). Юліанський календар був прийнятий християнською церквою на Нікейському соборі у 325 р. н.е. і використовується до наших днів грецькою (православною) церквою.

Отже, обсяг повноважень Юлія Цезаря настільки виокремлював його із загальної маси римлян, у т.ч. й з аристократичного середовища, що є всі підстави уважати, що у цей час республіканський лад у Римі було ліквідовано, і натомість встановлено монархію. Водночас практично всі інститути старої влади були збережені – щорічно обиралися консули, функціонував сенат, скликалися народні збори, але, як вже зазначалося, вся їх діяльність спрямовувалася однією людиною – Гасм Юлієм Цезарем. Отримавши практично необмежену владу (всі його розпорядження мали силу закону, а всі державні урядовці присягали йому на вірність), Цезар вдався до широкого реформування суспільних відносин в Римській державі. Він збільшив кількість державних урядовців, які мали управляти величезними володіннями Риму; реформував органи місцевої влади; збільшив до 900 чол. склад сенату, увівши до його складу своїх прибічників.

За часів правління Цезаря народні збори практично втратили своє значення, бо кожне їх рішення могло бути скасоване Цезарем. Він наважився і на такий непопулярний крок як зменшення вдвічі державних допомог для незаможних мешканців Риму, маючи на меті обмежити їх вплив до столиці. Цезар також вдався і до серйозного реформування аграрного сектору країни. Зокрема, він продовжив політику Гракхів та деяких інших визначних римських державних діячів, спрямовану на підтримку середнього класу. З цією метою Цезар на власні кошти придбав великі ділянки земель, на яких осаджував своїх ветеранів та безземельних селян. Новим і позитивним явищем у цій акції було те, що він відмовився від утворення компактних поселень (колоній), розміщуючи їх серед місцевого населення з тим, щоб новоприбулі швидше звикали до місцевих порядків. Ще одним заходом, покликаним збільшити число селян в Римській державі, став декрет Цезаря про те, що у кожному приватному господарстві у рівних кількостях мають працювати як раби, так і вільні селяни. Глави родин, які мали багато дітей, отримували допомогу від держави.

Цезар взяв під свій захист населення італійських міст, видавши нові муніципальні закони, які регламентували міський устрій. За сприяння Цезаря у римських провінціях було засновано цілу низку нових колоній, що дало можливість впродовж нетривалого періоду його правління переселити поза межі Апеннінського півострова близько 100 тис. чол. Цим Цезар переслідував подвійну мету: з одного боку – він прагнув оптимізувати кількість вільного сільськогосподарського населення в Італії, а з другого – намагався активізувати процес романізації мешканців провінцій. Значною мірою йому вдалося вирішити проблему безробіття, яка особливо гостро відчувалася у столиці. За його ініціативою в Римі було розпочато грандіозне будівництво об'єктів громадського призначення (форуму, базиліки, курії для сенату та ін.). Ще масш-

табнішими були інші проекти Цезаря (порт в Остії, зручні шляхи сполучення, нова столиця держави на Сході), які він не встиг реалізувати.

2. Реформи Цезаря відкрили Римській державі нові шляхи розвитку, сприяли її зміцненню, але його діяльність і, особливо, привілейований статус та визначальний вплив на перебіг суспільно-політичних процесів в країні – сформували проти нього опозицію серед аристократичних кіл. Під гаслом відновлення республіканських порядків частина сенаторів на чолі з Гаєм Кассієм Лонгином і Марком Юлієм Брутом таємно змовилася усунути Цезаря від влади, що можна було зробити лише шляхом його вбивства. Прикметне, що Цезар протегував Бруту, зробивши його сенатором і претором. 15 березня 44 р. до н.е. змовники вирішили вдатися до рішучих дій. Skorиставшись тим, що Цезар як звичайно з'явився на засідання сенату, вони розпочали дискусію, під час якої раптово наблизилися до диктатора і завдали йому стилетами 23 удари (за кількістю змовників), від яких Гай Юлій Цезар помер на місці.

Після вбивства Цезаря в Римі деякий час панувала тиша, бо всі очікували на подальший розвиток подій. Відсутність рішучих дій з боку змовників з самого початку визначила їх кінцеву поразку, а після того, як державний провід перейняв прихильний до Цезаря консул Марк Антоній, який був досить популярним серед плебсу, стало зрозумілим, що їх дні вже злічені. Порозумівшись із ще одним впливовим римським політиком – Марком Емілієм Лепідом – Антоній розпочав активну діяльність: затвердив на сенаті останні розпорядження Цезаря, після чого оприлюднив на форумі його тестамент, в якому своїм спадкоємцем диктатор визначив сина своєї сестри Гая Октавія, а також заповів роздати надзвичайно великі суми зuboжілим римським громадянам. Це зробило велике враження, і відразу після поховання Цезаря міська юрба кинулася руйнувати оселі змовників. Кассій і Брут залишили Рим та виїхали на схід, маючи на меті зібрати війська для боротьби з Антонієм, який також активно готувався до війни.

У цей час до Риму повернувся Гай Октавій (Октавіан), який за волею свого дядька став називатися Гай Юлій Цезар. Не гаючи часу, він також став брати активну участь у політичному житті Риму, оголосивши себе месником за смерть Цезаря. Сенат підтримав його заходи, сподіваючись у такий спосіб послабити впливи Антонія. Спочатку Октавіану було доручено командування римськими військами із титулом імператора, дещо пізніше він отримав консульські повноваження, що було негативно сприйнято Антонієм і Лепідом. Але приховане протистояння трьох провідних політиків Риму на цей раз закінчилося мирно – підписанням угоди про створення надзвичайного уряду «тріумвірів для впорядкування республіки» (у складі Октавіана, Антонія і Лепіда), якому належали вся повнота влади. Тріумвіри вдалися до жорстоких заходів щодо своїх політичних противників: було укладено проскрипційні списки, майно опозиціонерів було конфісковано, всі незгідні каралися смертю або відправлялися на заслання. У 42 р. до н.е. тріумвіри завдали поразки армії Кассія і Брута, після чого останні покінчили своє життя самогубством. Тріумвірат проіснував ще шість років, і весь цей час його учасники діяли спі-

льно, успішно полагоджуючи всі непорозуміння, бо цей союз було скріплено шлюбом Антонія і сестри Октавіана Октавії. Республіка фактично була поділена на три частини, кожною з яких управляв один з тріумвірів: Північною Африкою – Лепід, східними провінціями – Антоній, західними – Октавіан.

Останній енергійним заходами нормалізував ситуацію в Італії, розмістивши 100 тис. вояків на сконфіскованих у опозиціонерів землях, приборкав бандитизм і морське піратство, придушив заворушення в Галлії, а паралельно з цим розпочав будівництво нових доріг та міст. Конструктивна діяльність Октавіана знайшла повне схвалення сенату, який у 36 р. до н.е. надав йому довічно повноваження народного трибуна. У тому ж році тріумвірат припинив своє існування, що сталося після того, як Октавіан змусив Лепіда зректися своїх повноважень та відмовитися від управління африканськими провінціями. Тоді ж відбулася ще одна подія – шлюб Антонія і єгипетської цариці Клеопатри, що призвело до початку війни між двома тріумвірами. Ще через п'ять років біля мису Акціум в Греції відбулася вирішальна битва між флотами Антонія (170 великих кораблів) і Октавіана (близько 400 невеликих кораблів). Перемога була на боці Октавіана, який зумів завдати поразки Антонію і на суходолі. Всі спроби Антонія організувати після цього опір в Єгипті закінчилися невдачею, після чого він і Клеопатра покінали життя самогубством.

Це означало кінець республіканського ладу в Римі, щоправда Октавіан, як у свій час Цезар, залишив всі римські представницькі установи. Більше того, у 27 р. до н.е. він заявив, що управлятиме державою лише спільно із сенатом, в іншому випадку Октавіан був готовий зректися всіх своїх повноважень. Побююючись нових заворушень в країні, сенат із відчуженістю погодився з його пропозицією та надав йому почесне ім'я «Августус» («Богоподібний»). З цим ім'ям Октавіан-Август і увійшов до історії. У 12 р. до н.е. він, крім тих посад, що вже мав (консула, проконсула, народного трибуна), був призначений верховним жерцем. Під його безпосереднім управлінням перебували віддалені римські провінції (Іспанія, Галлія, Сирія, Єгипет), де розмішувалися добірні римські легіони. В столиці Октавіана охороняла палацова (т.зв. преторіанська) гвардія, що також сприяло централізації влади в руках імператора. Лише після цього влада Октавіана, яка не мала спочатку визначеної форми, набула конкретніших рис. За висловом самого Октавіана Августа він був лише першим із громадян («*princeps civium*»), і саме від цієї титулатури цю форму монархічної влади пізніше було названо принципатом. Пізніше Октавіана, як спадкоємця Цезаря, почали називати цісарем, так само як і інших верховних правителів Римської імперії.

Як і Цезар, Октавіан-Август широко використовував свої владні повноваження для реформування суспільства та представницьких установ Римської держави. Насамперед, він звернув свою увагу на сенат, значення якого суттєво зменшилося за часів правління Цезаря, який свідомо довів цю установу до майже повного занепаду. Октавіан навпаки робив усе для того, щоб піднести авторитет сенату, зокрема він усунув з його складу всіх невідповідних та випадкових людей (які були у свій час кооптовані туди Цезарем), а після цього

доручив 30-ти найдостойнішим сенаторам рекомендувати ще 150 нових сенаторів, які у свою чергу пропонували своїх кандидатів. Стати сенатором могли лише дуже заможні люди, прибутки яких були би відповідними встановленому майновому цензу.

Фактично сенат перетворився на закриту елітарну установу вищої аристократії, яка поповнювалася майже виключно за рахунок синів сенаторів. Оновлений сенат міг вже виконувати важливі завдання, визначені йому Октавіаном, і передусім – здійснювати керівництво окремими провінціями шляхом призначення туди намісників (проконсулів) та контролювати їх діяльність. Сенату було передано й судочинство у карних справах, причому судді-сенатори мали звітувати у своїй роботі лише перед сенатом. Сенат видав також законодавством, тобто тут розроблялися та ухвалювалися закони, але кожен з них міг бути скасований Августом. Натомість значення народних зборів надзвичайно зменшилося, на яких лише обговорювалися окремі законопроекти, причому це робилося за визначенням Октавіана. Зовсім без обговорення на народних зборах затверджувалися кандидати на різні державні посади, які були запропоновані імператором.

Октавіан здійснив і реформу податкової системи, запровадивши т.зв. непрямі податки (на спадщину, продаж невольників та ін.). Прямих податків римські громадяни не сплачували – це залишалося їх привілеєм, якого не мали інші піддані Риму. У провінціях було проведено оцінку якості землі (кадастр), і у відповідності до цього визначено обсяг державних податків, які збиралися спеціальними урядовцями, призначеними цісарем або сенатом.

У соціальній сфері Октавіан уникав проведення суттєвих реформ. І опосередковано сприяв зростанню кількості великих земельних латифундій вищої аристократії. Здебільшого це відбувалося внаслідок розорення дрібних земельних власників, які втрачали свої наділи та перетворювалися на т.зв. колонів (ця напівзалежна категорія селян орендувала землю за умови сплати визначеної суми грошей). Як правило така практика призводила до втрати колонами особистої свободи, і вони потрапляли у повну залежність від власників латифундій.

За часів правління Октавіана значно (до 300 тис. чол.) збільшилася кількість мешканців Риму, які існували за рахунок безкоштовної роздачі хліба. Ця категорія римських громадян зростала як внаслідок напливу до столиці зубожілих селян, так і за рахунок рабів, власники яких дарували їм особисту свободу за різні заслуги, після чого вони (т.зв. ліберті) набували громадянських прав.

Октавіан намагався зміцнити родинні підвалини римського суспільства. Своїми едиктами він визначив суворі покарання за подружню зраду, а також провів через сенат закон, який зобов'язував усіх громадян у віці від 25 до 60 років взяти шлюб. Батькам багатодітних родин були визначені нагороди, а бездітні – підлягали покаранням. Октавіан-Август також прагнув об'єднати римських громадян навколо спільних культів – Марса (родоначальника римського народу) та Венери (матері юліанського роду). З інших божеств особ-

ливою пошаною користувалася Рома – опікунка Риму, якій було присвячено багато святилищ у провінціях, де її вшановували разом із Августом.

Цісар Октавіан, вбачаючи у римському язичницькому культі одну з підвалин національного життя, намагався піднести його авторитет, протидіав поширенню інших релігій, оновлював священні місця та відбудовував зруйновані римські святині. За часів його правління значно збільшилося число жертів, зросла повага до весталок, відродилася діяльність давніх релігійних братств. Август вдався до оновлення патріотичних традицій римського суспільства, встановивши з цією метою статуї визначних римлян часів республіки на форумі, дбав про відродження класу патриціїв, влаштовував перегляди вершників та величезні ігрища для молоді.

Величезні кошти були спрямовані Октавіаном і на розбудову столиці імперії, яка на той час все ще зберігала риси провінційного міста. Спочатку було впорядковано старовинний центр міста біля форуму, збільшено площу майданів, споруджено нові будинки громадського призначення. На Палагині імператор побудував власний дім, у храмі Аполлона розмістив публічну бібліотеку, оновив «великий цирк», а біля Капітолія спорудив величезний театр на 20 тис. глядачів. Було розширено межі міста, впорядковано та прикрашено передмістя, реконструйовано каналізацію та водопроводи.

Одним з найближчих радників Октавіана в його урбаністичних та архітектурних проектах був Гай Цильній Меценас, ім'я якого увійшло до всіх мов як загальноживана назва покровителів мистецтва (меценат). За прикладом Октавіана вища знать також витратила значні кошти на підтримку різних мистецьких проектів та фінансування будівництва споруд громадського призначення. Зокрема консул Марк Агриппа побудував перші великі лазні, які крім свого безпосереднього призначення виконували важливі культурно-освітні та оздоровчі функції, бо в них діяли гімнастичні зали і спортивні клуби, читальні та бібліотеки, викладові приміщення та ін.

За часів правління Октавіана на рубежах Римської імперії панував відносний спокій, бо цісар прагнув до конструктивної діяльності, намагаючись консолідувати власну державу, і тому не вів завойовницьких війн. У цей час римляни діяли переважно політичними засобами, нейтралізуючи активність сусідніх країн (Парфянської держави, Вірменії, напівсамостійних утворень в Малій Азії та Сирії) шляхом підтримки місцевих політиків проримської орієнтації. Зверхність Риму в цей час визнала Боспорська держава в Криму, Іспанія і Галлія, крім того до складу Римської імперії увійшли землі Балканського півострова до верхнього Дунаю включно.

Єдиним об'єктом римської експансії у цей час стали землі, які посідали германські племена. У 12 р. до н.е. Рим розпочав війну проти них, і після кількох років боротьби значні території на схід від Рейну були захоплені та перейшли під управління римської адміністрації. Але у 9 р. до н.е. германські племена підняли повстання і зуміли оточити у Тевтобурзькому лісі три римські легіони, якими командував Публій Квінтілій Варус, і повністю їх знищити. Це була болюча втрата для Риму, бо до цього ще ніколи римляни не зазнавали таких тяжких поразок від варварів. Її наслідком було те, що Римська

імперія припинила експансію в Центральну Європу, задовольнившись кордоном по Рейну.

3. Своїм спадкоємцем Октавіан-Август визначив Тиберія – сина своєї дружини Лівії Друзилли від першого шлюбу, який був одружений з його донькою Юлією. Тиберій був досвідченою людиною в державних та військових справах, бо у свій час він командував римськими військами у війні проти германських племен, а з 4 р. н.е. він став проконсулом і народним трибуном, а після того як Октавіан визнав його за сина, Тиберій став співправителем (разом з Августом) Римської імперії. Після смерті Октавіана сенат без жодного спротиву визнав його права на царство, а військо присягнуло йому на вірність. Він продовжував політику Октавіана як у зовнішній, так і у внутрішній сфері: відмовився від загарбницьких війн, поважав права сенату, і навіть розширив його повноваження, доручивши йому призначення преторів.

Але у особистому житті Тиберій поводився доволі дивно, уникаючи контактів зі своїми найближчими родичами, причиною чого, до деякої міри, був нещасливий другий шлюб. Невдовзі більшість з них загинула або вмерла, що дало підстави говорити про причетність царя до їх смерті. У цей час на Тиберія великий вплив справляв префект особистої імператорської гвардії преторіан Елій Сеан, який поставив собі за мету здобути царство. За його порадами, Тиберій ймовірно знищив свою родину, а потім погодився на проведення судових процесів за звинуваченнями у маєстаті (тобто за образу або зневагу римського народу та імператора). Деляторам (донощикам) були визначені високі нагороди, а звинувачувати міг кожен – навіть невільник, причому звичайним покаранням за це була смертна кара. Тиберій між тим залишив Рим та переїхав на о. Капрі поблизу Неаполя, де мешкав цілком ізольовано. Лише у 31 р., коли Тиберій ймовірно дізнався про амбіційні плани префекта, Сеана було страчено за вироком сенату.

Після смерті Тиберія у 37 р. влада перейшла до його племінника Гая, якого називали Каллігула (від назви військових черевиків, які він носив у дитинстві). Він зумів увійти у довіру підозрілому царю, і той дозволив йому постійно перебувати на о. Капрі. Ставши імператором, Каллігула оголосив загальну амністію тим, хто був засуджений за образу маєстату, співпрацював із сенатом, а своїми зваженими едиктами причинився до нормалізації внутрішнього життя в імперії. Проте після смерті своєї сестри Друзилли, він захворів та почав виявляти ознаки божевілля. Це проявилось у тому, що Каллігула влаштував свій в'їзд до Риму, під час якого він виступав у масці Олександра Македонського; уявляв себе Гераклом, врешті – проголосив себе живим богом та наказав віддавати відповідні почесті. Сенат зрівняв його з Юпітером (головним богом римського пантеону), надав йому імена «Найліпший» і «Найбільший». Каллігула перетворив своє життя у суцільний банкет, який переривався оргіями та терористичними акціями проти тих осіб, яких цар хотів позбутися. У 41 р. внаслідок змови преторіан його було вбито, після чого престол перейшов до Тиберія Клавдія (41-52 рр. н.е.). за часів правління якого внутрішня ситуація в держав знову нормалізувалася. Зокрема було по-

повнено державну скарбницю, побудовано новий порт в Остії біля Риму, забезпечено кордони імперії, у 43 р. римські легіони опанували частиною Британії.

Після смерті Клавдія (якого було отруєно), цісарський престол посів Нерон (52-68 рр.). Як у свій час Тиберій, Нерон знищив своїх найближчих родичів, у т.ч. й матір. Невдовзі він майже збожеволів, що виявилось у його публічних виступах у якості співака, наїзника і атлета. У 64 р. у Римі трапилася пожежа, яка надихнула його на написання поезії про загибель Трої, що дало підстави підозрювати Нерона у тому, що саме за його наказом було спалено столицю. Маючи на меті відвернути від себе підозру, Нерон оголосив винними у цьому християн, община яких вже існувала в Римі, після чого вони зазнали жорстоких переслідувань та були спалені живцем. І хоча Нерон пізніше відбудував Рим, це не здобуло йому популярності серед мешканців міста. Після повернення імператора з Греції, де він виступав як актор і візник, отримавши від здеморалізованих греків 18 тис. почесних вінків, проти нього визріла змова і у 68 р. він покінчив життя самогубством.

Після річної боротьби за престол, ситуацію в державі впорядкував Тит Флавій Веспасіан (69-79 рр.), який продовжував у своїй діяльності традиції Августа. Він відновив повноваження сенату та оновив його склад, усунувши з нього невідповідних осіб. Цісар підтримував патриціїв та вершників, переселив до Риму багато родин своїх урядовців, які були відомі своїм чесним життям та відданістю імператору. За часів його правління була реорганізована римська армія; демобілізовано значну кількість вояків, які заплямували себе різними злочинами; поновлено дисципліну; обмежено вплив преторіан, для чого імператор вдвічі скоротив їх чисельність. Одним з найбільших здобутків Веспасіана стало впорядкування фінансової системи держави, яка була майже повністю зруйнована діяльністю попередніх імператорів.

Ним було запроваджено нові податки, і цісар особисто слідкував за точним і належним їх стягненням, жорстоко караючи при цьому тих, хто вчасно не вносив потрібну суму. В тому випадку, якщо провінційні міста висловлювали бажання спорудити йому в себе пам'ятник, цісар пропонував просто передати потрібні для цього гроші до державної скарбниці. Така ощадлива політика дала йому можливість за короткий час відбудувати Рим – у т.ч. Капітолій, оновити храм Юпітера, спорудити Колізей. У зовнішній політиці Веспасіан дотримувався поміркованих позицій, відмовившись від загарбницьких війн, але разом з тим він вмів тримати у покорі завойовані до цього римські провінції. Його десятилітнє правління стабілізувало суспільно-політичне життя в Римській імперії та заклало тривке підґрунтя для її подальшого успішного розвитку.

Після смерті Веспасіана владу перебрав його син Тит (79-81 рр.), який продовжував справу батька. Під час його правління Італія пережила кілька страшних катастроф: зокрема – 24 серпня 79 р. почалося виверження вулкана Везувій, що призвело до цілковитого знищення трьох великих міст – Геркуланума, Помпей і Стабій. У 80 р. великі пожежі тричі завдавали Римові величезної шкоди, і вогнем були знищені Капітолій, терми Агриппи, Пантеон та

інші великі споруди. Внаслідок цього, а також пошесних хвороб, населення столиці опинилося у дуже скрутному становищі, і лише допомога цісаря врятувала ситуацію.

Наступником Тита став його молодший брат Доміціан (81-96 рр.) – талановитий та енергійний політик, який обмежив права сенату, а всі важливі державні справи вирішував майже одноосібно, консультиуючись лише із своїм найближчим оточенням (префектами гвардії і міста Рима та кількома сенаторами). Його заходами Рим був наново відбудований, а його мешканцям забезпечено регулярне постачання хліба та питної води. Імператор намагався здобути прихильність мас і в інший спосіб – влаштовуючи циркові вистави, бої гладіаторів, перегони тощо. За часів його правління римляни знову завоювали Середню Німеччину, побудувавши для її захисту т.зв. лимес (систему інженерних споруд), що забезпечило римські володіння від нападів з боку германських племен. Зверхність Риму в цей час визнали і даки, які мешкали у середньому та нижньому Подунав'ю. Авторитарна політика Доміціана призвела до організації проти нього змови, яку очолив префект преторіанської гвардії, і у 96 р. імператора було вбито.

Змовники передали владу сенатору Нерві (96-98 рр.), який хоча й користувався підтримкою сенату, відчував непевність власного становища і мусив призначити своїм співправителем намісника Німеччини Марка Ульпія Траяна. Він оголосив його своїм сином, і в такий спосіб визначив свого спадкоємця. Пізніше до такої практики вдавалася більшість римських імператорів, що дозволило нормалізувати процес переходу верховної влади державі. Найбільшим здобутком Нерви слід уважати реформу податкової системи, причому розмір податків було суттєво зменшено.

Його наступник Траян (98-117 рр.) поширив межі Римської держави та забезпечив добробут її громадян, так що на відзначення його заслуг сенат надав йому титул «Найкращий володар». Своїм наступником Траян визначив Публія Адріана, який був відомий своєю освіченістю та щирим зацікавленням мистецтвом. З особливою пошаною Адріан ставився до грецької культури і сприяв поширенню в Італії елліністичних впливів. Йому вдалося створити дієвий бюрократичний апарат та упорядкувати судочинство запровадженням нового кодексу законів – т.зв. «Вічного едикту». Як і більшість його попередників, Адріан асигнував величезні кошти на будівництво громадських споруд (найкраще до нашого часу збереглась його гробниця, перебудована пізніше у церкву св.Янгола).

З наступників Адріана одним з найвизначніших політиків був імператор Тит Аврелій Антонін (138-161 рр.), який за свою зважену та ненасильницьку внутрішню політику отримав назву Пій («Побожний»). Він вів просте життя у власній сільській садибі і ніколи не залишав меж Італії. Тривалий час його співправителем був названий син Антоніна – Марк Аврелій (161-180 рр.), який з молодих років захоплювався філософією. Він зарекомендував себе здібним і талановитим правителем, зумівши дати відсіч нападам варварських народів. Аврелій вдосконалив бюрократичний апарат імперії: зокрема Італію

було поділено на чотири округи на чолі з т.зв. юридиками, які здійснювали адміністрування й судочинство на місцях.

Після смерті Марка Аврелія відбувається поступовий занепад Римської імперії, і справу призначення нових цісарів все частіше перебирають на себе римські війська у провінціях, а також преторіанська гвардія. Але політичний та економічний потенціал Римської держави був ще достатньо великим для стабілізації становища в її межах, і після вбивства преторіанцями сина Аврелія – Коммода (180-192 рр.), який поводився як справжній тиран, престол перейшов до ставленика паннонських легіонів Септимія Севера (193-211 рр.). Він зумів залізною рукою приборкати опозицію, і щоб запобігти їй можливим виступам, розмістив (попри всі закони і традиції) у Римі один із своїх легіонів. Сенат позбувся останніх своїх повноважень, і всі справи в імперії вирішували цісарські урядовці, а всі податки збиралися до імператорської скарбниці. Таким чином, в Римській державі склалася абсолютна монархія, причому цісар стояв понад правом, а його воля творила закон.

Політику Септимія Севера продовжив його син Марк Аврелій Антонін (Каракалла) (211-217 рр.), який шукаючи прихильності у війська, регулярно роздавав легіонерам великі грошові винагороди. Але це не врятувало його від насильницької смерті, так само як і переважну більшість його правонаступників, час правління яких обмежувався кількома роками і не мав істотного впливу на перебіг суспільно-політичних процесів в Італії.

4. Анархію в Римській державі вдалося тимчасово приборкати Гаю Аврелію Валерію Діоклетіану (284-305 рр.). Новий імператор запровадив новий церемоніал, який наочно засвідчив про ті зміни, що відбулися в Римі у середині III ст. На зразок східних деспотій піддані цісаря мали вшановувати його як бога: всі, хто наближався до особи володаря мав становитися на коліна, схилитися в поклоні до землі та цілувати край цісарського одягу.

З метою зміцнення внутрішньої єдності держави Діоклетіан запровадив нову систему її вищого управління. У 286 р. він санкціонував проголошення римськими легіонами в Галлії ще одного імператора – Максиміліана, надавши йому титул Августа. Ще через кілька років обидва імператори визначили своїх спадкоємців, які з титулом цезарів стали їх співправителями. Крім того, Діоклетіан здійснив новий адміністративний поділ держави, утворивши в межах імперії близько 90 провінцій на чолі з намісниками (з титулами «консуляріс», «коректор», «презес»). Кілька провінцій об'єднувалися в діоцезії, що управлялися «вікаріями», підзвітними безпосередньо імператору. Державні урядовці вищих рангів створювали на місцях власний апарат управління, який охоплював всю державу.

Реформи торкнулися і центральної ланки управління. Було створено уряд – цісарську раду (консисторію), члени якої мали чітко окреслені повноваження і персонально відповідали за свою ділянку роботи. Діоклетіан відокремив цивільну владу від військової, змінив порядок оподаткування населення, значно посиливши податковий тягар для нього, реформував фінансову систему введенням в обіг нових золотої та срібної монет. Але у більшості ці

заходи не мали бажаних результатів, бо значна частина населення чинила пасивний опір цим реформам, приховуючи цінні монети (послугуючись на томість мідними) або просто залишала свої ділянки, шукаючи кращої долі на землях варварів. Внаслідок цього в країні невпинно зростала дорожнеча, а продаж за вказівкою Діоклетіана товарів за максимальними тарифами лише додатково ускладнив ситуацію. Діоклетіан відзначився й гоніннями на християн, число яких в Римі неухильно зростало як за рахунок представників плебсу, так і патриціату.

У 305 р. Діоклетіан і Максиміан зреклися престолу на користь своїх співправителів – Галерія (305-311 рр.) і Константія (305-306 рр.), а титул і повноваження цезарів отримали Флавій Валерій Север і Галерій Валерій Максиміан Дая. Але вже через рік – після смерті Константія порядок успадкування престолу, встановлений Діоклетіаном, було порушено. Британські легіони проголосили цесарем сина Константія – Константина (306-337 рр.), який мав непересічні здібності державного і військового діяча. Проти нього виступив Максентій, син Максиміана, а також інші претенденти на престол. Конфлікт між ними переріс у збройну боротьбу, переможцем з якої вийшов Константин. Спочатку під його владою були лише Галлія, дещо пізніше він поширив свій контроль на Іспанію, а у 312 р. біля Риму завдав поразки одному з основних своїх опонентів – Максентію. За легендарними переказами напередодні цієї битви Константин уві сні побачив Ісуса Христа, який вказав йому на хрест зі словами *«Цим знаком переможеш»*, і імператор наказав примістити на своїх військових штандартах хрест, що й принесло йому жадану перемогу.

В 313 р. у Медіолані Константин зустрівся з ще одним претендентом на престол – Ліцініаном Ліцинієм (308-324 рр.). Обидва володарі розмежували свої володіння (Константин залишив за собою західні провінції) та підписали т.зв. Медіоланський едікт, яким визнали для своїх підданих свободу віросповідання. Цей акт ліквідував усі перепони для розвитку християнської церкви, і відтоді староримські вірування почали поступово витіснятися монотеїстичною релігією – християнством.

Але майже відразу Константин, який прагнув до встановлення своєї одноосібної влади, розпочав військові дії проти Ліцинія, і після 10 років боротьби він досяг своєї мети. Свій успіх Константин намагався закріпити відповідним церемоніалом. Зовнішніми ознаками імператорської гідності стала золота діадема, а також скіпетр і золота держава (кулеподібна сфера). У цей період влада імператора набуває цілком деспотичного характеру (т.зв. домінат). Константин заснував у 330 р. в районі грецького міста Візантія ще одну столицю імперії – Константинополь (сучасний Стамбул), асигнувавши для цього величезні кошти. Тут було розпочато грандіозне будівництво цілої низки громадських, світських і церковних об'єктів; на постійне місце проживання до нової столиці була переселена значна кількість його майбутніх мешканців. Досить скоро завдяки зручному географічному становищу місто перетворилося на великий політичний, культурний і торговельний центр східного світу.

У сфері державного управління Константин продовжив політику свого попередника – Діоклетіана, збільшивши склад свого уряду – т.зв. «святої

консistorії», до якого входили управитель цісарських маєностей, скарбник, керівники канцелярії та поліції, особистий секретар імператора, провідні полководці та вищі адміністратори. Велику увагу Константин приділяв релігійним справам, матеріально підтримуючи як верховний жрець староримські культу, але водночас дбав про поширення християнської віри. За його згодою у малоазійському місті Нікеї відбувся I-й церковний собор, на якому було регламентовано організацію християнської церкви.

Константин відмовився від системи Діоклетіана, і передав свою владу в спадок трьом своїм синам, які не зуміли дійти до згоди між собою, і після міжусобної війни в живих залишився тільки Констанцій II (337-361 рр.). Він був послідовним прихильником християнства, і багато зробив для його поширення в своїй державі. Його правонаступник Юліан (Апостат) навпаки протидіяв розвитку християнської церкви, але при цьому не вдавався до відкритих репресій щодо її adeptів та вірних. У 363 р. Юліан отримав важке поранення у битві з персами і невдовзі помер.

Нову династію заснував імператор Валентиніан (364-375 рр.), який управляв державою спільно із своїм братом Валенсом (364-378 рр.). Права християнської церкви були відновлені, а за часів правління Феодосія (379-395 рр.) церква виступала вже у якості провідної ідеологічної сили в Римській державі. Напередодні своєї смерті Феодосій поділив імперію на дві частини, якими мали управляти його сини Аркадій (схід) і Гонорій (захід). І хоча держава формально залишалася єдиною, в дійсності вона вже остаточно розпалася на два окремі державно-політичні утворення, що мали різні столиці (Рим і Константинополь) та різну подальшу історію.

Західна Римська імперія на той час вже не мала достатньо військових сил, щоб протистояти нападам кочових народів. У 401 р. у північній Італії з'явилися вест-готи (візіготи), які до цього мешкали на Балканах. Деякий час римські легіони під командуванням талановитого полководця Стилаха успішно обороняли Італію, але дні існування Риму були вже злічені.

У 409 р. військо короля візіготів Аларіха вдерлось до меж Середньої Італії та підійшло до стін Риму. Вони взяли «Вічне місто» в облогу, і врешті-решт римляни були змушені відрядити до них делегацію з числа сенаторів. Спочатку посла намагалися залякати вождя візіготів кількістю захисників міста, у відповідь на що Аларіх відповів: «Густу траву легше косити ніж рідку». Він запропонував римлянам сплатити т.зв. «відступні»: 15 тис. фунтів золота і 30 тис. фунтів срібла. З величезними труднощами мешканці міста назбирали потрібну кількість дорогоцінних виробів. Але ситуація в Римі значно ускладнилася внаслідок переходу на бік Аларіха значного числа рабів, які у 410 р. відкрили йому ворота міста, після чого вест-готи кілька днів руйнували місто.

І все ж таки імператору Гонорію (395-423 рр.) на цей раз вдалося нейтралізувати активність завойовників шляхом їх влиття до римського війська та роздачі вільних земель. За часів правління Валентиніана III (424-455 рр.) Італія опинилася перед загрозою вторгнення незчисленних орд гунів, вождь яких Аттила висловлював бажання взяти шлюб з сестрою імператора Гонорією. Відмова завойовнику в цьому призвела до війни, і доля Італії вирішувала-

лася у битві на Каталаунських полях (сучасна територія Франції). Римська армія, очолювана полководцем Аєцієм, спільно із візіготами та аланами зуміла у надзвичайно напруженій битві дати відсіч гунам. За переказами – струмок, що протікав на цих полях, через пролиту кров десятків тисяч пораниених і вбитих претворився на стрімку річку.

Аттіла відступив, але у 452 р. несподівано знову рушив на Італію та Рим. На цей раз столицю було врятовано завдяки втручання папи римського Лева I, який на чолі імператорського посольства вийшов на зустріч армії Аттіли. Йому вдалося переконати завойовника у недоцільності здобуття та руйнування «Вічного міста» та інших міст Італії, після чого Аттіла відійшов на північ. Наступного року Аттіла помер, що призвело до розпаду його держави, так що гунський союз вже не загрожував Римській імперії. Вже через два роки до меж Італії з Африки вдерлися вандала на чолі з королем Гензерихом. Йому вдалося без ускладнень здобути Рим, після чого вандала впродовж двох тижнів грабували столицю, а також нищили все, що можна було зруйнувати. (Саме після цього бездумне, ірраціональне нищення матеріальних об'єктів та пам'яток культури отримало назву вандалізму – *авт.*.)

Водночас в імперії все більше поширювалися кризові явища, які були пов'язано із тим, що рабовласництво, по-перше, вичерпало себе – праця невільників була малоефективною, а інколи навіть збитковою; по-друге – основу римського війська творили представники підкорених народів і племен, які вже не мали бажання захищати імперію; по-третє – не останнє значення мали велетенські розміри Римської держави, яка хоча й поділилася на дві частини, вже вичерпала свої потенціальні можливості для поступального розвитку. Нарешті, на віддалених від метрополії землях вже сформувалася своя власна еліта, яка хоча й була зроманізована, але прагнула до створення власних однопонаціональних держав. Ще однією причиною занепаду Західної Римської імперії були постійні напади (починаючи з IV ст. н.е.) дикунських народів, проти яких Рим не мав сил захищатися.

Вторгнення вандалів призвело до остаточного занепаду Західної Римської імперії, і в останні двадцять років її існування імператори фактично були ставлениками германських вождів. Нарешті – під час одного з заколотів проти цісаря, командувач загону римських списарів Одоакр детронізував останнього римського імператора Ромула Августула (475-476 рр.), відіслав імператорські інсигнії до Константинополя і проголосив себе королем Італії. Таким чином Західна Римська імперія припинила своє існування, а на її уламках постало кілька незалежних держав, натомість Східна Римська імперія проіснувала ще понад одне тисячоліття.

Лекція 3. ІТАЛІЙСЬКІ ЗЕМЛІ ЗА ЧАСІВ РАНЬОГО ТА ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (V-XIV ст.)

1. Іноземні завойовники на італійських землях (V-IX ст.). Початки папства. Міста-комуни.
2. Боротьба папства та італійських міст з німецькими імператорами.

3. Соціально-економічні перетворення в італійських державах в XII-XIII ст.
4. Суспільно-політичний розвиток Сицилійського королівства.
5. Перехід південно-італійських земель під владу французьких та іспанських завойовників.

1. Після падіння Римської імперії на її уламках виникла низка варварських королівств, які зберігали в своїй основі римські порядки. Але на Італію чекав напад ост-готів, до чого їх підбувив імператор Візантійської імперії Зенон, який надав вождю ост-готів Теодоріху повноваження римського консула і титул патриція. В кількох битвах ост-готи зуміли завдати поразки армії Одоакра, якого було вбито, після чого Теодоріх був проголошений королем готів та італіків. Ост-готи зуміли розбудувати велику державу, існування якої на певному етапі почало викликати побоювання Візантійської імперії. У 553 р. візантійські війська на чолі з імператором Юстиніаном виступили проти ост-готів і захопили спочатку Сицилію, а згодом всю південну Італію (аж до Риму). Ця війна тривала 19 років і призвела до колосальних спустошень в Італії. Тільки Рим п'ять разів переходив з рук в руки, і також був зруйнований у 554 р. Зрештою візантійці здобули остаточну перемогу і ост-готи змушені були піти з італійських земель. Ця подія означала для Італії встановлення візантійського панування, яке виявилось недовготривалим (555-568 рр.).

Кінець домінуванню Візантії на італійських землях поклала поява у цьому регіоні одного з чисельних східнонімецьких племен – лангобардів. Їх ватажку – королю Альбіону, після ряду кровопролитних зіткнень, вдалося міцно закріпитися на півночі та в центрі Італії. На відміну від готів лангобарди майже не піддавалися романізації. Вони не знали римських законів і уникали вступати у змішані шлюби. Тогочасні римські джерела характеризують їх як народ найдикіший з усіх інших німецьких племен. Навіть зовнішність лангобардів навівала жах: їх обличчя вкривало татуювання зеленого кольору, вони носили довге волосся і не голилися, взагалі не турбуючись про власну зовнішність.

Хоча лангобарди контролювали більшу частину Італії, більшість з них зосереджувалася в північній її частині (Ломбардії). Завоювання Італії лангобардами призвело до значних змін у суспільному ладі північної та середньої Італії: вони знищили майже всю стару рабовласницьку верхівку та суттєво змінили поземельні відносини у цьому регіоні, ліквідували великі господарства-латифундії. Лангобардське королівство тривай час зберігало в своїй основі родоплемінні стосунки, які тим не менш майже відразу почали «розмиватися». У лангобардів дедалі більше посилюється соціальна диференціація і майнова нерівність, і вже в VII ст. вони поступово засвоїли латинську мову, звичаї і невдовзі автохтонне населення зуміло асимілювати всі східнонімецькі етнічні елементи.

Одним з наслідків постійних вторгнень кочових народів на Апеннінський півострів було те, що впродовж усього середньовіччя на італійських землях так і не виникла єдина держава. У VIII ст. північна та частково середня Італія знову була завойована – на цей раз франками, після чого вона увійшла до

складу Каролінгської імперії (давньофранцузька династія Каролінгів правила Франкською державою з кінця VII до середини IX ст.) У цей час відбулася ще одна важлива подія, яка опосередковано вплинула на хід всієї середньовічної, а також нової і новітньої історії не лише Італії, а й всієї Європи. Йдеться про створення Папської держави, яка впродовж понад одинадцяти століть залишається політичною реальністю Європи, хоча її кордони час від часу змінювалися.

За деякими свідченнями – ще близько 25 р. н.е. до Риму з Антіохії прибув апостол Петро, якого було обрано першим римським єпископом (відповідно він вважається першим римським папою). Поступово впливи пап на Апеннінах зростали, і вже у кінці III ст. глави римо-католицької церкви були підпорядковані всі спархії на півострові, а крім того папа мав право призначати єпископів до інших країн, претендуючи на роль керівника вселенської церкви, «єпископа всіх єпископів». З плином часу в руках папства опинилися й значні земельні маєтності як навколо Риму, так і далеко поза його межами.

Це створило матеріальні передумови для здобуття папами світської влади, і перший крок у цьому напрямку був здійснений папою Стефаном II, який звернувся з проханням про допомогу в боротьбі з Візантією та лангобардами до франкського короля Піпіна Короткого. Завдання папства полегшувалися тією обставиною, що франкський монарх у цей час сам шукав підтримки церкви для зміцнення своєї влади. За його наказом франкська армія здійснила два походи в Італію (у 754 і 756 рр.), після чого Піпін передав у дарунок папі відвойовані у Візантії Равеннський екзархат, Рим і Пентаноліс з 12-ма містами. Це поклало початок існуванню Папської держави, а римські первосвященники набули прав і світських володарів.

Між тим тиск на папство з боку лангобардів не припинявся, і тому один з правонаступників Стефана II – папа Лев III – знову був змушений просити заступництва у франків. Король франків Карл Великий (768-814) йде на зустріч папі, і в 774 р. дві його армії перетинають Альпи та за короткий час завойовують лангобардську державу, після чого король лангобардів Дезідерій був детронізований та відправлений у монастир, а Карл – увінчаний залізною короною лангобардських королів. У 800 р. він був проголошений імператором Римської імперії, що стало можливим завдяки допомозі з боку папства. Карл узаконив церковну десятину, яку сплачувало на користь церкви все населення імперії. У цей час було також уніфіковано канонічний текст Біблії, зазнала змін літургія, повсюди встановлювалися богослужіння за єдиним римським зразком. Влада франків була поширена на всю північну і середню Італію (крім Папської області), але Південна Італія (починаючи ще з VI ст.) залишалася володінням Візантії і поділялася на провінції (Апулія, Калабрія, Неаполь, Сицилія, Сардинія).

Відносною стабілізацією на півночі повною мірою скористалися італійські міста, які зуміли відродитися після усіх потрясінь та іноземних вторгнень. Зрештою, міста в Італії вже з часів раннього середньовіччя виступали значною політичною силою, разом з тим відіграючи роль регіональних або загальноіталійських центрів культури, торгівлі та ремесел. Інфраструктура античних міст стала матеріальною основою середньовічних міських центрів. Хоча деякі міста зникають назавжди, більша частина з них попри всі негаразди зуміла відродитися. Одночасно триває процес виникнення нових міст в Італії вже на новій феодальній основі. Їх засновниками у переважній більшості виступають феодалі, які мали відповідні кошти та обширні земельні володіння.

Вже у IX ст. італійські міста Венеція, Генуя, Піза, Барі, Неаполь набувають все більшого значення як торгівельно-економічні та культурні осередки загальноєвропейського масштабу. Також успішно триває розвиток Мілана, Сієни, Лукки, Верони та ін. Фактично Італія в XI-XII ст. являла собою країну міст, бо на загальній площі 300 тис. км² нараховувалось 278 міст, які виступали центрами адміністративних округ та областей. Здебільшого кожне місто мало свою спеціалізацію (зокрема у Флоренції вироблялося тонке сукно, Лукка спеціалізувалася на виробництві шовкових тканин, у Генуї та Венеції було розвинуте кораблебудування). Зростання добробуту мешканців цих міст об'єктивно призводить до їх зіткнення з володарями окремих земель. Крім того, починаючи з IX ст. ці міські центри дедалі активніше вступають у боротьбу з іноземними завойовниками.

Поступово ці та деякі інші міста опановують навколишніми територіями, що призводить до їх трансформації у самоврядні міські комуни. Влада у комунах належала вже не феодальному сеньйору, а колегії консулів, яка обиралася з числа купецтва, вальвасорів (дрібних лицарів) і знаті (капітанів). Ремісники і дрібні торговці не допускалися до колегії і фактично не мали виборчих прав. Колегія консулів зосереджувала у своїх руках виконавчу владу, а законодавчі функції виконувала рада «креденци» (довіреніх осіб), яка обиралася щоквартально. Нарешті, в особливо важливих випадках скликалися народні збори («парламенто») усіх мешканців міста – але ця практика не мала усталеного характеру. З розвитком міських комун та збільшенням їх впливу, під їх владу потраплять сільські округи з іншими містами, що поступово перетворює окремі міста-комуни у республіки (Флоренція, Мілан, Піза, Сієна та ін.).

Зростання економічної могутності італійських міст та їх усамостійнення від феодальних сеньйорів, великі обсяги торгівлі – призвели до появи на півночі Італії перших капіталістичних елементів ведення господарства. Подальше поширення товарно-грошових відносин призвело до того, що феодалі, єпископи і міські комуни почали переводити селянство на грошову і продуктову ренту, відмовляючись від панщини. У цей час також відбувалося і звільнення окремих категорій залежного селянства (колонів) з-під юрисдикції феодалів спеціальними декретами міських комун. Йдучи на це комуни переслідували кілька завдань: по-перше, вони прагнули послабити владу місцевих феодалів; по-друге, розраховували збільшити кількість платників податків,

нарешті, по-третє, у такий спосіб комуни задовольняли власні потреби у робочій силі.

Завдяки цим крокам північна Італія перетворилась на один з найрозвинутіших в економічному відношенні регіонів Європи. В руках привілейованих верств населення італійських міст акумулювалися величезні кошти, отримані як прибуток від проведення вигідних торговельних операцій. Відповідно неухильно зростала і політична вага верхівки міщанства, що виявилось у падінні впливу феодалів та зосередженні влади у вибірних представників міського патриціату. Натомість середня і південна Італія за темпами економічного розвитку значно відставали від північноіталійських міст, що було пов'язано із політичною залежністю цих територій від папства та Візантії, а також внаслідок того, що ці землі були ареною майже перманентної боротьби кількох іноземних завойовників.

У першій половині IX ст. на Сицилії з'являються араби, які скористались як приводом для нападу заколотом сицилійців проти візантійців, і у червні 827 р. Аглабіди вислали на острів військо кількістю до 10 тисяч вояків під проводом 70-річного кадї Аседа бен Фората. Розбиті у битві, мусульмани облягли Сіракузи, проте змушені були відступити, зазнавши втрат унаслідок безжалюсної пошесті, причому в 828 р. помер і сам ватажок арабів. Той факт, що перед лицем загрози арабів самому Римові папа мав сплачувати їм щоріку значну суму відступного, вже сам по собі є досить показовим. Врешті, 831 р. мусульмани захопили Панорм і посадили у місті, що його вони називали Булірма (Палермо), намісника Сицилії, Ібрагіма ібн Абдалла ібн ель Аглаба. За його наступника арабами було взято Кастро Джованні, у травні 878 р. на ласку переможців здались і Сіракузи, а падіння 901 р. Таорміни символізувало повне підкорення Сицилії. Останнім еміром Сицилії став Гассан Самсан Еддаула, який був змушений у 1036 р. рятуватися втечею до Єгипту внаслідок бунту власного брата. Заворушеннями, які виникли через безладдя, планувала скористатися Візантія, пославши стратига Георгія Маніяка, проте її чекало фіаско.

У 962 р. на італійських землях з'являються німецькі завойовники на чолі з королем Оттоном I, який захопивши Рим, був увінчаний імператорською короною. В такий спосіб виникло нове державно-політичне утворення – Священна Римська імперія, яка включала в себе німецькі та частину італійських земель. Значною мірою вона мала штучний характер, не маючи ані етнічної єдності, ані спільної політичної та економічної основ. Підтримання її існування у цих кордонах вимагало постійних зусиль імператорів Священної Римської імперії, які були змушені більшу частину свого часу проводити в Італії, намагаючись зміцнити свою владу та беручи участь у безкінечних війнах з німецькими феодалами. Це негативно позначилося на подальшому суспільно-політичному та економічному розвитку всієї Італії, на довгий час консервувавши її роздробленість.

Смерть імператора Оттона III у 1002 р. залишила Італію без центральної політичної влади, після чого її територія перетворилася на арену воєнного протистояння кількох держав і суспільних угруповань. На півночі великі фе-

одали вперто плели інтриги, намагаючись обійняти ефемерну верховну владу; у центральній Італії папство тимчасово втрачає свої впливи, ставши розмінною монетою у боротьбі між кількома римськими родами, а на півдні лангобардські герцоги завзято змагалися з сарацинами (арабами) та візантійцями, які, хоча і з великими труднощами, продовжували утримувати під своєю владою південно-італійські землі – Апулію і Калабрію.

Між тим зловживання візантійських податківців викликали загальне обурення в Апулії, де заможні торговельні міста на узбережжі Тірренського моря почали перетворюватись у комуни. Так, фактично незалежні міста Неаполь, Гаету і Амальфі зв'язували з Візантією самі лише торгові угоди. Лангобардські правителі Капуї, Беневента й Салерна були послаблені через постійні чвари та конфлікти з Неаполітанським дукатом і візантійськими фемами. Така ситуація не могла тривати невизначено довго, бо прихована конфронтація раз по раз загострювалась, а напруження, якого Візантії коштувала влада над норавливими італійцями, поволі виростало у тягар для імперії, що занепадала (і це крім того, що у цьому регіоні свої політичні та економічні інтереси мали і місцеві араби). Найефективніше у цій ситуації діяли нормани, ставши у 1072 р. єдиними господарями острова (про це див. нижче – *авт.*).

2. Тривалий час папство перебувало під значним впливом германських імператорів, а за часів правління Генріха III (1039-1056) мало місце пряме втручання імператора у справи католицької церкви. Зокрема імператор одноосібно призначав римських пап з числа німецьких єпископів із свого найближчого оточення. Це негативно позначалося на авторитеті церкви, яка до того ж переживала інтенсивний процес власної феодалізації. Досить часто єпископами призначалися абсолютно невідповідні люди – насамперед звиклі до розкоші заможні феодалі, які просто купували церковні посади. Церква втрачала свій вплив на народні маси як провідна ідеологічна сила. Між тим переважна більшість феодалів була зацікавлена у відновленні статусу цього важливого суспільного інституту середньовіччя.

Водночас кризовий стан церкви викликав занепокоєння і в середовищі духовенства, і тому в XI ст. в ньому посилюється реформаторські настрої, що мали своєю метою зміцнення папства. Рух за реформи почався у Східній Франції в Ключійському абатстві та згодом поширився на італійські землі, здобувши собі підтримку серед чернецтва та міської бідноти. До них приєдналася й частина купецтва і лицарів, які прагнули до послаблення світської влади церковних ієрархів. Виразником прагнень реформаторів став ключійський монах Гільдебранд, який з кінця 50-х рр. XI ст. виступав головним до радником кількох пап. Зокрема він послідовно боровся проти симонії (продажу церковних посад), наполягав на суворому дотриманні целібату (безшлюбності священників), пропонував ввести у монастирях суворі аскетичні порядки, маючи на меті зміцнити церковну дисципліну та централізувати вищий провід церкви. Водночас Гільдебранд обстоював думку про вищість папської влади над світською владою імператорів та королів. Вже у 1059 р. на Латеранському соборі за наполяганням папи Миколая II і Гільдебранта

ухвалюється рішення про новий порядок обрання пап – віднині це питання мало розглядатися та вирішуватися колегією кардиналів (конклавом). Відтоді діє наступний порядок обрання нового папи:

Після скликання конклаву кардинали не мають права розійтися, не обравши нового папу. За часів середньовіччя кардиналів на час виборів замурували в окремому приміщенні (із можливістю отримувати невелику кількість їжі та води), а зараз їх ізолюють в окремій кімнаті (за традицією конклав збирається у Сікстинській капелі), обмежуючи їм доступ до засобів зв'язку. Після цього відбувається кілька турів голосування, бо, як правило, конклав розглядає кілька кандидатур. При цьому бюлетені кожного разу спалюються у печі із додаванням спеціальної речовини, яка дає чорний дим. Якщо нового папу обрано, то у печі горять бюлетені, змішані з сухою соломомою, що утворює білий дим, і це наочно свідчить про «народження» нового понтифіка.

Таким чином германські імператори були позбавлені впливу на порядок виборів та вже не мали можливості визначати персональний склад римської курії. Завдяки цьому відбувається поступове посилення папства, яке дедалі активніше вступають у боротьбу з германськими імператорами. Особливої гостроти ця боротьба набула після того, як папою в 1073 р. було обрано самого Гільдебранта (він приймає собі ім'я Григорія VII). Це була людина з невиразною зовнішністю, але Григорій VII відрізнявся надзвичайною енергією, фанатичною вірою у своє призначення, завзятістю у боротьбі з ворогами. Він прагнув підкорити весь світ і всіх світських володарів католицькій церкві та створити теократичну державу під верховною владою римського первосвященника. На його думку, римська церква повинна була набути права «у відповідності до заслуг кожної людини надавати і відбирати імперії, королівства, князівства, маркізети, герцогства, графства, і все, чим можуть володіти люди». Тому всі світські володарі мали перетворитися на васалів папи.

Отримавши папську тіару, Григорій VII вживає енергійних заходів для централізації своєї влади та втілення у життя обстоюваних ним постулатів. Він зміцнює матеріальну базу папства, впорядковує збирання десятини, посилює свій патронат над монастирями і світськими володіннями церкви. Папа реорганізує власну армію, спираючись на яку, тримає у покорі феодалів у межах свої володінь. Васалами папи визнають себе король Арагона, герцог Апулії та Калабрії Роберт Гвіскар; а королі Англії, Польщі та Данії передають значні кошти до папської скарбниці. Спираючись на підтримку цих монархів, папа відряджає своїх легатів (уповноважених представників) до різних країн, впливаючи в такий спосіб на вибори духовенства та впроваджуючи церковну реформу.

Посилення папства співпало з тимчасовим послабленням королівської влади в Німеччині, що сталося у зв'язку зі смертю Генріха III та малолітством його спадкоємця Генріха IV. Папа розумів неминучість боротьби з Генріхом IV і тому енергійно шукав собі союзників. Він спирався перш за все на патаренів (суспільний рух в Італії, учасники якого виступали за позбавлення

місцевих церковних ієрархів світської влади та обмеження їх прибутків), а також на більшість чернецтва. Крім того, папа уклав окрему угоду з північно-італійськими норманами та частиною світських володарів. Так, зокрема, активно підтримувала папу маркграфиня Матильда Тосканська – найзаможніша людина Середньої Італії. Вона навіть подарувала папі Тосканське маркграфство (яке було імперським леном), що призвело до загострення стосунків між папством і німецьким королем. Нарешті, політика Григорія VII зустріла підтримку і у деяких світських володарів поза межами Італії, які намагалися таким чином послабити імперську владу.

Діяльність папи не пройшла повз уваги Генріха IV, який небезпідставно вважав, що теократичні плани Григорія VII загрожують могутності імперії. Протистояння між ними переросло у відкриту боротьбу і приводом до цього стали суперечки навколо права інвеститури (тобто права призначення вищого духовенства, утвердження його у духовному сані та наділення земельними володіннями). Для папи це питання було принциповим, бо без приборкання німецького єпископату, який цілком залежав від імператора, церковна реформа не могла бути реалізована. На скликаному в 1075 р. у Римі церковному соборі світські володарі були позбавлені права інвеститури, але Генріх IV, вже достатньо зміцнивши свою владу в Німеччині, проігнорував це рішення і продовжував призначати та усувати єпископів не тільки в Німеччині, але й в Італії.

Григорій VII попередив імператора при неприпустимість цього під загрозою відлучення від церкви. У відповідь Генріх IV скликав германське духовенство на собор у Вормсе (1076), на якому оголосив папу позбавленим престолу і вищого духовного сану. У свою чергу на соборі італійського та французького духовенства в Римі за наполяганням папи приймається рішення про відлучення Генріха IV від церкви. У спеціальній буллі Григорій VII писав: «Я позбавляю короля Генріха IV, який у своєму нечуваному зухвальстві повстав проти церкви, управління Німеччиною і Італією; всіх християн, які присягнули йому на вірність, звільняю від цієї клятви та забороняю їм служити йому як королю».

Німецькі феодали, які тільки шукали можливостей для послаблення королівської влади, негайно скористалися цим, позбавивши Генріха IV престолу. Королю довелося шукати шляхів для примирення з папою – і же взимку 1077 р. він із невеликим почтом переправляється через Альпи та дістається замку Каносса, в якому перебував папа. Згідно до напівлегендарних свідчень король в одязі грішника, босоніж на снігу стояв три дні під стінами замку, і лише після цього Григорій VII дозволив Генріху увійти до своїх покоїв. Кинувшись на землю перед папою, король вимолив собі прощення і папа зняв з нього церковне прокляття.

Але боротьба між ними не припинилася, Генріх знову відновив свої впливи в Німеччині та призначив нового антипапу. Водночас Григорій підтримав противника Генріха у боротьбі за престол і вдруге відлучив його від церкви. Однак на цей раз німецькі феодали не підтримали папи в цьому рішенні, що дозволило імператору на короткий час знову фактично підпорядкувати собі

Святий Престол. Зрештою, папа звернувся з проханням про допомогу до норманів, які у цей час міцно закріпилися на півдні країни. Спільно з арабськими загонами нормани заподіяли страшне руйнування Риму, але утримати місто під своїм контролем так і не зуміли.

Прихована боротьба між папством і імперією точилася й далі, проте поступово римським первосвященикам вдалося позбутися залежності від імперії. Протистояння між папством і імперією припиняється лише у 1122 р., коли було укладено Вормський конкордат, згідно до якого інвеститура була поділена на світську та духовну, що було тимчасовим компромісом, який зміцнив вплив папства на італійських землях.

У середині XII ст. імперія здійснила спробу остаточно підкорити собі можливі північноіталійські міста, що було пов'язано приходом до влади в Німеччині представника нової династії Гогенштауфенів – Фрідріха I Барбаросси (1152-1190). Ця боротьба тривала 22 роки (1154-1177), впродовж яких імператор здійснив п'ять військових походів, зруйнувавши ряд італійських міст. Особливо значними були здобутки імператора під час другого походу, коли на Ронкальському сеймі були переглянуті права італійських міст. Зокрема, імператор отримував верховну владу на півночі Італії, він набув право призначити на місцях своїх урядовців (подеста), карбувати монету, збирати податки і митні стягнення та ін. Спроба міського населення Мілана, Креми і Брешиї не визнавати влади імператора призвела до їх майже повного зруйнування, водночас надзвичайно жорстока розправа Фрідріха над міщанами спонукала решту міст згуртуватися і створити у 1167 р. Ломбардську лігу, до складу якої увійшли Мілан, Мантуя, Феррара, Кремона, Брешия, Бергамо та ін.).

До цієї коаліції приєдналися Сицилійське королівство та Венеція, які побувалися відновлення імперських порядків на італійських землях. Папа Олександр III відлучив Фрідріха від церкви і також підтримав Ломбардську лігу. У переправі через річку По була збудована міцна фортеця Александрія, яку Фрідріх так і не зумів здобути під час свого п'ятого вторгнення в Північну Італію. Зазнавши цілковитої поразки у 1176 р. під Леньяно, імператор наступного року змушений був підписати мирну угоду з учасниками коаліції ціною зречення від усіх своїх попередніх здобутків під час чотирьох походів. У 1183 р. в Констанці всі вільності італійських міст поновлювалися у повному обсязі – вони зберігали фактичну незалежність від імперії, власну адміністрацію, суд право збирати податки.

Одним з наслідком тривалої боротьби італійських міст з німецькими завойовниками стала поява двох протидіючих партій – гвельфів (термін походить від імені саксонських герцогів Вельфів, які виявили себе непримиренними противниками Гогенштауфенів) і гібеллінів (від латинізованої назви одного з замків Гогенштауфенів – Вайблінген (Гуабелінз)). Обидві течії спиралися на різні верстви населення: соціальною опорою гвельфів були ремісники та торговці середніх та малих міст, а гібеллінів – заможні феодалі, здебі-

льшого, васали імператора. Протистояння цих двох партій значною мірою і визначало історію Італії у XIII ст.

Поразкою імперії у найкращій для себе спосіб скористалося папство, яке зуміло на рубежі століть значно зміцнити власний авторитет. Один з пап – Інокентій III (1198-1216) – намагався реалізувати в своїй політиці ідею про те, що його влада є вищою в європейському світі і що світські правителі є лише васалами і повинні отримувати від нього свою владу. Інокентій III з метою поширення свого впливу на європейські держави намагався зміцнити і свої позиції як світського володаря. У XIII ст. правонаступникам Інокентія III вдається включити до своєї держави такі великі і раніше незалежні міста (з прилеглими територіями) як Болонья, Феррара, Урбіно, Ріміні, Перуджа.

Але починаючи з понтифікату Боніфация VIII (1294-1303) міжнародний престиж папства різко падає. Теократична політика пап зазнає невдачі, бо великі централізовані держави – Франція та Англія – не мали бажання підлягати папській владі. Боніфация VIII змушений був визнати свою поразку в боротьбі з французькою короною, а перенесення папської резиденції у 1309 р. в Авіньйон фактично означало підпорядкування папської курії французькій політиці. У 1378 р. закінчується т.зв. «Авіньонська криза», коли паралельно діяли власне папа і один-два «анти-папи», і відтоді обирається лише один понтифік у Римі. Однак упродовж XIV-XV ст. світська влада пап продовжувала залишатися відносно слабкою, і тільки на початку XIV ст. папам вдалося поновити її у повному обсязі у межах своєї колишньої території.

3. У кінці XII ст. в північноіталійських містах почали оформлюватися союзи ремісників та купців – цехи, що було викликано як необхідністю спільної боротьби з феодами, так і потребою захистити свою галузь виробництва та власне дрібне господарство від конкуренції з боку сільського населення. Водночас – внаслідок розвитку ремесла і торгівлі у багатьох містах-державах Північної та Середньої Італії в XII-XIV ст. дедалі більше посилюється вплив торговельно-промислового прошарку населення – пополанів, і, відповідно, знижується роль феодальних елементів – грандів. Складні процеси майнового розширення у середовищі міщанства та зростання політичного впливу кількох родин у XIII-XIV ст. призвели до суттєвих змін у державно-політичному ладі північноіталійських міст-республік – якщо у Флоренції та деяких інших містах продовжувала зберігатися республіканська форма правління, то у Венеції влада опиняється в руках патриціату, а в Мілані встановлюється сеньйорія, яка була близька до монархії. Водночас, політичному устрою усіх італійських республік були притаманні виразно олігархічні риси.

Найбільш послідовний та радикальний характер мали соціальні зміни у Флоренції. Зміцнення позицій пополанів призвело тут до прийняття у 1250 р. т.зв. «першої народної конституції», яка юридично закріплювала домінування в цьому місті цієї верстви населення. З 1282 р. Флоренцією керував пополанський уряд, який називався «пріоратом» (від «пріор» – старійшина цеха), а згодом «сеньйорією» (від «сеньйор»). До складу пріорату входило 9 осіб на

чолі з гонфалон'єром («прапороносцем справедливості»). Грандів було усунуто від участі у політичному житті комуни, однак у середовищі самих пополанів, як вже зазначалося, відбувалося складні процеси диференціації за майновою ознакою: заможні купці, власники майстерень і банківських контор утворили т.зв. «жирний народ» (*popolo grasso*), дрібні торговці та ремісники – «худий народ» (*popolo minuto*). До найнижчої верстви суспільства належали чомпі (наймані робітники).

Олігархічний характер мав політичний устрій і Венеціанської та Генуезької італійських республік. Тут провідну роль відігравали заможні купці, які склали спадковий патриціат. Вища виконавча влада у Венеції належала дожу, який обирався довічно, але його повноваження були обмежені Великою радою, до складу якої входили представники усіх знатних родів. На початку XIV ст. у Венеції відбувається посилення олігархічних тенденцій: з Великої ради виділилась «рада запрошених» (сенат), яка поступово привласнила всю повноту законодавчої влади. Так само і у Генуї, де у XIII ст. провідні позиції належали патриціату, з 1339 р. встановлюється довічна посада дожа, який у своїй діяльності спирався на пополанів.

Між Венецією та Генуєю точилася постійна боротьба за домінування на європейських ринках. Після четвертого хрестового походу Венеція витіснила Геную з Балканського півострова та Сирії. Однак генуезьке купецтво захопило опорні пункти у Східному Середземномор'ї та створило низку торговельних факторій у Криму. Наприкінці XIII ст. торговельне суперництво між Генуєю та Венецією вилилось у відкрите збройне зіткнення. У 1293 р. генуезький флот у битві при Курцолі завдав венеціанським військово-морським силам нищівної поразки, після чого Генуя посіла провідні позиції на європейських ринках. Венеція зуміла частково відновити паритет лише у 1380 р., коли її флот переміг генуезців у морській битві при Кьоджі та взяв під свій контроль торговельні шляхи східної частини Середземномор'я. У XV ст. Венеція поширила свій вплив на Верону, Падую, Равенну і стала однією з наймогутніших держав Північної Італії.

У ще одному північноіталійському місті – Мілані – пополани разом з дрібним та середнім дворянством спільно виступали проти феодалної верхівки. Це наклало відбиток на політичний устрій Мілана – наприкінці XIII ст. влада в місті опинилася у руках спадкових правителів з родини Делла Торра, що спиралися на пополанів та дрібне дворянство. У XIV ст., коли Мілан розширив свої володіння, перебравши під свій контроль обширну територію у центральній Ломбардії, тут було встановлено одноосібне спадкове правління династії Вісконті.

Послаблення ролі папства впродовж майже всього XIV ст. у свою чергу сприяло зростанню впливу міської комуни Риму, яка активізувала свою боротьбу із феодалною верхівкою. Рух пополанів очолив Кола ді Рієнцо, який свято шанував античні традиції Римської республіки і мріяв про поновлення її колишньої могутності та величі. 20 травня 1347 р., скориставшись відсутністю в Римі багатьох впливових феодалів, Рієнцо з групою озброєних прибічників і за підтримки римлян захопив урядові будівлі на Капітолії та проголо-

сив себе «трибуном свободи, миру та справедливості, визволителем Священної Римської республіки». Після цього він оголосив римський народ верховним носієм влади, Рим – республікою, а папу – позбавив світської влади. У відповідь папа оголосив його еретиком та узурпатором. Дещо пізніше відбулася посвята Рієнцо в лицарі та надання йому титулу «кандидата Святого Духа, суворого і милосердного визволителя міста Рима, ревнителя Італії, вінценосного трибуна».

Його правління носило виразно антифеодальний характер і спочатку Рієнцо мав загальну підтримку римлян. Це пояснювалося тим, що він зменшив податки, вжив заходів для підтримки ремесел, скасував майже всі міські збори. Кола ді Рієнцо виступив також з пропозицією об'єднання міст навколо Рима як столиці майбутньої єдиної Італії. Однак італійські республіки, між якими точилася гостра боротьба за домінування на Апеннінах, відмовились визнати зверхність Риму. Зрештою, поступово Рієнцо втратив свою популярність і не зміг утримати владу, яка знову опинилася у руках папства.

4. Зовсім інший характер мали суспільно-політичні процеси на півдні Італії, де за порівняно короткий час виникло могутнє Сицилійське королівство, яке було однією із найсвоєрідніших держав доби раннього Середньовіччя, а на його постанні й існуванні – яскравому і до кінця непоясненному – і досі лежить печатка якоїсь незбагненої загадки. У той час, коли середньовічну Європу роз'їдала політична роздробленість, Сицилійське королівство демонструвало дивовижну цілісність. Її провідна верства, що була спочатку скріплена виразною військовою доктриною, яку сповідували прибульці-нормани, надалі трансформувалася в світську та державну ієрархію.

Нормани із французького герцогства Нормандія, які вирізнялися своєю бойовичістю та згуртованістю, зуміли у повній мірі скористатися політичною роз'єднаністю та військовою слабкістю Південної Італії. З огляду на вельми нерегулярний характер норманських виправ на початку появи й існування їхньої держави в умовах стійкого тиску мусульман, візантійців і протидії папської влади можуть видатися нелогічними. Що стосується початку наступу французьких норманів на Італію і його мотивів, то доводиться підкреслювати не тільки те, що яскравої агресивності їх дії набрали лише на останньому етапі (за умов щодалі більшої концентрації), але й те, що всі і без того малозначущі деталі хіба що зайвий раз притягують погляди до тієї легендарної форми, якою вирізняється неперевершена історія італійських норманів.

Зрозуміло, що такі обставини вкрай ускладнюють або й цілком унеможливають історичне потрактування. Більшість істориків, однозначно відносять появу норманів до кінця X ст., ототожнюючи дійових осіб «нормансько-італійського» прологу з паломниками в далеку Святу землю, а саму виправу вважаючи своєрідним продовженням паломництва. Сталося це на зламі X і XI ст., ймовірно 999 року, коли разом із багатьма паломниками під стінами взятого арабами в облогу Салерна з'явився зваблений розповідями про «чудовий південний край, де було вдосталь роботи, воєнної слави й утіх» Танк-

ред Отвільський із дванадцятьма своїми синами. Цей похід так надихнув норманів, що за десять років по цьому вони легко наважувалися випробовувати власні сили, навіть ризикуючи зазнати поразки у боротьбі з куди численнішими противниками.

Водночас, співвідносячи їхню появу з часом панування на італійському Півдні тих чи інших народів, джерела повідомляють про різних противників норманів. «Історія норманів» Аматауса з Монтекассина змальовує норманів як шляхетних паломників, які виганяють з Салерна арабів, сівши на коней місцевого графа Гаймара. Вільгельм Апулійський пов'язує їхній візит з якимось шляхтичем на ім'я Мело, завітавши до якого, аби подивитися на скриньку архангела Михаїла, вони, перейнявшись ідеєю боротьби за визволення Апулії від візантійців і почувши історію його політичного вигнання, пообіцяли повернути з новими силами. Саме завдяки блискучому володінню зброєю, яке нормани увібрали з материнським молоком, і це якраз і підкреслює військовий талант норманів, що норманські пілігрими змогли впоратися з загоном вишкolenих і стрімких арабів або стійких греків; швидше за все, дорогою їм не раз доводилося відбиватися від наскоків розбійників, де одним ціпком було не обійтися.

Перші нормани були випадковими гостями в Італії, однак слідом за барійським патріотом Мелом їх почали охоче запрошувати на службу місцеві правителі. Від 1030 р. нормани почали активніше захоплювати окремі місцевості. Особливо посилюється цей процес після прибуття в Італію представників норманського клану (роду Отвільів, до якого, як уже згадувалося, входило 12 братів. З дітей того Танкреда Отвільського троє від другого шлюбу зі скандинавкою Фрессендою відіграли значну роль в ранньосередньовічній італійській історії: Вільгельм Залізна рука, Робер Гвіскар і Рожер I. Немає сенсу перебільшувати роль Вільгельма, як це робить Макіавеллі, позаяк постаті його менших братів видаються куди масштабнішими. Так, чи не відчутніший акцент належав найменшому синові Роберу на прізвисько *Підступний* (Guiskard). «Кремезний, білявий, синьоокий, вродливий із голови до ніг, схожий на героя, який, здавалося, перейшов з епосу в історію, – пише про нього німецький історик Дондорф, – він самим бойовим кличем змушував втікати тисячі». Роберу Гвіскару й Рожеру вдалось об'єднати навколо себе переважну більшість норманських лицарів та впродовж півстоліття завоювати всю Південну Італію, а також Сицилію.

Вступаючи раз по раз у сутички з місцевими візантійцями, нормани збиралися з духом після нефатальних поразок і здобували перемогу за перемогою; більшість з них, утім, є практично анонімними, а з початком 50-х років імена норманів у літописах майже повністю витісняють імена візантійських намісників і полководців, незалежно від військового таланту останніх. Так, єдиним відомим (а почасти й гідним) противником норманів «Короткий Норманський Хронікон» вважає, далєбі, грецького стратига Георгія Маніяка, майбутнього невдаха-заколотника, який у 1043 р. зазнав поразки від норманів у битві під Матерою (рубіжне місто між Апулією і Базилікатою).

Так само більш-менш точно можна відзначити перемогу над одним із представників знатного візантійського роду Аргірів, імператорським намісником у м.Барі – зрештою, якби не попередня поразка, завдана норманам того самого року (1045), не було б і цієї перемоги, що її скандинавці завдячували Вільгельмові Залізній Руці (*Guillielmo Ferrebrachio*). Врешті Гвіскар прийняв титул герцога Апулії та Калабрії, а Рожер закріпився на Сицилії. Дорогою до свого піднесення Гвіскар 1081 р. розбив біля Дюраццо візантійський флот, відтак зазнав втрат од венеційського (1082), однак за рік, розбивши війська грецького імператора Алексія I, дійшов маршем майже до Салоніків. Дондорф підкреслює фатум навдивовижу стрімкого розвитку подій, зауважуючи, що, відколи 1091 р. Сицилія цілком опинилась у руках норманів, «мальовничий острів полишило чимало арабів, шукаючи вдаліні нову батьківщину».

Зрештою, держава Гвіскара не мала достатньої міцності, що пояснювалося наявністю в її складі великих напівнезалежних утворень під владою могутніх васалів герцога, а також посиленням відцентрових тенденцій у політичному розвитку герцогства. Тим то легко пояснити, чому вже по смерті Гвіскара, 1085 р., між двома його синами Рожером Борсою і Богемундом спалахнула суперечка: кожен замірявся на той ласий шматок, що його являли собою завойовані батьком Калабрія й Апулія. Програвши боротьбу, Богемунд, за словами історика, вирушив за щастям у Святу Землю, лишивши брата правити краєм.

1127 р. син Рожера, його тезко, який успадкував від батька Сицилію і частину Калабрії, розпочав (після смерті бездітного онука герцога Гвіскара, Вільгельма) боротьбу за підкорення Південної Італії. І хоча проти цього виступила більшість норманської знаті та міста-комуни, військові здобутки графа змусили їх підкоритися його владі, що було у наступному році закріплено проголошенням Рожера герцогом Апулії. У 1130 р. – після захоплення Рожером кількох великих апулійських міст – папа римський оголосив його королем Сицилії, Калабрії і Капуї, і того самого року він був урочисто коронований у Палермо під ім'ям Рожера II (1130-1154 рр.). Із самого початку свого правління монарх змушений був вести запеклу боротьбу проти ліги європейських держав, до якої увійшли візантійський і німецький імператори, Венеція, Піза та місцеві барони. Протистояння тривало дев'ять років: Апулія була геть сплюндрована, ще й змушена визнати владу Рожера, який поширив свій контроль і на усю південну Італію. Крім того, користаючи з колотнечі у стані арабів, зухвалий герцог ледь не оволодів частиною Африки, перше (1148) спрямувавши на південних сусідів велику ескадру і, зрештою, поклавши обов'язок сплачувати данину на частину африканського узбережжя між Тріполі і мисом Бон.

У добу правління Рожера II населення новоствореного Сицилійського королівства вирізнялося значною етнічною строкатістю – італійці, лангобарди, греки, нормани, сарацини (араби) і євреї тривалий час мешкали пліч-о-пліч, зберігаючи свої традиції, культуру і релігію, чому сприяла віротерпимість завойовників (щоправда, за умови повної покори місцевого населення). За сло-

вами французького історика, арабський мандрівець Ібн-Джубайр, який побував у Палермі у другій половині XII ст., був просто таки вражений тією незвичайною гармонією народів. Близько 970 р. його земляк знайшов на Півдні Італії 300 мечетей і таку само кількість вчителів, яких мешканці шанували «попри те, що ті вчителі зажили сумної слави своїм глупством і тупоголовістю». В той час, коли не було ані славетного Оксфорда, ані Паризького, ані Празького університетів, Палермо вже пишався своїм вищим навчальним закладом, а Салерно – медичною школою, звідки виходили майстерні лікарі. А, проте, нормани, які посідали вищі щаблі ієрархії у новоствореній державі, і визначали, так би мовити, її обличчя, являли собою досить слабо структурований та взаємопов'язаний етнос, який, попри все, тяжів над усіма іншими.

Сучасників вражало у норманцях поєднання цілком протилежних якостей, тому не дивно, що і ставлення до них було неоднозначним. Так, зокрема, ще за п'ять років до коронації Рожера II англійський історик Вільгельм Мальмсберійський характеризував їх у такий спосіб: *«І тепер (так само як і досі) норманці вишукано вдягаються і є дуже розбірливими в їжі, хоча й уникають надмірності. Цей народ привчений до війни і майже не знає, як жити без неї [...]. Мешкають вони у великих будинках, але доволі скромно. До рівних собі вони ставляться із заздрістю, а вищих намагаються перевершити. Своїх підданих вони грабують, але при цьому захищають їх від інших. Вони дотримують вірність своїм володарям, проте найдрібніша кривда може зробити їх підступними: зраду вони оцінюють лише з позиції можливої користі»*.

Історичні джерела свідчать, що Рожер II, який володів арабською мовою, сам доволі виразно толерував мусульманські звичаї і місцевих арабів – останні становили більшу половину його війська (Зрештою, що одні вважають, буцімто, вивищуючи людей, з огляду насамперед на їхні цноти і легковажачи їхню етнічну приналежність, він, усе ж віддавав арабам перевагу на державній, військовій і двірській службі, то інші говорять про те, що Рожер однаково цінував мусульман і греків, із яких походив найкращий полководець королівства, Георгій Антіохійський). Так чи інакше, марно за якийсь час Отвілі вже не надто відрізнялися від тутешніх арабів, адже, живучи поряд з останніми, невпинно проймалися їхніми звичаями. Німецький історик, спостерігаючи норманську «поступливість», говорить, що місцеві королі «будували свої палаци в мавританському стилі й опоряджували їх зі східною пишнотою, оточували садами, мармуровими басейнами і мерехтливими водограями». Так само, за його словами, Вільгельм Добрий розмовляв арабською і вдягався на арабський зразок. Більше того, коли вірити авторові, то «арабською писалися дипломи, складалися девізи на монетах, а до складу королівського двору входив навіть гарем із вродливих жінок». Так само з арабів складалася прислуга, та й сам король дотримувався девізу «Благословенний аллах, воістину він достойний похвали!».

Утім, підкорення норманами Південної Італії супроводжувалося істотними змінами в структурі суспільства, бо завойовники у широких масштабах вдавалися до конфіскації земельних володінь місцевої шляхти, яка була зде-

більшого вороже до них налаштована. Майже відразу ці землі передавалися главам різних норманських кланів, а також окремим лицарям, які становили основу війська ватажка норманів. Значні масиви земель опинилися і в руках католицької церкви, на допомогу якої спиралися нормани під час опанування півдня Італії. Нові власники землі – барони і лицарі – були тісно пов'язані із своїм королем (особливо у Сицилії, завоювання якої відбулося під проводом одного ватажка). Під час завоювання Південної Італії Рожер II намагався насамперед забезпечити собі підтримку усєї маси рицарства, що у майбутньому відіграло важливу роль у створенні та розбудові централізованого Сицилійського королівства.

Впродовж другої половини XII ст. нормани утворили нову провідну верству суспільства, яка абсорбувала й частину старої лангобардської та італійської аристократії. Структурно вона складалася з трьох прошарків – графів, баронів і лицарів, а їх верховним главою після створення держави став король норманської династії. У феодалній залежності від них перебували віллани, прикріплені до землі і зобов'язані виконувати на їх користь певні повинності. Зростання могутності Рожера II привело до того, що глава католицької церкви майже не втручався у справи церковних ієрархів півдня Італії, а їх призначення стало прерогативою самого короля.

Рожер II постійно дбав про поповнення державної скарбниці, головними статтями надходжень до якої були доходи із земель королівського домену, а також кошти, отримані як митні стягнення з купців за торговельну діяльність у межах королівства. У Сицилії на користь короля також сплачувався єдиний земельний податок, а, крім того, згідно з феодалними звичаями того часу, монарх отримував від своїх васалів окремі грошові внески, проте останні не становили вагомої складової загальної фіскальної системи держави. 1140 р. Рожер II провів грошову реформу, розпочавши карбувати власну срібну монету, щоправда, дуже низької якості, відтак цей крок не привів до позитивних наслідків.

Значні матеріальні надходження, що акумулювалися у державній скарбниці, дали можливість Рожеру утримувати чисельну армію, у т. ч. загони найманців та сильний флот. Ще однією з необхідних умов розбудови централізованої держави було створення дієвого бюрократичного апарату, що також вимагало великих видатків. Рожер успішно впорався і з цим завданням, запозичивши окремі елементи візантійського й арабського адміністративного ладу, що донедавна існували на цих землях. Влада на місцях належала т.зв. юстиціаріям – представникам короля, які також здійснювали судівництво у кримінальних справах. За арабськими зразками створювалися центральні державні інституції: королівська скарбниця, рахункова палата, палата баронів (в якій зберігалися списки феодално залежних селян). Фінансове відомство очолював магістр-камерарій, і йому підлягали всі фінансові агенти на місцях.

Водночас активну роль в управлінні державою відігравали світські та церковні магнати, які мали можливість через курію (рада при королі, яка правила за вищий державний орган та апеляційну інстанцію) впливати на суспільно-політичне життя в країні. З їхнього середовища обирались й юстиціарії,

що також посилювало вплив вищої знаті в королівстві. Втім, Рожер уміло нейтралізував сепаратистські настрої баронів, конфісковуючи їхні землі (у випадку відкритих повстань) або здійснюючи перевірку (з 1144 р.) всіх привілеїв на маєтності, отриманих сеньйорами від предків короля. Внаслідок цих акцій чимало магнатів втратили значну кількість земель, захоплених ними під час міжусобної боротьби.

Надзвичайно важливою рисою, яка характеризувала становище монархів Сицилійського королівства, була необмеженість їхньої судової влади. Барони не користувалися правом вищої юрисдикції, виконуючи обов'язки суддів лише у цивільних та дрібних карних злочинах. Натомість король та юстиціарії розглядали справи про зраду, вбивства, грабунки, підпали та ін. Винятком із цього правила були лише деякі великі церковні конгрегації, що користувалися абсолютним судовим імунітетом. Король мав право приймати апеляції від баронських судів, і без його дозволу барони не могли розпоряджатися своїми земельними володіннями (ленами). Наступник Рожера II, Вільгельм I (1154-1166) видав спеціальний закон, який вимагав від короля згоди на шлюб васала або його доньки, поза як, згідно з франкським правом, жінка могла упадкувати феода.

5. На подальшому політичному розвитку Сицилійського королівства негативно позначилася та обставина, що ще за життя Вільгельма II Доброго (1166-1189) єдиною спадкоємицею престолу була визнана донька Рожера II Констанція. Цим скористався германський імператор Фрідріх I Рудобородий (Барбаросса), який у 1186 р. домогся укладення шлюбу між нею і своїм сином Генріхом (майбутнім імператором Генріхом VI). На перший погляд, це був виграшний крок для Сицилійського королівства, бо на той час до складу Священної Римської імперії германської нації, крім власне німецьких земель (Саксонії, Фризії, Тюрингії, Франконії, Швабії, Баварії і Лотарингії) входили новозахоплені маркграфство Австрія, Штирія, Каринтія, Крайна, а також територія розселення лужицьких сербів між Одером та Ельбою. У васальній залежності від імперії перебували Чеське королівство, Ободритська держава (з кінця XII ст.), Північна та Середня Італія (зокрема – Ломбардія і Тоскана). Але територіальне зростання володінь німецьких імператорів відбувалося на тлі послаблення їхньої влади, до чого спричинялося поступове усамостійнення місцевих феодалів. В свою чергу, потенціал імперії підточувала виснажлива боротьба германських імператорів з папством та італійськими містами-комунами, які послідовно виступали проти всіх спроб Фрідріха II закріпити свою військову присутність в Італії.

Майбутні володарі Сицилійського королівства з династії Гогенштауфенів зовсім не переймалися проблемами цього краю: мріючи про світове панування, вони постійно тримали в напрузі сусідів, а 1185 р. навіть сплюндрували Фессалоніки. Не дивно, що така їхня політика насамкінець призвела до занепаду норманської держави. Після смерті в листопаді 1189 р. Вільгельма Доброго на півдні Італії миттю спалахнула громадянська війна. Перше нормани ще пробували опиратися німецькому тискові – для чого обрали королем по-

бічного сина Рожера II, Танкреда ді Лечче, – проте за якийсь час політична ізоляція останнього потягнула за собою те, що він майже відмовився від боротьби і помер у лютому 1194 р. За словами британського історика, «самі роз'єднані, нормани не могли більше підтримувати баланс сил, і, увійшовши в Палермо після кількох кампаній, імператор Генріх VI був коронований королем Сицилії (1194)», а відтак, «королівство перетворилося з норманського на німецьке».

Жорстокість Генріха, з якою він свого часу покарав непокірних сицилійців, використавши – найімовірніше як привід для розправи з ними – чутки про якусь змову. Існують свідчення про те, що голову одного священика Генріх наказав прикрасити короною, повною з внутрішнього боку гострих цвяхів. Крім того, декого з непокірних закопали живцем у землю, а з когось навіть зідрали шкіру. Також Генріх наказав розламати королівські труни під палермітанським собором, вийняти рештки Танкреда ді Лечче і його сина Рожера і зірвати з них, як з узурпаторів, королівські діадеми. Але така жорстокість можливо пришвидшила і його кінець: подейкували, нібито його отруїла дружина, і восени 1197 р. він залишив світ, вполювавши на мессінських ловах смертельну гарячку, що стала його останньою здобиччю. Успадкувавши за рік батьків престол, Фрідріх завдяки заступництву папи римського Інокентія III згодом (1212) отримує корону германського імператора під ім'ям Фрідріха II.

Це лише на якийсь час притлумило внутрішні чвари й суперечки, і після смерті Фрідріха II (1250 р.) між його спадкоємцями розпочалася тривала боротьба за Сицилійське королівство. За вісім років до влади прийшов позашлюбний син Фрідріха, Манфред – широко освічений та енергійний політик. У цій ситуації папа римський – непримиренний противник Гогенштауфенів – звернувся за допомогою у боротьбі проти них до графа Анжу і Провансу Карла (брата французького короля Людовіка IX), який у свою чергу пообіцяв визнати Сицилійське королівство феодалом римської церкви. З'явившись у межах Південної Італії з великим військом із числа французьких лицарів і італійських союзників, Карл Анжуйський зумів 1266 року в битві під Беневентом завдати поразки армії Манфреда, під час якої останній загинув. Ще за два роки Карл у збройній сутичці переміг і армію онука Фрідріха II – шістнадцятирічного Конрадіна (останнього представника династії Гогенштауфенів), а його самого стратив у Неаполі. В такий спосіб засновник Анжуйської династії Карл I (1268-1285 рр.) перебрав під свою владу Сицилійське королівство, після чого вдався до широкого перерозподілу земель – конфіскуваючи їх у прибічників Гогенштауфенів та передаючи у ленне володіння французьким феодалам. Ця кампанія зробила власниками різних за розмірами масивів земель у межах Південної Італії майже 700 представників французької знаті. Значно зменшилась і площа королівського домену, адже близько 160 міст і «земель» із його складу перейшли до нових власників.

Як і його попередники з династії Гогенштауфенів, Карл I Анжуйський плекав далекосяжні плани, розраховуючи поширити владу на всю Італію, а в перспективі підкорити країни Балканського півострова, ще й додати до своїх

володінь Візантію та Левант. Це вимагало колосальних видатків, і король розраховував отримати потрібні йому кошти шляхом збирання чисельних прямих і непрямих податків (і зокрема – коллекти, розмір якої до 1282 р. зріс майже вдвічі) зі своїх підданих на півдні Італії та в Сицилії. Для отримання додаткового джерела прибутків Карл I у 70-х рр. розпочав карбування нової низькопробної золотої монети – карліна, змусивши жителів Сицилійського королівства обмінювати на нього стару повновартісну монету.

Зловживання французьких лицарів та податківців короля Карла I, посилення феодалного визиску, перенесення столиці держави з Палермо до Неаполя були очевидними. Тож, не забарилося повстання в Сицилії, безпосереднім приводом якого стали образи, заподіяні французькими солдатами місцевим жінкам, які разом із своїми родинами зібралися у церкві Сан-Спіріто (на околиці Палерма), щоб відсвяткувати Великдень. Хоча повстання, ймовірно, мало стихійний характер, але згодом виникла легенда, нібито воно ретельно готувалось. Через те, що за сигнал правив церковний подзвін, який звав мирян на вечірню, то повстання отримало назву – «Сицилійська вечірня». Цей рух перекинувся на інші місцевості Сицилії, і невдовзі охопив весь острів. Під час цих заворушень смерть забрала від трьох до чотирьох тисяч французів. Карл I заквапився на допомогу своїм землякам і, з'явившись із своїм військом у Сицилії, взяв в облогу Мессіну.

Втім, здобути місто йому так і не пощастило, бо на допомогу сицилійцям (на їхнє прохання) прийшов арагонський король Педро III, одружений з донькою Манфреда. Йому вдалося оволодіти всією Сицилією, після чого Карл був змушений зняти облогу Мессіни та повернутися до Південної Італії. Військові дії між іспанцями та французькими тривали ще майже 20 років, причому здебільшого невдало для анжуйців. Лише у 1302 р. син Карла I – Карл II підписав мирну угоду в Кальтабелотті, якою визнав владу Арагонської династії над Сицилією, натомість за Анжуйською династією був закріплений Південь Італії – Неаполітанське королівство.

Таким чином, внаслідок трьох завоювань (спершу німецького, а потім французького та іспанського) Сицилійського королівства нормани остаточно втратили провідні позиції в державі, а відтак були практично цілком асимільовані місцевим населенням. Але, повертаючись до початків державотворчої діяльності норманських ватажків, слід відзначити, що вони продемонстрували в Південній Італії та Сицилії (подібно до того, як це було в Англії), особливий талант адаптувати існуючі інститути влади та організацію до потреб власної системи правління.

У багатонаціональному та полірелігійному суспільстві Італії норманські завойовники створили централізовані та ефективно діючі держави, які відігравали важливу роль у середземноморській політиці. За обсягом своєї влади та її авторитарністю з монархами Сицилійського королівства могли зрівнятися лише ранньосередньовічні англійські королі. Але з огляду на цілу низку причин спадщина сицилійських монархів була поділена між двома іноземними завойовниками, а більшість культурних здобутків королівства була безповоротно втрачена для європейської цивілізації.

Лекція 4. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ІТАЛІЙСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ПЕРІОД ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (XV-XVI ст.)

1. Трансформація державно-політичного ладу в північно-італійських містах-республіках.
2. Італійські війни. Франція та Іспанія у боротьбі за домінування в Італії.
3. Історичні передумови виникнення та розвитку культури Ренесансу.
4. Високе Відродження та його основні представники.

1. Впродовж першої половини XV ст. у суспільно-політичному ладі італійських республік відбуваються важливі зміни, пов'язані з тим, що поступово влада зосереджується в руках кількох найзаможніших та найвпливовіших родин. Республіки трансформуються у т.зв. сеньйорії або тиранії, причому така форма правління встановлюється у Флоренції, Мілані, Болонії, Феррарі та інших містах. Верховна влада в більшості італійських держав опиняється в руках найзаможніших родин, які в обмін на багаті пожертвування або військову допомогу отримують від римських пап чи імператорів найвищі дворянські титули та право передавати їх у спадок своїм нащадкам.

Наочним прикладом такої трансформації може слугувати процеси в Міланському герцогстві, політичні впливи якого невпинно зростають починаючи з кінця XIV ст., коли влада опинилася в руках герцога Джана Галеаццо Вісконті (153-1402 рр.). Посівши престол у 1386 р. Джан завдяки своїй обережності та рідкісній прозорливості крок за кроком збільшував матеріальні ресурси Міланського герцогства. Майже постійно перебуваючи в одному зі своїх замків у Павії, Джан Галеаццо невпинно зміцнював свою владу та розширював власні територіальні володіння, спираючись на своїх кондотьєрів⁸.

За його ініціативою здійснюється реорганізація податкової системи герцогства, уніфікується судочинство, реформується система місцевої цивільної адміністрації, що в комплексі дозволяє нормалізувати внутрішнє життя Мілану. Джан Галеаццо проводить активну зовнішню політику – беручи участь у різних локальних зіткненнях, які час від часу провадились у Північній та Центральній Італії, він приєднує до своїх володінь Верону, Падую, Сієну, Перуджу. Завдяки цьому Міланське герцогство збільшується територіально настільки, що починає потенційно загрожувати сусідам – зокрема Венеції, Флоренції та папському Риму.

Амбітний герцог не обмежується тільки територіальними придбаннями – намагаючись забезпечити свої західні кордони, Вісконті встановлює дружні стосунки з Францією, що стало можливим після одруження у 1387 р. його

---

⁸ Кондотьєри – наймані професійні вояки, які перебували на службі у правителів деяких італійських держав та римських пап. Спочатку загони кондотьєрів комплектувалися з числа іноземних лицарів, а з кінця XIV ст. для цієї мети використовували вже італійців – *авт.*

єдиної доньки з братом французького короля Карла VI – Луї Валуа, герцога Орлеанського. Як посаг за доньку міланський герцог дає колосальну суму – 450 тис. франків та свої західні володіння з містами Асті, Бра і Кераско. В такий спосіб французи залучаються до італійської політики на півночі країни, що у майбутньому зашкодить загальнонаціональним інтересам Італії, але на той час французький шлюб Валентини Вісконті видавався великим дипломатичним успіхом її батька.

З метою набуття більшої легітимності режиму своєї особистої влади Джан Галеаццо провадить переговори з імператором Венцеславом, і за кілька років (у 1385 р.) отримує імператорський рескрипт про пожалування йому офіційного титулу «Герцога Міланського» та дозвіл на уміщення до родового гербу імперського орла. Крім того він отримує згоду імператора на свободу дій Міліну в Північній Італії, зайвий раз в такий спосіб підкріплюючи претензії свого герцогства на загальнонаціональний провід. Вісконті продовжує в цей час збільшувати свої володіння – окрім вже згадуваних земель до складу герцогства увійшли також Піза, Лукка, Болонья.

Настільки значні територіальні придбання Джана Галеаццо суттєво обмежували Флоренції проведення торгівлі, поставивши цю італійську область у дуже скрутне становище, що у свою чергу могло призвести до її інкорпорації Міланом. Проте цьому не судило статися, бо на початку вересня 1402 р. Джан Вісконті помирає, а влада переходить до його 14-ти літнього сина Джованні Марія, який жодною мірою не володів якостями свого батька. Це відразу позначилося на цілісності Міланського герцогства – ціла низка приєднаних Джаном Галеаццо міст відмовляється визнавати зверхність його правонаступника, а за реальну владу в державі точиться жорстка боротьба між різними політичними угрупованнями. Врешті-решт у травні 1412 р. під час богослужіння в одному з міланських храмів герцог Джованні був вбитий змовниками двома ударами стилету.

Після короткої боротьби влада перейшла до його двадцятилітнього брата Філіппо Марія. Який спираючись на відданих йому кондотьєрів досить швидко зумів значною мірою відновити колишні територіальні володіння свого батька. Закріпившись в Ломбардії, Філіппо починає підпорядковувати собі ті міста, які колись входили до складу Міланського герцогства. Більше того – у 1421 р. він оволодіває Генуєю, а в наступному році завдає тяжкої поразки ополченню швейцарських кантонів та опановує значними територіями на північних кордонах своїх володінь. Стурбовані таким посиленням Мілану, Флоренція і Угорщина намагаються військовим шляхом протидіяти герцогу Філіппо, але ресурси герцогства були у цей час настільки значними, що дозволяли успішно нейтралізувати всі спроби сусідів перешкодити поступальному розвитку цієї північно-італійської держави.

У 1441 р. міланський герцог, прагнучи додатково збільшити свої впливи, дає згоду на одруження своєї єдиної доньки та спадкоємиці Б'янки Марії з найвпливовішим кондотьєром Франческо Сфорца, даючи останньому вагомий підстави для захоплення влади та започаткування нової династії в Мілані. Практично до своєї смерті у 1447 р. Філіппо був змушений вести запеклу бо-

ротьбу з кількома своїми політичними опонентами, у т.ч. з Сфорца, який весь час залишався найреальнішими претендентом на престол. Але сподівання останнього негайно здобути владу в Мілані відразу після смерті тестя виявилися передчасними, бо його випередила група республіканські налаштованих громадян Мілану, які проголосили встановлення Амброзіанської республіки (за ім'ям св. Амброзія – покровителя Мілану).

Після державного перевороту вища законодавча влад переходить до Ради дев'ятисот, виконавча – до «Дванадцятьох капітанів та захисників свободи». Новий уряд діяв доволі енергійно та зважено, забезпечивши собі в такий спосіб підтримку значної частини населення Мілану. Але у подальшому в пошуках коштів, потрібних для захисту республіки, *капітани* пішли на збільшення податків, що відразу змінило ставлення міланців до республіканського проводу. Ускладнювало діяльність уряду й та обставина, що в пошуках військових сил, потрібних для оборони республіки від зазіхань сусідів, Мілан звертався до того ж Франческо Сфорца, якому за низку військових перемог було надано значні земельні маєтності в межах республіки та оголошено покровителем Павії – другого за своїм розміром міста в державі.

За короткий час впливи Сфорца зміцнилися настільки, що падіння республіки стало вже справою часу – 24 лютого 1450 р. після нетривалої облоги Мілану загонами кондотьєрів Сфорца входить до міста переможцем та приймає титул спадкового герцога Міланського. Нормалізувавши внутрішньополітичну ситуацію в країні, він вживає заходів для розвитку ремесел в Мілані, насамперед виробництва зброї та текстилю; особлива увага приділялася герцогом розвитку сільського господарства, яке найбільше потерпало від постійних війн. Досягнення в економіці були доповнені й успіхами на зовнішньополітичній арені – приєднанням Генуї та острова Корсики.

Але розвинути ці здобутки Сфорца не встиг – у 1466 р. він пішов з життя, залишивши корону своєму сину Галеаццо Марії, який продовжив політику батька. Щоправда досягти якихось значних успіхів йому не вдалося, більше того – новий герцог налаштував проти себе частину мешканців Мілану з числа родовитої аристократії⁹. Найпоплідовніші противники Сфорца – Джиларомо Ольджаті, Джованні Андре Лампуньяні і Карло Вісконті – під час богослужіння в одній з церков Мілана раптово наблизились до герцога та завдали йому кілька смертельних ударів стилетами. Ними рухало бажання відновити республіканський лад в Мілані, проте мешканці міста не виявили бажання втілити цю ідею в життя. Змовники були схоплені, піддані катуванням та страчені, а спадкоємцем престолу було оголошено однорічного сина герцога – Джана Галеаццо (при регентстві його матері Бони Савойської і спеціально створеної ради на чолі з довголітнім радником Сфорца Чікко Сімонетта).

Аналогічні процеси відбувалися і у Флоренції, яка весь час виступала політичним та торгівельним конкурентом Мілану. В цій північно-італійській державі на початку XV ст. суттєво посилюються впливи родини Медичі, що невдовзі призвело до встановлення тиранії цієї сім'ї. Цей процес було запо-

⁹ Франческо Сфорца був за своїм походженням звичайним селянином – *авт.*

чатковано родоначальником родини – Джованні д’Аверардо, який шляхом проведення далекоглядної та зваженої політики зумів зосередити в своїх руках величезні багатства. Але в цей час Медічі були змушені конкурувати з наймогутнішою у Флоренції сім’єю Мазо, яка підтримувалася найзаможнішою людиною цього міста Пелла Строцці. Протистояння між цими двома кланами закінчилося у 1433 р. вигнанням Медічі з Флоренції, але це був лише тимчасовий успіх їх політичних опонентів. Вже у листопаді наступного року, після того як ситуація у Флоренції погіршилася настільки, що мешканці республіки зажадали повернення Медічі, Мазо були змушені задовольнити ці вимоги. Козімо Медічі (син Джованні) урочисто прибуває до Флоренції та приступає до виконання обов’язків фактично необмеженого правителя республіки, причому його нащадки утримували вищу владу впродовж понад трьох століть (з невеликим перервами).

Після цієї події влада Козімо Медічі, що базувалася на міцних економічних підвалинах його клану, посилюється з року в рік. Водночас, він зберігає всі республіканські інститути Флоренції і тільки час від часу займає різні виборні посади. Але республіканський устрій Флоренції був лише декорацією, бо контролюючи апарат із збирання податків, Медічі міг збагатити або навпаки розорити будь кого у Флоренції, і це давало йому можливість впливати на перебіг всіх процесів у республіці. Медічі безпосередньо вливали і на вибори шляхом добору відповідних кандидатів на заміщення вакантних посад у Флоренції та укладання виборчих списків. Але найбільшої могутності влада родини Медічі досягла за часів правління онука Козімо – Лоренцо Довершеного (Пишного), який був главою найбагатшого банкірського дому Флоренції, і, виступаючи кредитором багатьох європейських монархів, істотно впливав на політику деяких держав.

Однак за зовнішньою могутністю клану Медічі ховалися глибинні внутрішні протиріччя, які послаблювали економічну могутність Флоренції. Ігнорування інтересів міських низів призвело до загострення соціальної ситуації у республіці. В цих умовах великою популярністю користувалися проповіді настоятеля одного з домініканських монастирів Джиларомо Савонароли, який виступав проти надмірного багатства і лихварства. Його палкі промови підготували повстання проти тиранії Медічі. У 1494 р. під час вторгнення французьких військ в Італію П’єро Медічі був змушений зректися влади і там поновлюється республіка на чолі з Савонаролою. Проте термін її існування був нетривалий. Нездатність новосформованого уряду вирішити нагальні проблеми мешканців міста призвели до падіння республіки та встановлення прямого правління Франції. 23 травня 1498 р. Савонарола був спалений як еретик на площі Сіньйорії.

Медічі повертаються до Флоренції у вересні 1512 р., і правителем міста стає Лоренцо. Але навесні 1527 р. мешканці міста знову усувають клан Медічі від влади, після чого гонфалоньєром (вища посада в республіці) обирається Нікколо Каппоні. І знов таки – у 1530 р. відбувається реставрація влади Медічі, коли главою всіх магістратур міста призначається Алессандро. Ще через два роки він отримує титул герцога Флорентійської республіки. Чергові

зміни на вищому щаблі влади відбулися у Флоренції в 1537 р., коли Алессандро було вбито його родичем Лоренціно (Лорензаччо), а новим герцогом став сімнадцятирічний юнак Козімо Медічі, який у 1569 р. був проголошений Великим герцогом Тосканським. Відтак – Флорентійська республіка трансформувалася у Велике герцогство Тосканське, яке попри свої невеликі розміри зуміло протистояти усім зазіханням великих європейських держав.

Перші тосканські герцоги зосередили в своїх руках всю повноту влади, спираючись на розгалужений бюрократичний апарат. Шляхом прийняття законів обов'язкового виконання у межах всього герцогства, тосканські герцоги зуміли централізувати управління і суттєво змінити свою владу, але повної інтеграції всіх земель Тоскани не відбулося, бо деякі міста зберегли свій давній устрій. Крім того практика роздачі феодів у XVII ст. призвела до появи нових імунітетних територій, тобто фактично нововведення нашаровувалися на стару феодальну основу. Держава поступово посилювала податковий тиск, впроваджуючи непрямі податки (т.зв. габелли) та збільшуючи уже існуючі (на сіль, вино, рибу, молоко, каштани та ін.). Тим не менш герцогство вирізнялося стабільністю свого існування, бо основні соціальні верстви населення були задоволені правлінням Медічі.

Кінець XV ст. став своєрідним рубіжним етапом в історії італійських держав. Він був позначений наростанням кризових явищ у суспільно-політичному та економічному житті більшості державних утворень на Апеннінському півострові, що призвело до втрати Італією своїх провідних позицій в Європі у сфері торгівлі та промислового секторі. У свою чергу, це призвело до реставрації феодально-абсолютистських порядків, а та обставина, що Італія у цей час залишалася політично роз'єднаною та слабкою у військовому відношенні – робило її легкою здобиччю для сусідніх держав, які запозичивши досягнення Італії, лише чекали на слушний момент для відкриття воєнних дій проти неї, сподіваючись збільшити свої володіння за рахунок італійських земель.

2. Свої інтереси на Апеннінському півострові мала Іспанія, яка спочатку закріпилася на Сицилії, а в першій половині XV ст. поширили свої впливи і на південноіталійські землі, зумівши витіснити з них французьких феодалів на чолі з нащадками Карла Анжу. До влади в Неаполі в середині XV ст. прийшла іспанська династія, започаткована Альфонсом Арагонським. Така ситуація на влаштувала Францію, яка поступово відновила свій потенціал після закінчення «Столітньої війни» з Англією, і після приходу до влади короля Карла VIII, вона починає готуватися до завойовницьких походів в Італію, обґрунтовуючи свої претензії міфічними правами французької корони на Неаполь.

Вже восени 1494 р. чисельна французька армія на чолі з королем, у складі якої були і швейцарці, перетнула Альпи і не зустрічаючи серйозного опору з боку італійських держав, взимку того ж року досягла Неаполітанського королівства. Дії французьких військ полегшувалися тим, що в королівстві спалахнуло повстання, ініційоване місцевою знаттю. Неаполітанський король Аль-

фонс II зрікається влади на користь свого сина Фердинанда II (Феррандіно), але цей крок вже був не в змозі зупинити французькі війська, і у лютому 1495 р. король Карл VIII вступив до Неаполя.

Успіхи французів призводять до згуртування опозиційних сил, а сусідні італійські держави утворюють т.зв. «Святу лігу» у складі Венеції, Мілана, Папської держави, Іспанії, яка мала своєю метою усунення французів з Апеннінського півострова. У травні 1495 р., опинившись в ізоляції, французька армія починає свій відворот з Неаполя у напрямку на північ. Битва при Фарново, що відбулася між французами та силами коаліції під командуванням маркіза Мантуанського Джан Франческо III Гонзаго, не виявила переможця. Французам, щоправда ціною втрати обозу та особистих речей короля, вдається продертися через італійські бойові порядки та досягнути Франції. Після цього в Неаполітанському королівстві поновлюється влада Арагонської династії.

Проте це не приносить довготривалого миру, бо Франція продовжує плекати анексіоністські плани стосовно італійських земель. Правонаступник Карла – Людовик XII висуває династичні претензії на Міланське герцогство, сподіваючись реалізувати їх військовим шляхом, і вже влітку 1499 р. починає проти нього бойові дії. Після нетривалої боротьби французам вдається здобути Мілан. Наступного року Франція підписує з Іспанією спеціальну угоду, якою підтверджує домовленість (від 1497 р.) про поділ Італії. Спільними зусиллями цих держав у 1501 р. вся територія Неаполітанського королівства була завойована, після чого король Федеріко зрікається влади і кінчає життя у французькому полоні.

Однак падіння Арагонської династії не призвело до припинення війни, а навпаки сприяло загостренню стосунків між Францією та Іспанією, які чітко не розмежували сфери своїх впливів на півдні Італії. У 1503 р. війна за італійську спадщину продовжилася, в ході якої іспанці захоплюють Неаполь та значну частину навколишніх земель. Ще через два роки в Блуа король Франції, імператор Священної Римської імперії германської нації та папа підписують нову угоду (т.зв. Камбрейську унію), якою закріплюють поділ Південної Італії. Водночас цей договір був спрямований проти Венеції, яка у цей час переживала добу свого піднесення.

У квітні 1509 р. союзники по Камбрейській лізі починають військові дії проти Венеції, але останній вдається домовитися з папою та Іспанією, а дещо пізніше – ціною колосального напруження всіх сил – венеціанці зуміли запобігти іноземній окупації основних своїх земель, і навіть повернути собі переважну більшість втрачених. Невдовзі спроби Франції поновити свою присутність на італійських землях призводять до створення антифранцузької «Святійшої ліги», до складу якої приєдналася Папська держава, Іспанія та Венеція. Її завданням стало «звільнення Італії від варварів».

Війна поновлюється з новою силою, причому французька армія, очолювана молодим та енергійним Гастоном де Фуа, шляхом проведення стрімких маневрів зуміла досягти переваги, а в квітні 1512 р. завдала поразки об'єднаним іспано-італійським силам, втративши при цьому значну частину

свого складу. Після цього до антифранцузької коаліції дещо несподівано приєднується германський імператор (який до цього перебував з Францією у союзницьких відносинах), а також ополчення швейцарських кантонів. У Мілані була відновлена влада династії Сфорца, а у Флоренції відбувається реставрація режиму Медичі. Обрання папою римським глави клану Медичі – сина Лоренцо Довершеного – Джованні (який приймає ім'я Льва X) остаточно змінює політичну ситуацію в Італії. Венеція, що виступала проти такого посилення роду Медичі, укладає союзу угоду з Францією при відвоювання Північної Італії та розподіл сфер впливу у цьому регіоні. Після цього обидві країни поновлюють воєнні дії проти Міланського герцогства, але так і не досягають рішучої переваги.

Ситуація не змінюється і з приходом до влади нового французького короля – Франциска I, якому вдається домовитися з Англією, Австрією і Венецією та продовжити анексіоністську політику свого попередника. Після перемоги над швейцарцями біля містечка Марін'ято, Франциск вступає до Мілану, а венеціанці захоплюють Бергамо і Брешію. Папа Лев X був змушений визнати домінування Франції на півночі Італії та відмовитися від Парми та П'яченци. Водночас він зберіг під своїм контролем Флоренцію і Умбрію, а також свою номінальну зверхність над усією Італією. В 1517 р. у Камбре була підписана мирна угода, яка робила Франциска I фактичним господарем слабкої та роз'єднаної Італії.

Завзяте протистояння імператора Карла V і Франциска I призводить до нового спалаху боротьби, причому її ареною знову стають італійські землі. У 1523 р. французька армія вже вкотре з'являється у Північній Італії, захоплює практично всю Ломбардію, але невдовзі вона була змушена відступити за Альпи. Наступного року бойові дії поновлюються, Франциск здобуває Мілан та бере в облогу Павію. Зволікання короля з проведенням штурму дозволяє країнам, що входили до антифранцузької коаліції, непомітно зібрати свої сили і у лютому 1525 р. завдати цілковитої поразки французам, а їх короля захопити у полон. Тим не менш становище переможця – Карла V залишалося непевним, і він розпочинає переговори з французьким королем, сподіваючись зробити його своїм союзником. Прагнучи якнайскоріше повернутися додому Франциск погоджується на надзвичайно невигідні для Франції умови і підписує т.зв. Мадридський договір, але опинившись в Парижі, негайно його денонсує.

Він укладає союз з Англією, Флоренцією, Міланом, Венецією і Папською державою, метою якого було вигнання з Апеннінського півострова іспанонімецьких військ. Тим не менш імператор Карл V, проти якого і була спрямована ця угода, послідовно продовжує дотримуватися своєї старої політики. Скориставшись труднощами союзників, імператор розпочинає військову експедицію з Мілана на південь, і в травні 1527 р. без перешкод здобуває «Вічне місто». Увійшовши до Риму, вояки його армії вдаються до ще небаченого пограбування столиці Папської держави, яке можна було порівняти з лише подіями середини V ст., коли Рим опинявся в руках варварів.

Ці події спонукали французького короля поновити військові дії проти Карла V влітку 1527 р. І знову французи спочатку досягають значних успіхів – вони захоплюють Мілан і Павію та змушують Геную перейти на свій бік. Після цього не зупиняючись у Римі, який переживав тяжкі часи через пограбування імператорськими військами та пошесть чуми, французька армія за допомогою генуезького і венеціанського флотів перебирає під свій контроль значну частину Неаполітанського королівства та розпочати облогу його столиці. Але вже через рік ситуація діаметрально змінюється – у французькій армії спалахнула пошесть чуми, яка забрала життя багатьох французьких воєнків, у т.ч. і їх командувача. Спроба Франциска I відрядити до Італії ще одну армію не принесла бажаних результатів, після чого французький король починає мирні переговори.

3 серпня 1529 р. Франциск I, підписавши мирний договір, остаточно відмовляється від своїх претензій на італійські землі. Невдовзі після цього Карл V прибуває до Болоньї, де відбувається його зустріч з Климентом VII, під час якої завойовник отримує від нього спочатку залізну корону короля Італії, а дещо пізніше й імператорську. Більшість італійських земель опиняється під владою Карла, який спираючись на власну армію у серпні 1530 р. здобуває Флоренцію та повертає до влади Медичі.

Однак укладення миру між двома претендентами на одноосібне домінування в Італії не призводить до припинення боротьби, яка переміщується у дипломатичну площину. Франція, як і раніше, прагне повернути собі Північну Італію, і в першу чергу – Мілан, на який має династичні права. Імперія, у свою чергу, також не хоче поступатися своїми здобутками. Смерть Франциска I, а потім зречення від престолу Карла V у 1547 р. суттєво змінює політичну конфігурацію в Західній Європі.

Італійські війни, які почалися 1494 р. і тривали до 1559 р., негативно позначилися на суспільно-економічному розвитку майже всіх італійських держав, призвівши до згорання торгівлі та суттєвого зменшення обсягу фінансових операцій. Довголітня боротьба між Францією та Іспанією (яких час від часу поперемінно підтримували італійські країни) за домінування на Апеннінському півострові не призвела до суттєвих територіальних змін в його межах. Значною мірою іспанцям вдалося зберегти свої володіння і свій вплив на більшість італійських земель. Водночас відбувається посилення впливу Франції у Північній Італії. Таким чином, Італія опинилася поділеною на сфери впливу кількох держав, які в майбутньому зуміли використати на свою користь її досягнення в галузі економіки та торгівлі.

Тим не менш друга половина XVI ст. для Італії була позначена деяким поживленням економічного життя – особливо на півночі країни, де існувала відповідна інфраструктура, велася міжнародна торгівля, діяли банки та чисельні торгівельні дома, а також підприємства мануфактурного типу. Натомість Центральна і Південна Італія вирізнялись своєю відсталою, навіть архаїчною економікою. У цей час Італія виступала посередником у торгівельних зв'язках Європи з Левантом, Флоренція займала провідне місце у торгівлі тканинами з Туреччиною. Венеція і Генуя у XVI ст. зіштовхнулися зі знач-

ними труднощами і були змушені обмежити свої торгівельні операції (що правда невдовзі їм вдалося відновити свої позиції на європейських ринках). Ця позитивна динаміка розвитку призвела до помітного збільшення кількості населення в Італії – якщо на початок XVI ст. воно становило 10 млн., то вже до кінця століття зросло до 13,3 млн. чол. Особливо швидкими темпами зростала кількість мешканців великих міст.

Як і раніше, італійські купці домінували у Фландрії, де вони тримали у своїх руках третину усього експорту англійської бавовни; італійці займали ключові позиції в економіці Іспанії, а також на фінансових ринках Франції. У середині XVI ст. італійці освоювали різні сфери промисловості, інвестуючи кошти у розвиток мануфактурного та машинного виробництва, але пріоритетною продовжувала залишатись банківська сфера, в якій найбільших успіхів досягли генуезці. Впродовж 1556-1624 рр. власність генуезців зросла у чотири рази. Генуя перетворилася на провідну силу фінансову ринку Іспанії, надаючи кредити монархам та контролюючи загальноєвропейську фінансову біржу (т.зв. Безансонський ярмарок). У цей час активізувалися торгівельні операції між Іспанією та Італією, причому іспанці завозили до Італії напівфабрикати, бавовну, фарбу, шкіру, а вивозили готові товари – тканини, вино, збіжжя.

Пожвавлення зовнішньої торгівлі вплинуло і на розвиток внутрішньої торгівлі між італійськими землями. Посилюється поділ праці, коли Північ постачала Південь промисловими товарами, а з Півдня йшли сировина та продукти споживання. Особливо великі зміни відбулися у виробництві шовку, яке вже орієнтувалося на місцеву сировину. У багатьох районах Італії Венетто, Ломбардії та Лігурії стало економічно рентабельним виробництва шовку, яке майже відразу почало переміщуватись у село, де вже використовувалися шовкокрутильні млини, які значно полегшували сам цей процес. Успішно розвивалися такі галузі як кораблебудування та друкарська справа.

3. Культура Відродження охоплює період від 40-х рр. XIV ст. до перших десятиліть XVII ст., причому найвиразніше ця культура простежується саме в Італії, де в еволюції Відродження чітко простежується чотири етапи: проторенесанс (кінець XIII – початок XIV ст.), раннє Відродження (початок XIV–90-ті рр. XV ст.), високий ренесанс (90-і рр. XV – поч. XVI ст.), пізнє Відродження (до початку XVII ст.).

Виникнення культури Відродження обумовлювалося кількома причинами як локального, так і загального характеру. XIV-XV ст. стали для Європи і особливо для Італії періодом широкого поширення товарно-грошових відносин та появи буржуазних елементів. Італія однією із перших держав почала просування цим шляхом і цьому сприяв високий ступінь урбанізації, залежність села від міста, значні обсяги ремісничого та мануфактурного виробництва, значні обсяги торгівлі та наявність великих фінансових засобів, нарешті, розвиненість внутрішнього і зовнішнього ринків. Велике значення мало також і те, що попри домінування в суспільному житті нобілітету та попланства, в містах Італії досить відчутним був і вплив міських низів.

Заможне італійське місце стає головним осередком формування культури, яке мало безумовно світський характер. Миська знать та верхівка купецтва скупчили в своїх руках великі кошти, частину яких вони охоче витрачали на будівництво палаців, культових споруд, влаштування фамільних свят, створення домашніх бібліотек і освіти дітей. Така настанова підносила соціальну значущість таких професій як архітектор, художник, вчитель. Досягнення на державній службі були значною мірою можливі лише тоді, коли кандидат досконало знав латинську мову, яка у цей час продовжувала залишатися основною мовою науки, дипломатії та медицини. Слід відзначити, що для піднесення освітнього рівня мешканців міст комуни на власні кошти утримували цілу мережу початкових шкіл, а також сприяли спеціальній професійній освіті талановитої молоді. Це відбувалося на тлі падіння престижу монастирських шкіл та богословських факультетів італійських університетів, що призвело до кризи церковно-схоластичних традицій Середньовіччя.

Виникнення та розвиток нової культури був підготований і змінами у суспільній свідомості італійців на той час. Аскетизм церковної моралі став несумісним з реальною практикою торгівельно-економічного життя Італії. В психології купецтва все чіткіше простежувалися риси раціоналізму, люди почали усвідомлювати важливість особистих здібностей, що стає одним зі факторів, які уможливили вільний розвиток культури Відродження. У цей час на перший план виходять цінності мирського життя, зростає престиж тих родин, які витрачали свої кошти на підтримку науки та мистецтва. Ще одним історико-культурним чинником, який сприяв бурхливому розвитку культури Відродження на італійських землях, стала традиція античності, бо досягнення вчених, філософів, поетів, скульпторів тієї доби слугували певним орієнтиром для італійських митців, які намагалися не тільки наслідувати кращі традиції того часу, але привносили свій внесок.

За своїм змістом ця культура була культурою перехідної епохи від феодалізму до капіталізму. В своїй основі це було досить суперечливе явище і фактично воно відбивало погляди найпрогресивніших представників феодального суспільства в Італії. Творцями культури ренесансу були вихідці з різних соціальних верств, а їх досягнення в гуманітарній та матеріальній сфері стали надбанням не лише Італії, а й всієї Європи. До культури Відродження виявляли свій інтерес не тільки заможні купці і миська знать, але й великі феодали, монархи європейських держав, а також папство й частина духовенства.

Предтечею культури Відродження був видатний італійський поет *Данте Аліє'ррі* (1265-1321) – автор поеми «Божественна комедія», роботі над якою він віддав 15 років свого життя. Але засновником гуманізму і родоначальником Відродження слід вважати *Франческо Петрарку* (1304-1374). Мешканець Флоренції, він довгі роки провів в Авіньйоні (Франція), перебуваючи при папській курії. Тривалий час він проживав і в Італії. Залишив багато ліричних творів на вольгарі (передлітературна італійська мова). Написав поему латинською мовою «Африка», за яку його в Римі (1341 р.) було увінчано лавровим вінком як найвидатнішого поета Італії всіх часів. Ще одна його поетична

праця – «Книга пісень» відбила всі прояви любові поета до Лаури та вирізнялася високими літературними якостями.

Творчість Петрарки стала класикою та зразком для наслідування і мала значний вплив на подальший розвиток літератури Відродження. Він став провісником нової гуманістичної культури, орієнтованої на проблеми людини, яка водночас спиралася на спадщину давньоримської літератури. Петрарка одним з перших почав збирати рукописи античних авторів, причому він робив це з метою їх текстологічного вивчення, обробки та введення в літературний обіг. Петрарка виступав за переорієнтацію освіти на вивчення гуманітарних дисциплін, особливо етики, що в поєднанні з духовною свободою та моральним самовдосконаленням кожної особистості мало забезпечити опанування історичним досвідом людства.

Центральним поняттям в етичній творчості Петрарки був гуманітас – (дослівно: людська природа, духовна культура), що дало могутній імпульс для розвитку гуманітарних знань у всій Європі. Показово, що потяг до цих знань, усвідомлення права кожного індивідуума на особисте кохання, на радощі мирського життя поєднувалися у Петрарки з традиційними християнськими цінностями, які завжди були пошановані в Італії. Водночас Петрарка заперечував схоластику з її недостатньою увагою до проблем людини та її залежності від теології. Показово, що наріжним каменем усієї науки, на думку Петрарки, мала стати філософія. Водночас – поезія та риторика займали в цій системі почесне місце, бо відкривали шлях до засвоєння кращих моральних якостей та самовдосконалення кожної людини. Таким чином, програмні постулати культури Відродження, розроблені Петраркою, заклали підвалини нової ідеології середньовічної Європи.

Джованні Боккаччо (1313-1375) – його життя було тісно пов'язано з Флоренцією та Неаполем. Боккаччо був автором цілої низки поетичних та прозових творів на вольгарі, однак світову славу він здобув після написання «Декамерона» – збірки коротких новел, блискучих за формою і змістом, які мали надзвичайний успіх у сучасників. Майже відразу цей твір було перекладено на інші європейські мови. У «Декамероні» Боккаччо обстоював думку про те, що шляхетність людини залежить не від давності та знатності роду, а від моральної досконалості та чистоти людини, а такі риси як мужність, кмітливість дозволяють їй перебороти життєві труднощі. Ця позиція письменника фактично заперечувала догмати католицької церкви, та опосередковано, а інколи і прямо висміювала аскетизм, декларуючи натомість самоцінність та значимість всіх проявів людської чутливості. Боккаччо уславив своє ім'я і написанням «Генеалогії язичницьких богів», в якій були зібрані легенди і міфи доби античності. У цій праці Боккаччо зумів довести високу якість античної поезії та піднести її до рівня теології, вбачаючи і в тому, і в іншому істину, щоправда висловлену в різних формах. Така реабілітація античної культури та літератури стала важливим кроком у становленні світської культури.

Ще один представник культури Відродження – *Колуччо Салутаті* (1331-1406) – отримав юридичну освіту в Болоньї, після чого перебував на різних державних посадах, а з 1375 р. і до кінця життя займав посаду канцлера (гла-

ви уряду) Флорентійської республіки, маючи можливість активно впливати на її політичне і культурне життя. Він розвинув програму ренесансної культури і наполягав на пріоритетності вивчення блоку гуманітарних дисциплін (філософії, риторики, поетики, історії, педагогіки та етики). Обіймаючи посаду канцлера, Салютаті не боявся вступати в дискусію зі схоластами та теологами, які звинувачували його в еретичних ухилах. Особливу увагу він приділяв етиці поведінки людини і головною нормою, на його думку мав бути не аскетизм, а творча активність людини на користь суспільству.

У першій половині XV ст. гуманізм в Італії перетворюється на широкий суспільно-громадський та культурний рух, який охопив широкі верстви населення тогочасної Італії. Його центрами стають Флоренція, Мілан, Венеція, Неаполь, а дещо пізніше – Феррара, Болонья та ін. У цих містах утворюються значна кількість гуртків, члени яких намагалися поширити гуманістичні цінності шляхом своєї викладацької роботи у багатьох приватних школах Італії. Водночас досить часто цих людей запрошували до університетів, пропонували відповідальні державні та дипломатичні посади. Внаслідок цього вплив ренесансної ідеології в Італії дедалі більше зростає, і в решті-решт навколо цих гуртків починає формуватися чисельний прошарок людей, які сповідували гуманістичні погляди.

До їх числа, зокрема, належав *Леонардо Бруні* (1370-1444), який з 1427 р. і до кінця свого життя займав посаду канцлера Флорентійської республіки. Фактично він був учнем Салютаті, досконало знав кілька давніх мов, перекладав з грецької на латинську мову твори Аристотеля, написав кілька творів з педагогічної та історичної проблематики. До числа найзначніших його творів належить «Історія флорентійського народу», під час роботи над якою автор спирався на документальні дані. У своїй діяльності Бруні відстоював республіканські цінності (рівність всіх громадян перед законом, однакові виборчі права), що й було зафіксовано за наполяганням Бруні в конституції Флорентійської республіки. Водночас Бруні чітко усвідомлював абстрактність деяких положень цієї конституції, їх обмеженість в умовах тогочасної дійсності, коли реальна влада у місті належала патриціату та заможній купецькій верхівці.

Ще один представник цієї течії – *Матео Пальмієрі* (1406-1475), який здобув освіту в університеті Флоренції і тривалий час брав участь в роботі одного з гуманістичних гуртків. Як гуманіст Пальмієрі став відомий після написання поеми «Місто життя» і «Про громадське життя», які також були написані на вольтарі. Крім того він активно досліджував історію Флоренції. Пальмієрі тривалий час посідав чільні адміністративні і громадські посади. До його заслуг належить обґрунтування поняття «соціальна справедливість». Вважаючи, що саме народ є носієм цієї справедливості він наполягав на тому, щоб державні закони відповідали інтересам більшості. Політичним ідеалом Пальмієрі була пополанська республіка, влада в якій мала належати середньому класу. Основним інструментом виховання він вважав працю і головним завданням школи вбачав виховання ідеального громадянина – високоосвіченого, активного у суспільному житті, політиці, патріотично налаштова-

ного. Ці принципи, які були обґрунтовані представниками т.зв. громадського гуманізму були орієнтовані на вирішення важливих суспільних завдань і мали широку популярність серед сучасників. Їх зусиллями демократичні права та свободи набули теоретичного підґрунтя і тривалий час визначили політичну атмосферу у Флоренції.

4. Найвищого злету культура Відродження досягла у кінці XV – на початку XVI ст., коли Італія відкрила світу цілу низку геніальних митців, які збагатили світову скарбницю мистецтва. Одним з найбільших митців цього часу був *Леонардо да Вінчі*. Він працював в багатьох сферах науки та мистецтва, був одночасно інженером, живописцем, скульптором, архітектором, математиком, теоретиком мистецтва, фізиком, фізіологом, геологом, астрономом, демонструючи у кожній з цих ділянок непересічні здібності. Залишив по собі десятки тисяч технічних проектів, які не були реалізовані. На його думку, наука повинна базуватися на досвіді, який являє собою єдине джерело знань. Його полотна «Мона Ліза» («Джоконда») (Париж), «Дама з тхором» (Краків), фреска «Таємна Вечеря» вважаються однією вершин досягнень світового мистецтва всіх часів. Ще один представник високого Відродження – Мікеланджело Буонароті (1475-1564) – найвищі досягнення якого пов'язані зі скульптурою («Давид») та фресковим розписом (розпис приміщення Сікстинської Капелли). Основними сюжетами цих фресок були «Адам і Єва», «Страшний суд» та ін. До числа найбільших живописців належить і Тиціан (1487-1576) з його картинами «Даная», «Венера біля дзеркала» та ін.

Справу титанів Відродження продовжила ціла плеяда італійських художників, які залишили нам у спадок свої досконалі мистецькі праці. До їх числа належать такі блискучі особистості як Гверчіно, Доменікано, Больтраффіо, Цуккарро та багато інших.

Гверчіно (Джованні Франческо Барб'єрі, 1591-1666). Народився в м.Ченто. Видатний італійський художник XVII ст. В його творчості відбилася вся палітра художніх пошуків італійського мистецтва – від патетичності та максимальної драматичної напруженості до академічної врівноваженості, яка межувала із холодною салонністю та вишуканістю. Гверчіно писав фрески і станкові картини на релігійні та міфічні теми, займався портретним живописом, виконував декоративні роботи. Працював художник у своєму рідному місті, а також у Венеції, Римі та Болоньї – де й скінчив свій життєвий та творчий шлях. На його творчості позначився вплив представників двох найбільших мистецьких шкіл того часу – членів Болонської Академії (т.зв. «Академії прямоуючих вірним шляхом»), заснованої братами Караччі у 1585 р., та послідовниками художника-новатора Антоніо Каваджаро.

До перших праць Гверчіно належать такі полотна як «Муки св. Петра», «Танкред і Ермінія», «Блудний син», в яких при збереженні певної частки театральної патетики та академічної закінченості композиції підкреслено помітна проста фактурність малювання. Після переїзду до Риму художник створює свої кращі твори станкового живопису («Св. Вільгельм Аквітанський отримує чернечий одяг», «Явлення янгола св. Бенедікту і св. Франциску»,

«Вознесіння Марії» та ін.). У 1621-1623 рр. ним також було виконано декоративний розпис плафону вілл Людовізі в Римі, який став одним з найкращих зразків барокового стилю. У центрі розпису, ніби розриваючи простір, зображена колісниця Аполлона, що летить в оточенні хмар, птахів, та алегоричних фігур. Композиція плафона захоплює глядача нестримним, бурхливим потоком енергії життя та неосязності навколишнього простору.

Ще перекопливіше та сильніше сприймається станковий живопис «Св. Ієронім із сурмлячим янголом». Св. Ієроніма зображено у той момент, коли янгол повідомляє йому про день Страшного суду, і ця вістка захоплює зненацька героя твору, який з відчаю і переляку намагається відхитнутися від провісника Божої волі. Завдяки складному ракурсу композиції, фігура святого як би виходить поза межі полотна, утворюючи ефект надзвичайно реалістичного зображення.

У 1642 р. Гверчіно переїжджає до Болоньї, де очолює Академію. Це позначилося на його естетичних принципах манери його письма. Яке набуває академічної витонченості та завершеності. Його пізніші твори – «Поховання св.Петронілли», «Муки св. Катерини», «Сільвіо і Дарінда» – крім їх безсумнівної мистецької вартості цікаві також і тим, що наочно демонструють зміни у світосприйнятті художника та свідчать про зростання його майстерності як митця. Творча спадщина Гверчіно цінна тим, що у ній ніби сфокусувалися відкриття та досягнення італійського мистецтва цілої епохи, а також різновекторність розвитку художніх шкіл пізньосередньовічної Італії.

Доменікано (Доменіко Драмп'єрі, 1581-1641). Народився в Болоньї. Після короткочасного стажування у майстерні маловідомого художника Деніса Кальварта, він перейшов до Болонської Академії, де одночасно з ним навчалися Гвідо Рені, Гверчіно, Альбані, Джованні Ланфранко. Слухачі Академії вивчали історію, міфологію, поетику, перспективу, анатомію, техніку малюнка і живопису; копіювали пам'ятники римської старовини та Високого Відродження.

У 1602 р. після закінчення курсу навчання Доменікіно здійснив подорож містами Північної Італії для ознайомлення з шедеврами митців Відродження. Досконалість художнього стилю та внутрішня гармонія ренесансних інтер'єрів, картин і фресок вразили молодого художника. У цьому ж році він приїхав до Рима, де Аннібале Карраччі працював над створенням циклу фресок у палаццо Фарнезе (одного з найбільших декоративних ансамблів XVII ст.) і деякий час допомагав своєму вчителю.

Він блискуче володів технікою, потрібною для створення декоративно-монументального оздоблення архітектурної споруди. У Римі Доменікіно прикрасив фресками ораторію св. Андрія у церкві Сан Грегоріо і собор Санта Андреа делла Валле, які стали одними з найкращих робіт майстра. За традицією фрески були пов'язані з біблійною тематикою – центральні місця у підкупольному просторі займали зображення євангелістів, і зокрема Іоанна Богослова в оточенні янголів, який збирається розповісти світові про трагічні події минулого.

Складні багатофігурні композиції вкривали всі стіни церкви, часто ілюзорно поєднуючись з реальними архітектурними деталями, нерівномірне освітлення надавало фрескам особливої яскравої декоративності та розкоші. Сучасники Доменікіно віддавали належне його майстерності, порівнюючи майстра з Леонардо да Вінчі та Рафаелем. Крім настійних розписів. Доменікіно написав багато картин на міфологічні сюжети, найвідомішими з яких є «Плювання Діани», «Колісниця Аполлона», «Останнє причастя св. Ієроніма» та ін., які охоче купувалися колекціонерами для свої приватних зібрань.

Джованні Антоніо Больтраффіо (1467-1516). Народився в Мілані. Як художник сформувався під впливом да Вінчі, коли той перебував у Мілані при дворі герцога Лодовіко Сфорца (Моро). Працював у Мілані, Римі, Болоньї, де написав цілу низку портретів, фресок і картин на релігійні та міфологічні теми. Одним з найпопулярніших сюжетів в його творчості був образ мадонни з немовлям. Зараз праці художника зберігаються у Національному музеї в Неаполі, у міланській галереї Брера, в лондонській Національній галереї, в Паризькому Луврі та ін. європейських зібраннях.

Представлений він і в московському Музеї зображального мистецтва ім. А.С.Пушкіна, де експонується картина Больтраффіо «Св. Себаст'ян», на якій зображено одного із святих мучеників кінця III – початку IV ст. н.е., що загинув за проповідь християнства. Величезна, як спис, стріла в руці святого (за легендою його було вбито саме нею) і тонкий золотий німб, який можна побачити навколо його голови, є ознаками його мученичества. Привертають увагу волосся святого, які каскадом тугих золотих кілець, спадають на його бархатний та шовковий одяг. Блиск і прозорість зелених очей ніби суперничає із сьйвом коштовних камені діадеми, яка замість тернового вінця мученика прикрашає його голову.

«Св. Себаст'ян» Больтраффіо постає перед глядачами як поетична метафора свого часу, зокрема, аристократичної атмосфери міланського двору, де ідеали жіночої і чоловічої вроди часто ставали і предметом обговорення, і моделлю для художників. І не випадково, що образ, створений Больтраффіо, має свій прототип. Художник відтворив у ньому риси молодого учня із міланської майстерні Леонардо да Вінчі – Салаї, який, за згадками сучасників, був надзвичайно вродливий. Больтраффіо створює довершений образ, зберігаючи при цьому конкретику моделі, вміло використовуючи для цього відкриття Леонардо в області поєднання світла і тіні, що дало можливість художнику поєднати духовну і фізичну красу, чим, зрештою, і пояснюється незбагнена привабливість образів Ренесансу, нових естетичних законів його культури.

Таддео Цуккаро (1529-1566). Народився в герцогстві Урбіно, похований у римському Пантеоні. Один із найвідоміших представників римського маньєризму (термін «*maniera*» уведено до наукового обігу Дж.Вазарі – живописцем, архітектором, першим істориком мистецтва). Належав до того покоління італійських художників XVI ст., яке прийшло на зміну майстрам Високого Відродження. Початок його творчої кар'єри припадає на 1540 рр., коли маньєризм перетворився в офіційний та загальноприйнятий напрям в італійській

художній культурі. В цей час у Римі працювала ціла низка видатних художників, які належали до двох протилежних мистецьких течій: першу – тісно пов'язану з ідеями Відродження – уособлював Мікеланджело; другу лінію італійського мистецтва цього часу репрезентували художники-маньєристи (Періно дель Вега, Даніеле да Вольтерра, Франческо Сальвіати та ін.).

Художнє середовище Риму відіграло вирішальну роль у формуванні Цуккаро, який до цього ще не здобув професійної освіти. Величезний вплив на молодого художника справив приклад Полідоро да Караваджо, який здобув собі славу монохромним розписом фасадів римських будівель за мотивами античних рельєфних різьблень. Впродовж кількох років декораціями фасадів у стилі Полідоро займався і Цуккаро, прикрасивши у 1548 р. фасад палаццо Маттеї. У 1553 р. йому було запропоновано розписати фресками родоу Капеллу Маттеї в церкві Санта Марія делла Консолеціоне в Римі. Попри невелику грошову винагороду за виконання цих робіт, молодий художник приймає пропозицію Маттеї, бо це дозволяло йому продемонструвати свій талант у створенні багатокольорових композицій.

Успіх перевищив усі очікування. У композиціях, створених Цуккаро, у повній мірі виявився його ранній професіоналізм та здатність до «інвенції» (уміння видумувати складні та ефектні сцени), його артистичний темперамент та непересічна майстерність живописця. Але ця декорація отримала загальне визнання й тому, що в ній блискуче була реалізована естетична і художня програма римського маньєризму – внутрішня холодність, зовнішня віртуальність при принциповому еkleктизмі цього методу. Все чим захоплювався художник у Римі – гармонічні фрески Рафаеля і Перуцци, невпинна пристрасть Мікеланджело, пейзажі Полідоро да Караваджо та ін. – все це Цуккаро спробував поєднати у своєму живописі.

Після виконання цієї композиції Цуккаро посів провідне місце серед художників римського маньєризму. У 1559-1565 рр. він отримує значну кількість замовлень як у «Вічному місті», так і поза його межами (у т.ч. в Орв'єто, Бреччано, Урбіно). У Римі Цуккаро виконував розпис та тимчасові декорації в церквах Сан Марчелло аль Корсо, Сан Джакомо дельї Спаньолі, Санта Сабіна, Сантіссіма Триніта деї Монті. У Ватикані він працював над виконанням важливих робіт у Бельведері, Залі деї Палафрен'єрі, Залі Реджіа, займався декораціями у Палаццо Фарнезе (зал деї Фасті Фарнезіані). Декоративні роботи на першому і другому поверсі Палаццо Фарнезе в Капроролі, які виконував Цуккаро разом із своїми численними помічниками та братом Федерико, стали одним з найбільших проектів італійського мистецтва XVIст.

Палаццо Фарнезе було споруджено архітектором Віньолой для кардинала Фарнезе (родича папи Павла III), розпис палацових приміщень мав прославляти цей рід. На стінах та стелях двох великих залів, призначених для громадських прийомів та офіційних церемоній, були створені величезні композиції зі сценами із політичної та світської історії родини Фарнезе, найвищим досягненням якої стала діяльність папи Павла III. Передчасна смерть перервала творчий шлях Цуккаро, незакінчені роботи художника були завершені його братом Федерико, який канонізував стильові особливості робіт майстра.

Саме через це вплив мистецтва Таддео Цуккаро був настільки помітним у творчості багатьох живописців другої половини XVI ст.

Високе Відродження характеризувався сполученням всіх тих культурних досягнень, які мали місце в попередні періоди розвитку ренесансної культури, і не обмежувалося лише рамками Італії, а позначилося на культурі практично всіх європейських народів, кожен з яких привнесив у нього свою національну специфіку. Ренесанс стає своєрідною реакцією на схоластичні устої католицької церкви, яка у цей час перетворилася на перешкоду суспільного розвитку.

Лекція 5. ІТАЛІЯ ЗА НОВОГО ЧАСУ (XVII – перша пол. XIX ст.)

1. Політичний та економічний розвиток італійських держав.
2. Суспільна думка в Італії у XVIII ст. Італійські просвітителі.
3. Завойовницькі походи наполеонівських військ в Італію. Адміністративно-територіальні зміни.
4. Революційний рух в Італії. Карбонарії. Передумови Рісорджименто.

1. Серед інших італійських держав особливо інтенсивно у цей час тривав розвиток Савойського герцогства, що пояснювалося його вигідним географічним положенням, а також зваженою і далекоглядною політикою його правителів. Початок його піднесення сягає ще середини XVI ст., коли воно посіло одне з провідних місць на Апеннінах. Значною мірою це стало можливим завдяки проведенню політики централізації та протекціонізму, яка активно реалізовувалася за часів правління Еммануїла Філіберта (1553-1580 рр.). Розвиток ремесел і торгівлі, поява нових мануфактур, впорядкування фінансів, судочинства та адміністрації, створення регулярної армії та флоту суттєво зміцнили економічний потенціал герцогства. Крім того Філіберту вдалося повернути всі колишні території герцогства, які до цього перебували в руках французів. Спадкоємець Філіберта – Карл Еммануїл (1580-1630 рр.) проводив активну зовнішню політику та зумів, спираючись на Іспанію, приєднати до складу своєї держави маркграфство Салуццо, яке належало Франції. У 1614-1615 рр. Савойя вже воювала проти Іспанії, і хоча на цей раз їй не судилося досягти успіху, авторитет герцогства значно зростає.

І в подальшому Савойя була активним учасником всіх більшості війн, які точилися на території Італії між великими державами. У 1623 р. Іспанія здійснила спробу захопити герцогство, але їй у цьому перешкодила Франція, що дало можливість Савойї вийти з війни без жодних територіальних втрат. Але вже через чотири роки герцогство знову виступає на боці Іспанії, і згідно до мирної угоди 1631 р. отримує частину Монферрата. Проте у майбутньому Савойя в черговий раз змінює свою політичну орієнтацію та приєднується до французького табору, а її територія стає ареною запеклих боїв. Це вимагало використання всіх матеріальних ресурсів держави та призвело до загострення внутрішньої ситуації в суспільстві. Однак Савойя зуміла зберегти свою політичну єдність, а крім того, використовуючи віковичну ворожнечу між Фран-

цією і Іспанією, вона ще більше зміцнює свій міжнародний авторитет. У другій половині XVII ст. уряд герцогства знову вдається до проведення широких реформ економічного змісту, продовжуючи, таким чином, політику Еммануїла Філіберта. Крім того, савойські монархи завжди дбали і про розширення своїх володінь, зумівши на початку XVIII ст. домогтись входження Сардинії до складу герцогства, підвищивши одночасно і статус своєї держави – яка з 1720 р. стала називатися Сардинське королівство.

До числа найбільших італійських держав належало Неаполітанське королівство на чолі з іспанськими віце-королями, яке у цей час мало автономний статус. У першій половині XVII ст. всі прояви політичного і суспільного життя у країні регламентувалося Мадридом, а у 1563 р. навіть було створено «Вищу раду» у справах Італії, члени якої і визначали політику іспанської корони у цьому питанні. Ще до середини XVI ст. в Неаполітанському королівстві зберігалися старі форми адміністративно-територіального управління. З числа вищих сановників церкви та родовитої знаті скликався парламент, до повноважень якого входило обговорення запропонованої урядом ставки податків. Існували й місцеві органи влади, зокрема, у Неаполі діяла рада виборних, до якої входили шість представників від знаті та один від простого народу. Лише у першій чверті XVIII ст., зазнавши кількох військових поразок, Іспанія втрачає свої італійські володіння, після чого Неаполітанське королівство набуває незалежності, хоча і під владою іспанських Бурбонів.

Починаючи з XVII ст. Італія в економічному відношенні суттєво відставала від решти європейських держав. Це пояснювалося не тільки її політичною роз'єднаністю, а також і посиленням конкурентної боротьби на ринках внаслідок появи дешевих товарів іноземного виробництва. В першу чергу це позначилося на виробництві бавовняних тканин, а дещо пізніше і шовку. Італія поступово втрачала європейські та місцеві ринки і вже в другій половині XVII ст. італійські товаровиробники були не в змозі протистояти наливу тканин з Франції. Падіння загального обсягу виробництва спостерігалось й в інших галузях промисловості, зокрема поступово занепадали металургійні підприємства у Ломбардії та верфі у Венеції, не було попиту на книги та паперову продукцію. На початок XVIII ст. італійці майже зовсім втратили свої позиції на світовому ринку – зникла італійська колонія в Лондоні, а із занепадом Ліона (Франція) відчутно зменшується вплив тамтешніх італійських торговельно-фінансових та банківських організацій. Лише Генуя до середини XVII ст. утримувала свій «статус кво», причому її впливи на фінансових ринках Європи навіть посилюються.

У XVII ст. продовжувала скорочуватися кількість і тоннаж торговельного флоту Венеції, Генуї, Анкони, а іспанська бавовна вже перевозилася на англійських та голландських кораблях, до Англії переходить монополія на торгівлю паприкою. Італійські купці шукали інших ринків для отримання прибутків і намагалися встановити контакти з північно-німецькими містами, з Польщею і навіть Московським царством, але окремі їх досягнення у цьому напрямку не могли змінити загальної негативної для італійської торгівлі тенденції. Італійська промисловість дедалі більше занепадала, і на Апенніни у

широких масштабах почали ввозитися промислові товари французького, англійського, голландського виробництва, натомість експортними стали напівфабрикати та продукція сільського господарства.

Відчутні зміни відбулися і в аграрному секторі Італії. Зокрема, на Півночі відчутно зменшилася частка селянських володінь, і натомість зріс відсоток земель, які належали міщанам. Якщо у XVI ст. у Ломбардії набула поширення т.зв. посередницька оренда (коли міщани брали в оренду землю і для її оброблення наймали робітниками), то на початку XVII ст. на зміну їй приходять підприємницька оренда, коли робітники наймалися безпосередньо у власників земель. Аналогічні процеси мали місце і в Тоскані, де селяни – власники земель збереглися лише в гірських районах. Переважна ж більшість землі у цей час була фактично скуплена міщанами і феодалами.

У XVI ст. стає виразною тенденція до об'єднання кількох земельних господарств (*podere*) у т.зв. факторію, де були розташовані господарські служби, приміщення для худоби, житлові будинки орендатора і управителя (фактора). До функцій фактора належали збирання і доставка власнику землі його частки продукції, нагляд за орендарями, догляд за худобою, наймання сезонних робітників, ведення бухгалтерського обліку. Ще одним прикметним явищем в аграрній сфері став продаж (пожалування) знаті та верхівці міщанства феодинів – великих ділянок необробленої землі, непридатних для інтенсивного землеробства. Утримувач феоду отримував право на використання лісу і пасовищ, на полювання та рибальство, він також міг видавати баналітети на млини, оливкові та виноградні давильні, які були розташовані у межах його феоду. В свою чергу, власник феоду мав право стягувати податки з тих осіб, які користувалися цими землями.

У цей час провідне місце в суспільстві Італії займали монархи італійських держав. Водночас значною була влада католицьких ієрархів, які виступали не лише як духовні особи, але і як світські правителі окремих провінцій та єпископств. Слід відзначити, що феодальна верхівка зуміла зберегти своє провідне становище в суспільстві попри поширення капіталістичних відносин. Досить поширеною у цей час стає практика купівлі земель, що дозволяло посісти певне місце у феодальній ієрархії, бо це супроводжувалося набуттям дворянського титулу. Але придбавши землю, верхівка італійського міщанства не припиняла займатися торгівельними операціями, бо це забезпечувало високі прибутки. Досить чисельним був середній клас (художники, митці, викладачі освітніх закладів, але насамперед – торговці та дрібні підприємці, які також інколи скуповували невеликі ділянки землі). Ще одна чисельна верства населення італійських міст – наймані робітники, які працювали на мануфактурах та отримували за це мізерну платню, якої часто не вистачало на утримання власного житлі.

На початку XVIII ст. розвиток мануфактурного виробництва в Європі (насамперед – у Голландії) та поява дешевих товарів призвела до подальшого занепаду італійської економіки, крім того відсутність розвинутого національного ринку обумовила поступове згорання виробництва на півночі Італії. У першій половині XVIII ст. тут закрилися десятки майстерень і мануфактур.

У цей час все більше число заможних міщан, купців та банкірів вкладали свої гроші у придбання землі, що давало їм дворянські титули. Зміцнюється і саме феодальне землеволодіння через розповсюдження таких форм її успадкування, як майорат і фідейкоміс.

Особливо відрізнялися своєю застарілістю та відсталістю аграрні стосунки на півдні Італії, переважали великі (у сотні і тисячі гектарів) володіння, власники яких у переважній більшості орієнтувалися на виробництво і подальшу реалізацію різних продуктів споживання. І хоча селянство вже не було прикріплене до землі, феодальні та напівфеодальні засоби їх експлуатації залишались тут досить розповсюдженими. Водночас у деяких неаполітанських провінціях та на Сицилії частина феодалів втягувалась у ринкові відносини, реалізуючи на ринках великі партії збіжжя та оливкового масла. Сеньйори використовували працю робітників з числа незаможного селянства і практикували кабальні форми дрібноселянської оренди, які представляли собою перехідну форму господарювання, наближену вже до капіталістичних відносин.

Але й становище селян-орендарів на Півночі впродовж XVIII ст. також продовжувало погіршуватися через нав'язування їм землевласниками обтяжливих умов обробки землі, у т.ч. зменшення їх частки урожаю, збільшення обсягу обов'язкових польових робіт, запровадження додаткових відробітків на користь феодалів. Відсутність достатньої кількості землі на Півночі та Центрі та хронічна заборгованість орендарів забезпечувала землевласникам використання дешевої робочої сили.

У другій половині XVIII ст. в Італії відбувається деяке покращення економічної кон'юнктури, що спричинило зростання кількості населення до 18 млн. осіб та відповідно збільшило попит на сільськогосподарську продукцію. Водночас попит на неї зростав і на європейських ринках, що стимулювало розширення посівних площ в Італії, а також активізувало проведення меліоративних робіт. Ці позитивні зрушення відбувалися на тлі зміцнення капіталістичного укладу на Півночі Італії (у П'ємонті та Ломбардії).

У цих провінціях заможні орендарі дворянських та церковних маєтків поступово витісняли селян і влаштовували тут більш прибуткові господарства капіталістичного типу (зокрема – шовкопрядильні), де широко використовувалась наймана праця. Особливо популярною та прибутковою на півночі стає первинна обробка шовку, причому цим починає займатися й значна частина селян. Оптові торговці охоче купували у італійських селян напівфабрикат – шовкові нитки, які після цього реалізувались в Англії і Франції, де з них вироблялись шовкові тканини.

Натомість на Півдні Італії, де також було багато орендарів, поземельні стосунки не змінилися. Набуває поширення лише передача землі у суборенду, коли орендар в такий спосіб намагався отримати додатковий прибуток. Крім того, на півдні у цей час збільшувалося буржуазне землеволодіння за рахунок захоплення общинних земель, і все більша кількість селян була змушена купувати хліб на ринку, потрапляючи при цьому у боргову залежність. Селянство також потерпало й від того, що одним з найбільших землевласників на півдні країни виступала католицька церква, яка на рівних з рештою ла-

тифундистів нещадно визискувало незаможні верстви італійського населення.

2. Зрозуміло, що така ситуація перешкоджала поступальному економічному розвитку Італії, і тому кращі представники італійської інтелігенції висловлювали свою незгоду з існуючими порядками. Так, зокрема, П'єтро Джанонне (1676-1748) у своїй праці «Громадська історія Неаполітанського королівства» гостро критикував позицію католицької церкви і закликав позбавити Ватикан світської влади. За свої погляди він був відлучений від церкви і помер у в'язниці після 12 років ув'язнення. Жан Батіста (1668-1744) у трактаті «Нова наука» сформулював важливий висновок про те, що історичному розвитку притаманні певні тенденції, які обумовлюють виникнення нових національних держав. Діяльність цих науковців сприяла активному включенню у національно-визвольного боротьбу значної кількості італійської інтелігенції, а їх праці стали підґрунтям, завдяки якому італійська суспільна думка поступово звільнилася від схоластики та клерикалізму.

У цей час в Італії почали виникати таємні гуртки і товариства, члени яких активно обговорювали шляхи подальшого розвитку своєї країни. Виходили друком десятки творів, автори яких пропонували провести реформи в галузі економіки, науки, освіти. До їх числа належав Антоніо Дженовезі (1712-1769), який очолював першу в Європі кафедру економіки і торгівлі Неаполітанського університету. В Мілані діячами просвітницького руху було створено «Кулачне товариство», сама назва якого символізувала виклик феодальним порядкам. Члени цього гуртка найпошлідовніше виступали проти феодального землеволодіння, яке на їх думку було головною перешкодою для подальшого економічного розвитку Італії. Вони були переконані, що зубожіння та розорення селян є виною феодалів, так само як і деградація усього сільськогосподарського виробництва в Італії. Водночас деякі італійські вчені та політики йшли ще далі – вимагаючи цілковитої ліквідації феодальних порядків в країні та скасування надзвичайно заплутаних і незрозумілих народу законів. Натомість вони пропонували розробити єдині закони для всіх італійських держав, які б ґрунтувалося на засадах «волі, братерства і рівності». Отже, вони виступали за перебудову суспільства на засадах нового світоустрою. Найчіткіше ці принципи були сформовані у книзі Чезаре Беккарія «Про злочини та покарання», в якій автор закликав до рівності всіх осіб перед законом, запропонував скасувати станові привілеї, забезпечити незалежність суду від влади та скасувати смертну кару, обстоював необхідність гуманного поводження із засудженими. Книга була перекладена десятками мов, а сформульовані в ній ідеї використовувалися при розробці законодавства багатьох європейських країн.

Велике значення для подальшого розвитку національної культури мала творчість італійського драматурга Карла Гольдоні (1707-1793). Він відмовився від трафаретного зображення італійського суспільства, коли на першому

плані завжди фігурувала знать і в своїх творах робить головними дійовими особами простих людей. Письменник Віктор Альфієрі (1749-1803) у своїх творах наголошував на святості революційної боротьби проти тиранів, доводячи, що не можна вважати батьківщиною ту країну, в якій не забезпечена свобода та недоторканність особистості.

Важливою умовою, яка б забезпечила прогрес Італії, була необхідність поширення знань, особливо технічних. Освіта повинна була стати доступною всім, для чого просвітителі пропонували заснувати безплатні початкові школи у кожному селищі Італії. На їх думку, докласти зусиль у цьому напрямку мали монархи італійських держав. І слід відзначити, що аргументи просвітителів справили вплив на італійських можновладців, бо починаючи з 60-х рр. XVIII ст. дехто з них вдався до проведення реформ, покликаних вдосконалити освітню систему. Опосередковано діяльність просвітителів мала плідні наслідки і в Неаполі, де розпочалася боротьба з всевладдям католицької церкви. Кількість духовенства в Неаполітанському королівстві досягала 70 тис. осіб, а прибутки священників перевищували всі надходження до королівської казни. Тому неаполітанські королі вдаються до обмеження впливів церкви (у т.ч. скасовують інквізицію, закривають монастирі, а їх майно передається у державну власність). Була ліквідована фактична монополія церкви на початкову та середню освіту.

Таким чином, попри збереження в Італії старих порядків та консервацію її політичної роз'єднаності, занепад економіки, відтік значної кількості італійців з власної країни, засилля католицької церкви, в італійському суспільстві відбувалися важливі зміни. Кращі представники італійської інтелігенції усвідомлювали, що невеликі італійські держави не в змозі на рівних конкурувати з централізованими Францією і Англією, уряди яких досить часто вдавалися до протекціоністських заходів, захищаючи власного товаровиробника. На думку італійських просвітителів – система політичних координат, в якій існувала Італія, перетворилася на анахронізм, що гальмував подальший розвиток італійських земель. Незаперечним є і те, що державна та економічна роз'єднаність країни унеможлиблювала формування італійської нації та італійської мови (у той час в Італії послуговувалися 15 діалектами). Така ситуація, у свою чергу, посилювала партикуляризм (місцеву відокремленість) і мешканці різних регіонів Італії не усвідомлювали свою приналежність до єдиного народу. Тому, щоб посісти своє місце в Європі, італійці мали збудувати свою власну національну державу.

3. Буржуазна революція 1789 р. у Франції мала значний вплив на перебіг подій в Італії. Головне гасло французької революції – «Воля, рівність, братерство» знайшло широку підтримку в серцях тих італійців, які виступали за проведення кардинальних суспільних реформ та створення єдиної національної держави. Натомість монархи майже всіх італійських держав віднесли до подій у Франції з острахом та недовірою, намагаючись запобігти поширенню революційного руху на італійських землях. Так, зокрема, сардинський король Віктор Амадей III у 1792 р. приєднався до австро-прусського союзу,

спрямованого проти республіканської Франції. Ще через два місяці територія герцогства практично без опору була окупована французькими військами, а в жовтні у м. Шамбері розпочали свою роботу вільно обрані місцеві Національні збори, які прийняли рішення про скасування монархії та приєднання Савойї до Франції. Збори також скасували права та привілеї феодалів, конфіскували землі церкви та наклали секвестр на майно дворян-емігрантів.

Невдовзі до складу Французької республіки увійшла і Ніцца. Зрозуміло, що такі дії Франції викликали незадоволення європейських держав, і весною 1793 р. за ініціативою Англії була створена т.зв. перша коаліція, до складу якої приєдналися всі великі італійські держави: П'ємонт, Неаполітанське королівство, Тоскана і Папська держава. Проте це не змінило ситуації, навпаки – після ряду боїв Франція поширила свою присутність на півночі Італії, перебрав під свій контроль нові території. Подальші успіхи Франції в цьому регіоні були пов'язані з приїздом сюди генерала Наполеона Бонапарта, якому і було доручено командування французькими військами в Італії. Маючи лише 35-ти тисячну армію, до того ж перевтомлену участю у боях (проти 40 тис. п'ємонтців та 30 тис. австрійців), Наполеон зумів блискуче скористатися їх роз'єднаністю та невідмобілізованістю.

Розпочавши бойові дії в квітні 1796 р., Наполеон після кількох перемог домогся виходу з війни Віктора Амедея III, а в травні того ж року примусив австрійців евакуюватися з Мілана, після чого приєднав до Франції Ломбардію. За короткий час владу Наполеона визнали Парма, Модена, Романья, Тоскана, причому правителі цих держав були зобов'язані сплатити Франції багатомільйонні репарації. Папство зуміло зберегти свій незалежний статус, але ціною сплати величезних репарацій та зречення на користь Франції трьох своїх провінцій (Болоньї, Феррари і Равенни).

У сфері впливів Франції опинилася і Венеціанська республіка. Це сталося після того, як мешканці м. Верони здійснили напад на французьку залозу міста, після чого за наказом Наполеона у червні 1797 р. останній дож Венеції був позбавлений влади, а замість нього було сформовано маріонетковий уряд, що цілковито залежав від Франції. Згідно до умов підписаного у жовтні того ж року австро-французького договору Венеція передавалася Австрії, але без жодних ознак її колишнього незалежного статусу.

Необхідно відзначити, що після походів Наполеона, становище більшості італійських монархів залишалось значною мірою невизначеним, бо їх володіння були охоплені агітацією республіканського спрямування. Цьому відверто сприяла французька влада, яка об'єктивно була зацікавлена у ліквідації монархічних режимів на Апеннінах. Тому не дивно, що після повстання в м.Реджо, вже у 1796 р. було проголошено республіку в Модені. Майже одночасно аналогічні процеси відбулися в Болоньї і Феррарі, а в наступному році в межах цих провінцій (а також Романьї) була створена Циспаданська республіка, а в межах Ломбардії – Транспапанська. У 1798 р. вони об'єдналися в єдину Цизальпійську республіку зі столицею у м.Мілані та населенням близько 3,2 млн. чол. Вища виконавча влада в ній належала Директорії у складі п'яти осіб, вища законодавча – Раді старійшин та Великій раді, які вдалися до

проведення важливих соціальних реформ. Але влада міланської Директорії була ефемерною, бо усіма справами в республіці фактично розпоряджався командуючий французькими військами. Таким чином, Цизальпійська республіка була цілком залежною від Франції, сплачувала їй 30 млн. щорічних репарацій та мусила утримувати на свій кошт окупаційні війська (25 тис. чол.).

У 1797 р. Бонапарт позбавив незалежності Генуезьку республіку, змінивши в ній систему влади. Старі патриціанські роди були відсторонені від управління нею, а вся повнота влади в Лігурійській республіці (її нова назва) була передана директорії і двом радам. Але повноваження цих органів були номінальними, а сама республіка перебувала на правах звичайної французької провінції. Після від'їзду Наполеона Франція і в подальшому продовжувала збільшувати свою присутність в Італії. У тому ж році, скориставшись заворушеннями в Римі (під час яких було вбито французького генерала Дюфо), Франція розпочала інтервенцію в Папську область, захопивши її без бою. Папа Пій VI був позбавлений світської влади, а в межах його володінь під протекторатом Франції була створена Римська республіка. Як і інші італійські республіки вона змушена була сплатити Франції контрибуцію (15 млн. франків) та забезпечувати її війська продовольством.

Приєднання неаполітанського короля Фердінанда IV до антифранцузької коаліції призвело до втрати ним всіх своїх володінь на Апеннінах, а сам він був змушений виїхати на Сицилію під захист англійського флоту. Після цього на півдні Італії була створена Партенопейська республіка (Партенопейя – стародавня назва Неаполя). Як і решта італійських республік, вона перебувала в залежності від Франції та змушена була сплатити загалом близько 80 млн. франків репарацій. У 1799 р. французи позбавили влади останніх італійських монархів (п'ємонтського короля Карла Еммануїла IV і великого герцога Тосканського), а їх володіння були приєднані до Франції.

Поширення республіканських порядків на італійські землі мало прогресивне значення, суттєво послабивши устої феодалізму в Італії. Водночас, ця подія сприяла зростанню національної самосвідомості у тих італійців, яким була небайдужа доля їх батьківщини. У цей час в Італії все активніше підноситься гасло створення єдиної республіки, що не відповідало інтересам Франції. Ця обставина, а також необхідність сплачувати французам значні суми репарацій, небажання останніх провести кардинальні реформи в аграрному секторі – налаштували проти завойовників широкі маси італійського населення та робили нетривкими устої нової республіканської влади.

Приєднання Росії до антифранцузької коаліції обумовило появу царської армії на півночі Італії, а флоту – біля Неаполя і Риму. Головнокомандувачем усіма австро-російськими силами було призначено А.В. Суворова, який мав під своєю командою 33 тис. росіян і близько 90 тис. австрійців проти 100 тис. французьких військ. Шляхом проведення активних наступальних операцій Суворов зумів спочатку нейтралізувати активність французів, а потім завдати їм кількох поразок та звільнити усю Північну Італію. Це призвело до падіння всіх італійських республік та реставрації монархічного ладу на всій території Італії, що супроводжувалося стратами італійських республіканців. В руках

Франції залишилася тільки Лігурійська республіка, яка була заблокована австрійськими військами фельдмаршала Меласа.

Вихід з антифранцузької коаліції Росії дозволив Наполеону (який на цей час був вже першим консулом Франції) поновити боротьбу за італійські землі. Йому вдалося непомітно зосередити у Швейцарії сорокатисячну армію, яка влітку 1800 р. перейшла Альпи через перевал Сен-Бернар і опинилася у запллі австрійців. 2 червня Наполеон увійшов до Мілану, а ще через кілька днів завдав австрійцям тяжкої поразки під Маренго. Це дозволило Наполеону частково поновити свої впливи в Північній Італії та реанімувати Цизальпійську та Лігурійську республіки, управління якими було доручено французьким генералам.

У лютому 1801 р. після ряду успішних боїв, Франція підписала з Австрією т.зв. Люневільський мир, згідно до якого австрійці були змушені відмовитися від усіх своїх територіальних володінь в Італії. Після цього Бонапарт провів черговий перерозподіл італійських земель: Парма і П'яченца перебували під його безпосереднім управлінням, Тоскана була трансформована у залежне від Франції королівство Етрурію. Наполеон визнав світську владу папи та визначив кордони його держави у межах 1797 р. З неаполітанським королем Фердинандом IV Бонапарт уклав в 1801 р. Флорентійський мир, згідно до якого французькі залоги були розміщені в Отранто, Таренті і Бріндізі.

У грудні того ж року Наполеон скликав у Ліоні (Франція) збори цизальпінських нотаблей (т.зв. «Ліонська надзвичайна консульта»), на яких Цизальпійську республіку було реорганізовано в Італійську республіку, президентом якої на 10 літній термін було обрано Наполеона, а віце-президентом – італійського герцога Мельці. Влітку 1802 р. була проведена реформа державного управління в Лігурійській республіці, де відновлено Сенат на чолі з дожем, якого призначав особисто Наполеон. П'ємонт був включений до складу Франції та поділений на департаменти на чолі з префектами, які призначалися з Парижу.

Наступні зміни у державно-політичному ладі італійських країн були пов'язані з трансформацією Франції з республіки в імперію та прийняттям Наполеоном титулу імператора в травні 1804 р. Внаслідок цього вже в березні 1805 р. Італійська республіка була перетворена в Італійське королівство, а 26 травня того ж року Наполеон урочисто коронувався в Мілані, прийнявши титул короля Італії. Віце-королем став Євгеній Богарне, який виступав провідником волі імператора в Італії за його відсутності.

У 1805-1806 рр. в межах Апеннінського півострова відбулися чергові територіально-адміністративні зміни. Лігурійська республіка була ліквідована, а її колишня територія включена до складу Франції; Венеція була приєднана до складу Італійського королівства; Фердинанд IV вдруге втратив свої володіння на континенті (що сталося після того, як він мав необережність приєднатися до третьої антифранцузької коаліції), натомість королем Неаполітанського королівства було проголошено Жозефа Бонапарта (старшого брата імператора). Але після того, як Жозефу була вручена іспанська корона, неапо-

літанським королем став ще один представник імператорської родини – Іоакім Мюрат.

Перебування італійських земель під владою Наполеона сприяло демонтажу феодальних відносин в Італії, а в 1806 р. Жозеф Бонапарт взагалі декретував скасування феодальних відносин у Неаполітанському королівстві. Тривав активний процес секуляризації та посилення впливу буржуазних елементів, які охоче скуповували землі церкви та феодальні знаті (насамперед тих, хто залишив Італію разом із своїми монархами). В Італії були ліквідовані і 22 внутрішні митниці, скасовано цеховий лад, споруджена значна кількість доріг, що пожвавило торгівельні зносини Італії з іншими європейськими країнами. В цей час в Італії відбулись і інші зміни буржуазного характеру, а провідну роль в країні почала відігравати національна буржуазія, з числа якої формувалося адміністративний апарат та командний склад італійських військ.

Тосканське герцогство було передане сестрі Наполеона – Елізі Баччіоці, Пармське – князю Камілло Боргезе. Нарешті, у травні 1809 р. Наполеон позбавив папу світської влади та вивіз його до Франції, де той перебував під арештом до 1813 р.; папські ж володіння були приєднані до Франції. Після цього Наполеон вже не вдавався до жодних змін конфігурації кордонів та підпорядкування італійських провінцій, і ця система проіснувала до 1814 р., коли імперія Наполеона припинила своє існування.

Проте залежність італійських земель від Франції мала і негативний аспект: обтяжливі репараційні виплати, реквізиції продовольства для військ, заборона ввезення в країну англійських товарів, протекціонізм по відношенню до французьких товаровиробників. Нарешті, італійські дивізії брали участь у майже всіх наполеонівських війнах – у т.ч. і в Росії, коли з 30 тис. італійців, які вирушили у цю далеку експедицію, додому повернулося лише 300 чол. Очевидно, що така політика Франції по відношенню до Італії викликала незадоволення італійців, яке набувало різних форм: від стихійних селянських повстань (повстання Фра Дьяволо в Калабрії) до підтримки контрабандистів, які ввозили до Італії англійські товари.

Але сил італійців було замало для того, щоб позбутися залежності від Франції. Лише поразка Наполеона у 1812 р. в Росії захитала основи його імперії та спонукала європейські народи активізувати свою боротьбу за своє визволення. На жаль, процес ліквідації наполеонівських структур в Італії супроводжувався проникненням сюди Австрії, яка зуміла поширити свої впливи майже на всю Північну та Середню Італію та запровадила своє пряме правління в Ломбардії та Венеції. Впродовж 1814-1815 рр. всі «наполеоніди» позбулися влади, після чого на Апеннінах були рестаровані старі порядки та династії. Це було закріплено рішеннями Віденського конгресу 1815 р.

4. У 1815-1831 рр. на чолі боротьби за національне визволення Італії йшли таємні товариства революціонерів – карбонаріїв (італ. *carbonari*, букв. вуглярі), які почали виникати ще за часів французької присутності на італійських землях (1807 р., Неаполітанське королівство). Члени цих товариств виступа-

ли проти феодальної реакції і засилля Австрії та пропонували встановити в Італії монархічно-конституційний лад шляхом військових або династичних переворотів. Карбонарії об'єднали у своїх лавах представників різних соціальних верств і груп – дворян, буржуа, офіцерів, ремісників, торговців і селян. У червні 1820 р. патріотично налаштовані офіцери, які входили до карбонарських лож, здійснили військовий переворот в Неаполі, після чого неаполітанський король Фердинанд I був змушений дарувати народу конституцію. До влади в Неаполі прийшов ліберальний уряд на чолі з організатором перевороту генералом Пепе.

Аналогічні процеси мали місце і на півночі країни. Тут ще на початку XIX ст. помірковані ліберали Сардинського королівства (П'ємонт), які традиційно користувалися значним впливом у політичному житті країни, намагалися переконати короля Віктора Еммануїла I у необхідності конституційних перетворень в країні та звільнення Ломбардії та Венеції від австрійського панування. Проте вперте небажання монарха робити будь-які практичні кроки у цьому напрямку, призвели до зміни настроїв у патріотично налаштованих кіл п'ємонтського суспільства, які почали пов'язувати свої надії з ім'ям Карла Альберта, який був представником молодшої – Карин'янської – гілки Савойської династії. (З огляду на те, що у Віктора Еммануїла I та його брата Карла Феліче не було нащадків по чоловічій лінії, Карла Альберта було прийнято у Турині як імовірного спадкоємця престолу). На їх думку, саме він мав очолити боротьбу за конституцію з тим, щоб потім стати першим в П'ємонті конституційним монархом. Підставою для цього слугували власні заяви самого Карла Альберта, який неодноразово висловлювався за надання П'ємонту конституції та пропонував залучити до управління країною освічених людей незалежно від їх політичних поглядів.

Після активізації у березні 1821 р. в П'ємонті революційного руху та відречення від престолу Віктора Еммануїла I, влада в країні перейшла до Карла Альберта, якого було призначено регентом. Вірний своїм попереднім обіцянкам, він присягає на конституції та формує уряд. Проте несподівана спроба Карла Феліче перебрати на себе всю повноту влади в П'ємонті, що була підтримана частиною армії, змушує Карла Альберта тимчасово усунутися від виконання обов'язків глави держави. Це ще більше ускладнило ситуацію в П'ємонті, бо тимчасові революційні органи влади в Турині та Аллесандрії (т.зв. *джунти*), до яких перейшла влада, не були здатні до конструктивної праці, підносили відверто антиавстрійські гасла та фактично провокували втручання Австрії у внутрішні справи країни.

Між тим, спроба Карла Феліче, який на той час перебував у Модені, консервативним шляхом нормалізувати ситуацію в Генуї (за його дорученням губернатор міста опублікував маніфест, де містився заклик до населення зберегти спокій та поборювати анархію), призвела 21 березня 1821 р. до революційного вибуху. Після цього поява австрійських військ у межах П'ємонту була лише справою часу, що й сталося 11 квітня того року, коли ними була окупована Аллесандрія. А днем раніше до Генуї увійшли відділи під командуванням генерала Ла Тура, який з самого початку революційних подій за-

лишався вірним Карлу Феліче. Своім зверхником визнає його і Карл Альберт, який тимчасово відмовляється від своїх претензій на престол.

Прихід до влади Карла Феліче («Жорстокого») призвів до реставрації абсолютистських порядків у королівстві, а десятиліття його правління (1821-1831 рр.) було позначене репресіями проти учасників революції та всіх тих, хто висловлював свої симпатії до конституційних порядків. Лише після його смерті та переходу престолу до Карла Альберта у П'ємонті відбувається поступова активізація реформаторських течій, що сталося як внаслідок наростання кризових явищ у суспільно-політичному житті у більшості італійських держав, так і через те, що новий монарх займав набагато поміркованіші позиції.

Досить прикметним у цей час було те, що навіть такий запеклий ворог монархії як Джузеппе Мадзіні вважав за можливе надання підтримки Карлу Альберту за умови проведення останнім кардинальних соціально-економічних та політичних змін в італійському суспільстві. У 1831 р. Д.Мадзіні звернувся до короля з листом, який дещо пізніше був опублікований у вигляді окремої брошури, де лідер республікансько-демократичного табору закликав Карла Альберта очолити італійський національно-визвольний рух. Насправді, Д.Мадзіні переслідував до певної міри провокаційну мету – небезпідставно розраховуючи на негативну реакцію монарха щодо змісту цього листа, він сподівався показати безпідставність надій італійських патріотів на те, що Карл Альберт погодиться піти на ліберальні реформи у Сардинському королівстві. До того ж, у тогочасних соціально-політичних умовах таке звернення було цілком недоречним, і змусило монарха публічно відмежуватися від пропозицій Д.Мадзіні, бо відкрита підтримка викладених у цьому листі гасел могла скомпрометувати Савойську династію в очах великих держав.

Дещо порушуючи хронологію, зауважимо, що позиція Д.Мадзіні не змінилася і через п'ятнадцять років, коли П'ємонт виступав на чолі національно-визвольного руху. У тій ситуації, за словами Мадзіні, виступати проти Савойської династії означало йти проти всієї Італії, яка вірила королеві та політикам ліберально-консервативного спрямування. Тому демократи та їх лідер, за певних умов, були готові підтримати зусилля п'ємонтського монарха, спрямовані на створення єдиної Італії. Більше того, якщо більша частина нації згуртувалася би навколо прапору короля, і Карл Альберт виявив би тверде бажання очолити боротьбу за національну незалежність та єдність країни, то Мадзіні був готовий першим стати під цей прапор, віддавши цій боротьбі своє життя.

Поштовхом до нових виступів карбонаріїв в Італії стала липнева революція 1830 р. у Франції. Наступного року внаслідок повстань в Модені, Пармі, Романьї, Марке і Умбрії до влади прийшли ліберальні уряди. Після цього в Болоньї навіть було декларовано створення «Об'єднаних провінцій Італії». Але ця революційна ініціатива патріотів Італії загрожувала інтересам Австрії, тому в кінці березня 1831 р. до цих провінцій були уведені австрійські війська, які відновили тут абсолютистські порядки. Після придушення революцій-

них виступів рух карбонаріїв втрачає свою популярність серед італійців і остаточно занепадає. Причинами цього була його внутрішня слабкість та обмеженість цілей революціонерів. З огляду на це карбонарії не користувалися широкою соціальною підтримкою в італійському суспільстві та змушені були йти з історичної арени.

У 40-х рр. XIX ст. становище народних мас в Італії значно погіршилося, що було обумовлено цілим комплексом причин. Насамперед, до цього спричинилися неврожаї кількох років, що у свою чергу призвело до зростання цін на хліб та інші продукти харчування, а також до посилення спекуляції та зростання безробіття. По всій Італії прокотилася хвиля народних заворушень, крім того – своє неприйняття існуючих порядків все рішуче висловлював середній клас. Такі настрої в суспільстві спонукали уряди кількох італійських держав (Сардинського королівства, Тосканського герцогства і Папської області) провести обмежені реформи суспільно-політичного змісту.

Так, зокрема, новообраний у 1846 р. папа Пій IX оголосив амністію полів'язням, дозволив повернутися емігрантам, створив консультативну раду за участю світських осіб, послабив цензуру, дав дозвіл на формування національної гвардії. Такі заходи тимчасово зробили папу лідером національного руху та пробудили в італійському суспільстві сподівання на кардинальні суспільно-політичні зміни в країні. Особливою популярністю папа користувався серед ліберально-консервативних кіл Італії, які сподівалися на те, що Святий престол очолить боротьбу італійців за визволення у загальнонаціональному масштабі.

Прогресивні зрушення відбулися і в Тоскані та Сардинії, де був дозволений друк газет, на шпальтах яких все частіше уміщувалися матеріали політичного змісту. У Турині були створені виборні муніципалітети, вдосконалено судову систему. Безперечно позитивним явищем було укладення італійського митного союзу, що сприяло розвитку національної торгівлі. У цей час особливе незадоволення італійців викликала присутність іноземних (австрійських) військ на півночі країни (Ломбардія та Венеція). На знак протесту тут відбулася ціла низка патріотичних демонстрацій, а в 1848 р. мешканці Мілану навіть відмовилися купувати тютюн, монополія на продаж якого належала австрійцям. Врешті-решт протистояння закінчилося кривавими зіткненнями демонстрантів з поліцією і австрійськими військами. Зворушення мали місце і в інших регіонах Італії, причому особливо гострого характеру вони набули в Калабрії, де війська змушені були застосовувати зброю проти повсталих селян.

Революційних рух поширився і на Сицилію, коли у січні 1848 р. мешканці Палермо розпочали збройну боротьбу проти королівських військ. Невдовзі повстанцям вдалося захопити майже весь острів та фактично ізолювати рештки королівських військ у фортеці Мессіна. Після цього у Палермо було створено тимчасовий уряд, більшість членів якого становили помірковані ліберали. Основною метою діяльності уряду стало відновлення конституції зразку 1812 р., в якій проголошувалась незалежність Сицилії та декларувалося її входження до федерації італійських держав.

Револуційні події на півночі та півдні країни призвели до радикалізації суспільного руху і в Неаполі, де відбулися бурхливі демонстрації, що змусило неаполітанського короля звільнити політв'язнів та оголосити про дарування конституції. Конституційний лад було встановлено також в Сардинії, Тоскані та Папській області, що було одним з найсуттєвіших наслідків революції. Хоча ці конституції їй віддавали всю повноту виконавчої влади в руки монархів, одночасно вони передбачали створення двопалатних парламентів, вибори до яких мали відбутися на основі високого майнового цензу. Після цього у новосформованих урядах кількох італійських держав більшість отримали ліберали, а в складі уряду Папської держави більшість становили світські особи.

У березні того ж року революційні процеси поширились на Ломбардію та Венецію. За кілька днів у Мілані було споруджено 1600 барикад, під захистом яких повстанці успішно протистояли 14 тис. австрійській армії. Піднесенню повстання сприяла та обставина, що активну участь у ньому брало селянство. Врешті-решт австрійські війська змушені були залишити Мілан, після чого повсталі сформували уряд на чолі з графом Казатті, який звернувся з проханням про допомогу до сардинського короля Карла Альберта. Австрійські війська змушені були залишити і Венецію, де було оголошено про встановлення республіканського ладу правління та формування уряду, який очолив Манін.

Посилення антиавстрійських настроїв на півночі спонукало правителів Тоскани, Сардинії, Неаполітанського королівства і Ватикану відрядити свої війська для участі у боротьбі з Австро-Угорщиною, яка у цей час набула загальнонаціонального характеру. Місцеве населення з піднесенням зустрічало визволителів від іноземного панування, а особливою популярністю користувалися частини п'ємонтської армії, які воювали під триколюровим національним прапором з королівським гербом. Невдовзі, за результатами плебісциту, який був проведений в межах колишніх австрійських володінь, Ломбардія, Парма та Модена були включені до складу Сардинського королівства.

Ці державно-територіальні зміни позначилися на активності селянських мас, найрадикальніші елементи яких почали вдаватися до захоплення та перерозподілу земель, відмовлялися сплачувати податки, вимагали обмеження всевладдя орендаторів та землевласників. Уряд П'ємонту намагався запобігти деструктивним процесам і не наважувався на проведення радикальних реформ в аграрній сфері. Ігнорування потреб найнужденіших категорій селянства призвело до поступового згасання їх революційної активності, тому не дивно, що всі спроби Гарібальді розгорнути в Ломбардії партизанську війну проти решток австрійських військ не знайшли розуміння серед селян. Проти цього також рішуче висловився і уряд П'ємонту на чолі з королем Карлом Альбертом.

У цей час посилюється протиріччя серед учасників антиавстрійської коаліції, що зрештою призвело до її розпаду. Папські і тосканські війська були відкликані з Північної Італії, що дозволило Австрійській імперії зібратися із силами та поновити активні наступальні дії. Після цього П'ємонтська армія

втратила стратегічну ініціативу і вже в липні 1848 р. зазнала поразки від австрійців. Порушуючи свою обіцянку захищати Мілан, Карл Альберт вивів війська з меж Ломбардії та уклав мирну угоду з Австрією. Але такий невдалий для італійців перебіг подій не змусив Венецію відмовитися від продовження боротьби, бо революційні події в Італії восени 1848 р. продовжували розвиватися по висхідній.

Популярним гаслом у цей час стала вимога скликання Всеіталійських установчих зборів, яке було підтримане і в Папській області (це сталося після того, коли папа залишив Рим і таємно переїхав до неаполітанської фортеці Гаєта, звідки звернувся до монархів католицьких держав з проханням надати йому допомогу в боротьбі із своїми підданими). Влада у Вічному місті перейшла до Римських установчих зборів, до складу яких було обрано Мадзіні, Гарібальді та інших радикально налаштованих революціонерів. За їх наполяганням Збори позбавили папу світської влади, а в межах папських володінь було створено Римську республіку. В березні 1849 р. вища виконавча влада в республіці була передана надзвичайному органу – тріумвірату, головою якого обирається Мадзіні.

Тріумвірат вдається до проведення ряду радикальних реформ, зокрема – здійснює націоналізацію церковного майна (з подальшим його розпродажем), реформує митну систему, організує надання грошової допомоги ремісникам. Частина націоналізованої землі було вирішено передати у безстрокову оренду сільській бідноті (кожен мав право отримати по 1 га землі). Але це не викликало ентузіазму у селян, які побоювалися повернення папи та реставрації старих порядків. Тому як і раніше селянство уникало брати активну участь у соціальних перетвореннях у Римі, займаючи вибірково позицію.

Між тим зовнішньополітична ситуація навколо Римської республіки продовжувала погіршуватися. Влітку 1849 р. вона опинилася в оточенні ворожих сил: з півночі тривав наступ австрійських військ, а півдня Риму загрожувала неаполітанська армія. Великою несподіванкою для повсталих стала поява біля стін Риму французьких військ, причому за словами їх командувача генерала Діно, останні представляли інтереси папи римського. Цілком очевидно, що це було фактично пряме втручання Франції в італійські справи, яка в такий спосіб намагалася забезпечити власні політичні інтереси. І хоча невдовзі французи зазнали поразки, Франція здійснює ще один десант (35 тис. чол.), який впродовж червня 1849 р. намагався штурмом здобути Рим.

Французькому контингенту протистояла 19 тис. армія на чолі з Гарібальді, що з самого початку робило сили сторін нерівними. 3 липня 1849 р. французи захопили Рим та оголосили про ліквідацію республіканського форми правління і відновлення влади папи. Гарібальді залишив місто з кількома тисячами прибічників, прийнявши рішення надати військову допомогу Венеції. Загін Гарібальді з боями дійшов до узбережжя Адріатики, але дістатися Венеції морським шляхом йому завадив австрійський флот. За щасливим збігом обставин, Гарібальді зумів продертися через всі австрійські кордони та опинився на території П'ємонт, звідки його було невдовзі депортовано.

Після ліквідації Римської республіки всі сили реакції було скеровано на

облогу Венеції. Захисники міста відмовилися капітулювати, після чого впродовж двох місяців Венеція обстрілювалася з гармат, але і ця обставина не вплинула на їх рішучість. Лише нестача продуктів та епідемія холери змусила венеціанців 22 серпня 1849 р. скласти зброю перед австрійськими військами. Таким чином, після придушення революційного руху на Апеннінах у кінці 40-х рр. XIX ст. в італійських державах відбулася реставрація абсолютистських порядків. Значною мірою вони трималися на багнетах іноземних військ – достатньо, сказати, що австрійські війська знову окупували Ломбардію, Венецію, Тоскану (до 1865 р.) і Романью (одна з папських провінцій). Крім того, у Римі постійно перебували французькі війська. Уряди Австрії і Франції штучно гальмували розвиток національної економіки Італії та усіма засобами намагалися запобігти об'єднанню італійських земель. Серед інших – здебільшого централізованих європейських держав – Італія ще у 40-х рр. XIX ст. продовжувала залишатися слабким та неструктурованим конгломератом кількох державно-політичних утворень, правителі яких намагалися забезпечити собі провідні позиції на Апеннінському півострові.

Водночас необхідно відзначити, що революційні події 1848-1849 рр. в Італії вперше в історії країни охопили практично весь Апеннінський півострів, а участь у них взяла переважна більшість патріотично налаштованих мешканців італійських міст, які намагалися послідовно відстоювати свої національні і громадянські права. Натомість селянство у своїй масі уникало приєднуватись до національно-визвольного руху, не отримавши підтримки своїх соціальних вимог. Як вже зазначалося, розгортання національного руху в Італії гальмувалося присутністю іноземних військ, а також тим, що майже всі правителі італійських держав і папа римський не були зацікавлені в об'єднанні країни, побоюючись втратити свої суверенні права. Основне завдання революції – створення унітарної Італійської держави так і не було досягнуто в кінці 40-х рр., але необхідність в цьому була очевидна і тому італійці в скорому часі поновили свою боротьбу за свою незалежність та утворення єдиної держави.

Лекція 6. УТВОРЕННЯ ЄДИНОЇ ІТАЛІЇ (РІСОРДЖИМЕНТО)

1. П'ємонт на чолі італійського визвольного руху. Політика короля Карла Альберта.
2. Початок Рісорджименто. Військова поразка Сардинського королівства. Прихід до влади Віктора Еммануїла II.
3. Франко-п'ємонтське військово-політичне зближення. Дії військ Гарібальді в Сицилії та на півдні Італії.
4. Створення Італійського королівства та його державно-політичний устрій.
5. Закінчення процесу об'єднання країни.

1. Впродовж понад двох століть провідній верстві спочатку Савойського герцогства, а потім Сардинського королівства (до складу якого входив і П'ємонт) вдавалося майстерно балансувати між інтересами Франції та Іспанії, успішно протидіючи їх спробам анексувати володіння Савойської динас-

тії. Це досягнення було уможливлено як здобутками в економічній сфері, так і зваженими реформаторськими кроками у царині внутрішньої політики, що дозволило мінімізувати можливість руйнівних соціальних катаклізмів у Сардинському королівстві. Так, зокрема, вже у другій половині 30-х рр. XIX ст. маючи на меті збільшити соціальну базу монархії, король Карл Альберт вдався до проведення важливих економічних реформ в Сардинському королівстві, більшість з яких торкалися лібералізації торгівлі: було скасовано заборону на вивезення шовку-сирця, зменшено митні платежі на цілу низку товарів. За сприяння монарха уряд П'ємонт упродовж 1832-1846 рр. уклав 26 торговельних договорів з різними європейськими державами. Було також поліпшено ситуацію на фінансовому ринку, реорганізовано кредитну систему країни (шляхом створення двох державних банків у Генуї та Турині), розпочато будівництво залізничних шляхів сполучення, кошти для чого були надані з державної скарбниці. Карлом Альбертом було також ініційовано проведення реформ у судочинстві та армії Сардинського королівства; створено Вищу державну раду, яка стала консультативним органом при монархові.

Поразка революції в Італії призвела до перегрупування сил у республікансько-демократичному таборі. Частина радикально налаштованих учасників революційних подій (Пізакале, Д.Мантанеллі, Д.Феррарі та ін.) доводили, що національний рух в Італії має супроводжуватися соціальною перебудовою суспільства та перетвореннями аграрного сектору. Проблеми незаможного селянства вони пропонували вирішувати за рахунок великих землевласників, володіння яких мали бути конфісковані та передані селянам. Такі перетворення на думку радикалів, спонукали би селянство брати активнішу участь у революційних процесах та надалі би їм незворотного характеру. Але більшість поміркованих демократів відкидало такий шлях з огляду на передбачуваність його кінцевих результатів. Проти цього виступав і визнаний лідер національного руху в Італії Джузеппе Мадзіні (Mazzini) (22.VI.1805, Генуя – 10.III.1872, Піза), який був переконаний у тому, що революція мала вирішити тільки національне питання. Він доводив, що народ кожної хвилини готовий розпочати боротьбу з австрійськими військами, і тому багато часу та енергії віддавав відновленню мережі підпільних організацій, готуючись до загально-го повстання.

Перманентні невдачі збройних виступів італійських революціонерів як проти австрійської присутності, так і проти тих деспотичних порядків, що мали місце в Центральній та Південній Італії, ще раз наочно довели безперспективність спорадичних та непередбачених повстань патріотів. Це стало ще одним аргументом для поміркованих лібералів, які закликали відмовитися від збройної боротьби, і водночас намагалися переконати членів таємних товариств у необхідності орієнтуватися на Карла Альберта як майбутнього визволителя Італії, та на П'ємонт, що мав відіграти провідну роль у цьому процесі. Більшість лідерів ліберального табору Італії (В.Джоберті, Ч.Бальбо і д'Адзеліо) були переконані, що провідна роль у федерації італійських держав мала належати саме Сардинському королівству, яке, на їх думку, проводило цілком незалежну політику та розпоряджало значними коштами і чисельним

військом. Ще один провідний діяч ліберально-консервативної течії – граф Камілло Бензо ді Кавур – також дотримувався тієї думки, що Савойська династія має очолити здійснення будь-якої національної ініціативи в Італії.

Навесні 1846 р. король Карл Альберт розпочав приховану боротьбу з австрійцями, свідомо вдавшись до порушення однієї з торговельних угод з Австро-Угорщиною. У свою чергу, Відень відповів на це дискримінаційними стосовно П'ємонту кроками митно-торгівельного характеру. В умовах посилення антиавстрійських настроїв, жодна із сторін не йшла на поступки, і це питання так і залишилося неврегульованим, викликавши у різних регіонах Італії потужну кампанію проти Відня. Так, зокрема, перед вікнами австрійського дипломатичного представництва в Турині та на вулицях міста 6-8 травня того ж року відбулися стихійні демонстрації під гаслами підтримки політики короля та Савойської династії.

Введення у 1847 р. австрійських військ до Феррари ще більше загострили австро-п'ємонтські взаємини. Карл Альберт навіть вдався до досить сміливого демаршу – звертаючись в листі до графа Кастан'єтто (яке той оприлюднив на конгресі «Аграрного союзу» у вересні того ж року), король заявив, що «якщо б коли-небудь по милості Господа нам судитиметься почати війну за незалежність – то я сам очолю армію». Ця заява, хоча й була спрямована на формування певних політичних настроїв в італійському суспільстві, свідчила про готовність п'ємонтського монарха очолити національно-визвольний рух в Італії.

У вересні 1847 р. у кількох містах П'ємонті відбулися чисельні маніфестації, учасники яких зверталися до короля з проханням продовжити проведення ліберальних реформ. Зокрема, демонстрація в Генуї закінчилася укладенням петиції на ім'я короля, в якій містилася пропозиція створення цивільної гвардії та свободи друку – *«могутнього засобу задля знищення підозри і недовіри; і з тим, щоб [...] довірою і любов'ю з'єднати монарха і громадян»*. Але Карл Альберт завжди скептично ставився до такої форми висловлювання політичних симпатій як демонстрації, у т.ч. й тих, що відбувалися під гаслами підтримки Савойської династії. Восени того ж року він відверто зізнався у цьому Міністру внутрішніх справ П'ємонті Вілламаріне: *«Всі ці овації викликають у мене відразу. [...] Мені відомо, що таке популярність: сьогодні це «хай живе», завтра – смерть. [...] Я усіма силами буду протидіяти демонстраціям, які наслідують Рим і Флоренцію і призводять до таких сумних наслідків»*.

Ці та інші події переконали Карла Альберта у доцільності проведення низки реформ, які торкалися адміністративних та судових справ. 30 жовтня 1847 р. він урочисто оголосив про реформування застарілої системи судочинства, про створення виборних муніципальних рад, обмежив прерогативи поліції, послабив цензурні обмеження та ін. Програма реформ була з великим ентузіазмом зустрінута ліберальними колами італійського суспільства, як і те, що в Турині успішно завершилися переговори між представниками П'ємонті, Папської держави і Тоскани про утворення митного союзу та віль-

не переміщення товарів. Ці перетворення спонукали графа К.Б. Кавура звернутися з проханням до короля про дарування народу конституції.

У цьому зверненні до Карла Альберта, опублікованому на шпальтах газети «Рісорджименто», Кавур писав про необхідність переведення дискусії «з небезпечної арени непорядкованих рухів у обстановку законного, урочистого і мирного обговорення – це означає, що ми повинні просити про запровадження конституції». Заклик лідера поміркованих лібералів було почуто монархом – після того, як на початку лютого 1848 р. на підтримку введення конституції висловилися уряд і Велика державна рада, Карл Альберт підписав відповідні документи і конституція (т.зв. *Альбертіанський статут*) набула чинності. Вона мала поміркований характер і була укладена на зразок французької конституції 1830 р.

Це мало важливе значення, бо фактично Карл Альберт першим з правителів італійських держав наважився на впровадження конституційного ладу в своїй державі, продемонструвавши свою здатність оперативно реагувати на вимоги часу. Водночас, він та його правонаступники завжди залишалися вірними консервативним цінностям, які обстоювалися їх попередниками, зберігши в такій спосіб тяглість політичних здобутків династії. Саме така налаштованість савойських монархів дозволила їм посісти провідні позиції в італійському національно-визвольному русі, а П'ємонт – відіграти визначальну роль у боротьбі за створення єдиного Італійського королівства.

2. Криза Австрійської імперії у 1848 р. стала могутнім імпульсом для розгортання патріотичного руху антиавстрійського спрямування у північній Італії, який почався у Венеції та Ломбардії, а дещо пізніше поширився і на П'ємонт, герцогства Центральної Італії, Папську область та Неаполітанське королівство. Найбільшого піднесення боротьба з австрійським пануванням набула в Ломбардії та Венеції, що призвело до евакуації окупаційних військ з цих територій, а також з Парми та Модени. Події в Мілані переконали всіх італійських патріотів у необхідності рішучих дій проти Австро-Угорщини. Найрельєфніше ці настрої висловив граф Кавур, який 23 березня 1848 р. у своїй статті на сторінках «Рісорджименто» зазначав: *«Настав великий час Савойської династії – час сміливих рішень. [...] Тільки один шлях відкритий для нації, для уряду, для народу: війна!..»* І продовжував далі – у той час, як *«народи озброюються та виступають проти іноземців, зупинитися було би нікчемною політикою [...], яка змусила би, можливо, давній трон Савойської монархії впасти під ударами бурених народів»*.

Під впливом цих подій (і не востаннє – під тиском громадської думки) король П'ємонту Карл Альберт після консультацій з урядом у той самий день урочисто оголосив про початок загальнонаціонального руху «під триколовим італійським прапором і савойським гербом» за звільнення Італії від присутності австрійських військ, після чого п'ємонтська армія вступила на територію Ломбардії та Венеції. Свідомо поступаючись революційній стихії, Карл Альберт разом з тим вжив заходів для того, щоб зберегти позитивний імідж свого королівства в очах великих держав, виправдовуючи це втручання

необхідністю завадити встановленню в Ломбардії революційно-демократичного ладу. Саме така мотивація фігурувала в нотах за підписом міністра закордонних справ П'ємонту Л.Парето, розісланих до столиць провідних європейських країн. На думку короля, це могло, певною мірою, запобігти їх втручанням в австро-італійські справи та розв'язало би руки п'ємонтській дипломатії.

Надаючи військову допомогу Ломбардії після відступу з Турина австрійської армії Радецького без жодних попередніх умов, Карл Альберт, зрозуміло, прагнув до створення північно-італійського королівства, яке повинно було стати зав'язком майбутньої єдиної італійської держави. Тому він, через своїх представників та спираючись на консервативний політикум Ломбардії та Венеції, намагався підготувати населення цих територій до сприйняття думки про необхідність об'єднання з П'ємонтом під владою Савойської династії. Зрештою, цей план п'ємонтського монарха частково було реалізовано вже 29 травня 1848 р. – коли в Ломбардії відбувся плебісцит, під час якого її мешканці величезною більшістю голосів (за – 581 тис. чол., проти – 700) висловились на підтримку об'єднання з П'ємонтом.

На цьому етапі у боротьбу проти Австрії брали участь збройні сили та добровольці усіх італійських держав, з огляду на що, поширеним явищем стали жваві дипломатичні контакти між монархами згадуваних італійських держав, під час яких обговорювалися умови військово-політичного співробітництва та можливості та перспективи об'єднання країни. На жаль, прагнення п'ємонтського монарха Карла Альберта очолити процес об'єднання Італії та інкорпорувати до складу своєї держави сусідні землі (передусім – Ломбардію), не знайшли розуміння, а тим більше підтримки з боку інших суверенів італійських держав.

Тому вже влітку 1848 р. армія П'ємонту була змушена фактично сам-на-сам вести бойові дії проти австрійських військ, що значною мірою обумовило її поразку в битві біля Кустоццо 22 липня того ж року, а невдовзі – й відступ з Мілана. 8 серпня король Карл Альберт був змушений підписати перемир'я з Австрією за умови відновлення австрійського панування в Ломбардії та Венеціанській області та блокади Венеції. Але попри цю невдачу, Карл Альберт не відмовився від планів приєднання до П'ємонту північно-італійських земель. Щоправда, досягти цієї мети військовим шляхом було вже неможливо, і в цих умовах відновлення бойових дій (23 березня 1849 р.) проти Австрії було абсолютно недоцільним кроком, який призвів лише до тяжкої поразки п'ємонтської армії вже на третій день війни в битві поблизу Новари.

Чергова спроба монарха підписати нове перемир'я з командувачем австрійської армії Радецьким виявилася невдалою, бо умови, запропоновані ним (окупація значної частини території П'ємонту, виведення флоту П'ємонту з Адріатики та ін.) були неприйнятними Карла Альберта, який вирішив пом'якшити їх ціною власного зречення від престолу на користь свого сина Віктора Емануїла II. Цей крок Карла Альберта дозволив дещо нівелювати наслідки поразки для П'ємонту. Вже наступного дня новий король зустрівся з Радецьким, який погодився обмежити свої вимоги за умови приборкання

Віктором Еммануїлом революційно-демократичної стихії в країні, на що останній дав свою згоду. Після цього король негайно розпочинає переговори з переможцями та невдовзі підписує мирну угоду на дуже тяжких умовах, зокрема згоди на сплату контрибуцій та розміщення австрійських залог у межах власного королівства, а також ціною відмови від претензій на Ломбардію, Венецію та центральноіталійські герцогства.

Але попри такі обтяжливі для П'ємонтумови миру, і як наслідок – тимчасового падіння авторитету династії, Віктор Еммануїл II не вдався до авторитарних методів в управлінні державою, що було досить поширеним явищем у тогочасній Європі та швидше свідчило про слабкість деяких монархічних режимів в умовах революційних потрясінь. Навпаки – король декларує свою відданість конституційному ладу, запровадженому його батьком у 1848 р. після прийняття т.зв. Альбертіанського статуту та скликання парламенту. Така налаштованість Віктора Еммануїла, значною мірою, обумовила те, що П'ємонт і надалі залишався флагом загальнонаціонального об'єднавчого процесу, а його монархові належала провідна роль у вирішальних битвах за створення єдиного Італійського королівства. Надзвичайно важливою була й та обставина, що територія П'ємонтумови слугувала місцем тимчасового перебування для тисяч італійських патріотів з усіх регіонів країни, що зайвий раз свідчило про толерантність його монарха.

Шляхом проведення зваженої і обережної політики, король Віктор Еммануїл зумів досить швидко подолати наслідки кризи, пов'язаної із поразкою П'ємонтумови у війні з Австрією. За його ініціативою, вже через кілька місяців після підписання принизливого для П'ємонтумови мирного договору з Австрією, в країні було проведено парламентські вибори, під час яких у парламенті утворилася впливова ліберально-демократична більшість (2/3 депутатів), що з самого початку тяжіла до прийняття компромісних рішень. Стабілізації ситуації в країні сприяло й те, що більшість членів уряду становили консервативно налаштовані політичні діячі, а його главою було призначено чільного представника поміркованої течії ліберального руху Массімо д'Адзеліо, який намагався досягти порозуміння між різними політичними силами в суспільстві.

Ще одним здобутком монархії стало те, що Віктору Еммануїлу (при підтримці Англії і Франції) вдалося підписати мирний договір з Австро-Угорщиною, і, разом з тим, позбутися тих положень перемир'я, які порушували суверенітет П'ємонтумови. Монархом також було вжито заходи, спрямовані на відновлення та реорганізацію збройних сил країни, зміцнення фінансового і економічного становища королівства, а також у законодавчому порядку обмежено вплив церкви на світське життя. Це сприяло відновленню авторитету династії, навколо якої згуртувалися ліберальні та консервативні елементи італійського суспільства. Вже у 1850 р., відчуваючи їх підтримку та з метою нівелювання впливу радикально налаштованих депутатів парламенту, Віктор Еммануїл вдається до його розв'язання та призначає нові вибори. Гнучка політика короля мала позитивні наслідки – в парламенті утворюється впливовий ліберальний блок, учасники якого послідовно дотримувалися курсу на

реформування внутрішнього суспільно-економічного життя П'ємонту, і одночасно займали виразно антиавстрійські позиції, розраховуючи обмежити впливи Габсбургської імперії та гальванізувати процес об'єднання Італії.

Важливу роль у формуванні цих патріотичних настроїв у італійському суспільстві відіграв глава уряду П'ємонту граф К.Б.Кавур. Одним з найбільших зовнішньополітичних успіхів Кавура стало укладення військово-політичного союзу з Французькою імперією, який було досягнуто за діяльної співучасті Віктора Еммануїла. Водночас Кавур та створена при його підтримці Національна асоціація «поміркованих», зуміли привернути на свій бік частину радикально-демократичних сил на чолі з Д.Гарібальді, які визнали доцільність проведення узгоджених дій з лібералами і Савойською династією задля виборення незалежності Італії.

Камілло Бензо ді Кавур, граф (1810-1861). Підприємець, фінансист, з 1860 р. – прем'єр-міністр Сардинського королівства. Брав активну участь у торгівельних операціях, інвестував значні кошти у перспективні комерційні, банківські, будівельні та виробничі проекти. Перебуваючи на посаді прем'єра, сприяв активізації зовнішньої торгівлі та розвитку транспортної інфраструктури П'ємонту, домогся зниження митних тарифів, змінив фінансову систему країни. У політичній сфері зумів укласти союз між різними угрупованнями ліберального табору в Сардинському королівстві. Перекоаний прибічник еволюційного шляху розвитку Італії, Кавур повністю заперечував можливість її об'єднання шляхом народної революції. Водночас він прагнув до скорішого звільнення Італії від іноземної (насамперед – австрійської) залежності, заради чого, П'ємонт, на думку Кавура, мав звернутися до Франції та Англії. Вагомим досягненням Кавура на міжнародній арені стало включення до порядку денного Паризького мирного Конгресу (1856 р.) італійського питання. І хоча його обговорення закінчилося безрезультатно, та обставина, що П'ємонт відкрито виступив на захист італійських національних інтересів, мало широкий розголос у Європі та Італії.

Для П'ємонту 50-ті, і особливо, 60-ті рр. XIX ст. стали періодом економічного піднесення. На півночі Італії тривала промислова революція, збільшувалася кількість великих підприємств, на яких використовувалася складна машинна техніка. Впродовж цього часу значно зросли обсяги виробництва шовку та бавовни, виникли та успішно розвивалися нові галузі виробництва, зокрема металургія та машинобудування. Країна вкрилася мережею залізничних шляхів сполучення (їх загальна довжина з 400 км у 1850 р. збільшилася до 6074 км у 1870 р.), що відіграло вирішальну роль у ліквідації відособленості окремих районів Італії та створенні єдиного національного ринку. За крилатою фразою одного з італійських політичних діячів «залізні дороги стали тими нитками, які поєднали італійський чобіт». Активізувалася внутрішня та зовнішня торгівля, а її загальний обсяг збільшився втричі – з понад 500 млн. марок у 1850 р. до майже 1,5 млрд. марок у 1870 р.

3. Економічне зміцнення П'ємонту та зваженість зовнішньо- та внутрішньополітичного курсу Віктора Еммануїла II дозволили цій країні зберегти свої лідерські позиції в італійському загальнонаціональному визвольному русі – попри військову поразку, що була завдана їй Австро-Угорщиною у 1848 р. Разом з тим правлячі верства Сардинського королівства усвідомлювала, що власних ресурсів П'ємонту замало, щоб на рівних боротися проти величезної імперії. Саме цим пояснювалася та обставина, що уряд королівства не підтримав збройне повстання у Мілані (лютий 1853 р.), після чого австрійські війська без великих зусиль зуміли здолати опір міланців.

Внаслідок цього республікансько-демократичний табір охопила глибока криза, яка призвела до розколу багатьох революційних організацій. Намагаючись сконсолідувати національно-визвольний рух та згуртувати всіх тих, хто був готовий продовжувати боротьбу за об'єднання Італії, Мадзіні засновує у 1855 р. т.зв. «Партію дії». Але досягти своєї мети Мадзіні не зумів, бо значна кількість демократів пішла на зближення з п'ємонтськими поміркованими лібералами. Це сталося як внаслідок зміцнення парламентсько-конституційного ладу в Сардинському королівстві, так і через те, що П'ємонт приймав усіх вигнанців з решти італійських земель, і тому тут знайшли тимчасовий притулок десятки тисяч патріотів з Південної та Середньої Італії, а також із Ломбардії та Венеції. В їх очах тільки Сардинське королівство було здатне очолити національно-визвольний рух.

Одним з виразників такої орієнтації був колишній керівник венеціанської революції 1848-1849 рр. Д.Манін. Він закликав своїх однодумців зректися постулатів революційно-республіканської програми, розірвати з Мадзіні та усіма засобами підтримати П'ємонт як єдину силу, здатну привести Італію до незалежності та єдності. Манін запропонував також створити «Національну партію», в якій мали об'єднатися як демократи так і ліберали-монархісти. Цей заклик було почуто італійськими патріотами різних політичних переконань, включаючи й колишніх прибічників Мадзіні. За підтримки Кавура в 1857 р. у П'ємонті було створено й «Італійське національне товариство», основним гаслом якого стало об'єднання країни на чолі з Савойською династією. До складу товариства увійшов і Гарібальді, який посів посаду віцепрезидента, який за дорученням Кавура розпочав набір волонтерів-добровольців, що виявили готовність підтримати регулярні війська П'ємонт у можливій війні з Австро-Угорщиною.

Після цього відділення товариства почали створюватися поза межами П'ємонт, що було обумовлено падінням впливу місцевих лібералів, які все більше орієнтувалися на Савойську династію. Внаслідок цього «Італійське національне товариство» перетворилося на загальноіталійську організацію, що виступала за об'єднання Італії під зверхністю Савойської династії. Авторитет товариства зміцнився ще більше після невдачі радикальних революціонерів на чолі з Пізакале, які у 1857 р. десантувалися поблизу Неаполя, маючи на меті ініціювати тут народне повстання. Більшість патріотів загинуло у нерівному бою з королівськими військами, і ця драматична подія сприяла переходу значної кількості революціонерів під прапори національного товариств-

ва. Таким чином, у кінці 50-х рр. П'ємонт посів провідні позиції у національно-визвольному русі в Італії, більше того – уряд цієї північноіталійської країни (на чолі з Кавуром) визначав стратегію і тактику дій в загальнонаціональному масштабі.

Одним з перших кроків Кавура став пошук союзників для нейтралізації австрійських впливів на півночі Італії. Задля цього, на його думку, П'ємонт мав опертися на Францію, яка на цей час визначала (разом з Австро-Угорською імперією) велику європейську політику. Розрахунки Кавура співпадали з планами Наполеона III, який прагнув витіснити австрійців з італійських земель та встановити тут французьку гегемонію. Ще однією обставиною, яка змусила імператора Франції діяти рішуче, став замах на його життя, скоєний італійцем Орсіні в Парижі у 1858 р. Орсіні вважав Наполеона III головним винуватцем поразки італійської революції 1848-1849 рр., і сподівався на те, що після його вбивства папа римський позбудеться військової підтримки з боку Франції. Після страти Орсіні, з тим, щоб запобігти повторенню замахів та здобути симпатії італійських демократів, а головне – заради забезпечення Франції панівного становища на італійських землях, Наполеон III приймає рішення виступити у ролі «покровителя» національного руху в Італії.

Під час таємної зустрічі Кавура з Наполеоном, що відбулася за ініціативою останнього влітку 1858 р. у Франції, були вироблені умови майбутнього франко-п'ємонтського військово-політичного союзу. У січні наступного року його закріплено таємним договором, який передбачав звільнення Ломбардії та Венеції від австрійських військ спільними діями п'ємонтської (100 тис. чол.) та французької (200 тис. чол.) армій з подальшим їх приєднанням до П'ємонту та створенням Королівства Верхньої Італії. У свою чергу П'ємонт погоджувався передати Франції частину своїх територій (Савойю і Ніццу) з огляду на те, що більшість їх мешканців розмовляли французькою мовою. В планах Наполеона III було створення в Центральній Італії (в межах Тосканського герцогства) окремого королівства, главою якого французький імператор волів бачити свого брата, а також передачу Неаполітанського королівства ще одному своєму ставленику. Показово, що французька військово-політична присутність мала бути замаскована призначенням папи римського номінальним главою майбутньої федерації чотирьох італійських держав.

Таким чином, позбувшись в перспективі присутності австрійських військ, Італія потрапляла у ще більшу залежність від Франції. Така перспектива розвитку з самого початку не влаштовувала переважну більшість італійських політиків самого різного спрямування, але вони сподівалися, що логіка розвитку суспільно-політичних подій в Італії зашкодить практичній реалізації планів Наполеона III. Крім того, на початковому етапі боротьби з Австрією П'ємонту була вкрай необхідна військова та дипломатична підтримка Франції. Відразу після підписання договору союзники почали підготовку до війни. До П'ємонту прибуло близько 20 тис. добровольців з усієї Італії, які висловили свою готовність взяти участь у визвольному поході. До їх числа належав і

Джузеппе Гарібальді, якого було призначено генералом п'ємонтської армії та командувачем трьохтисячного корпусу добровольців.

Гарібальді (Garibaldi) Джузеппе (4.VII.1807, Ніцца – 2.VI.1882, Капрера) – національний герой Італії. Починав як моряк торговельного судна, невдовзі став капітаном корабля під сардинським прапором. У 1833 р. був прийнятий до складу товариства „Молода Італія”. У наступному році взяв участь у підготовці повстання проти монархії, після чого був змушений емігрувати до Південної Америки. Повернувшись додому, очолив оборону Римської республіки (1849 р.). Майже дев'ять років провів у вигнанні – на цей раз у США. Після повернення на Батьківщину у 1859 р. взяв активну участь у збройній боротьбі з Австро-Угорською імперією, очолюючи добровольчі загони волонтерів. У 1860 р. очолив експедицію „Тисячі” на Сицилію, кінцевим наслідком якої стало повалення неаполітанської монархії та приєднання її володінь до складу Сардинського королівства. Усвідомлюючи необхідність довести до логічного кінця об'єднання країни, у 60-х рр. продовжував керувати військовими походами проти австрійців та Папської держави, що не сприймалося консервативними колами італійського суспільства на чолі з королем Італії Віктором Еммануїлом II. Після розв'язання добровольчих загонів волонтерів виїхав на острів Капрера, де й помер.

Військово-політична активність П'ємонту не пройшла повз уваги Австрії, яка вирішила випередити події, та в ультимативній формі зажадала роззброєння п'ємонтської армії. Оскільки уряд цієї північноіталійської країни відповів на це відмовою, Австрія у кінці квітня 1859 р. перейшла до прямих військових дій проти Сардинської монархії. Це поклало початок другому – заключному етапу Рісорджименто, який тривав з перервами до 1871 р. У ході війни з Австрією (26 квітня – 11 липня 1859 р.) Віктор Еммануїл особисто очолив армію П'ємонту, яка оперуючи у взаємодії з французькими військами, завдала серйозної поразки Австрії у битві при Маджентто та звільнила Мілан. Перемоги об'єднаних французької та п'ємонтських військ у битвах під Сольферіно і Сан-Мартіно змусило австрійців залишити всю Ломбардію.

Такий розвиток подій призвів до піднесення національно-визвольного руху у Центральній Італії. Зокрема, у Тоскані, після проведення у Флоренції великої маніфестації під патріотичними гаслами, влада перейшла до Тимчасового уряду, сформованого з числа поміркованих лібералів. У червні 1859 р. правителі Парми і Модени зрікаються влади та залишають свої колишні володіння, після чого управління цими територіями беруть на себе призначені П'ємонтом губернатори. Евакуація австрійських військ з Романії призводить до ліквідації місцевої папської адміністрації і передачі влади в руки п'ємонтських урядовців. Одночасно Віктор Еммануїл II поширював свої впливи на інші італійські землі – зокрема вже у кінці квітня того ж року Тимчасовий уряд Тоскани (після від'їзду герцога Леопольда II) звернувся до нього з проханням прийняти на себе диктаторські повноваження на час війни за незалежність, після чого король оголосив про встановлення військового і ди-

пломатичного протекторату над Тосканою на період військових дій. Влітку того ж року Віктором Еммануїлом були призначені тимчасові адміністрації в провінціях Масса, Каррера, Болонья, а також в інших папських володіннях.

Піднесення народного руху в Центральній Італії почало серйозно непокоїти Наполеона III, який поступово втрачав важелі впливу на ситуацію. Тому він приймає рішення припинити військові дії проти Австрії та 11 липня 1859 р. підписує сепаратну угоду з австрійським імператором Францем Йосифом II у містечку Вілла-франка. Цей договір передбачав передачу Ломбардії Наполеону (з її подальшим включенням до складу П'ємонт), повернення до Тоскани та Модени старих правителів, відновлення влади папи у межах всіх його старих володінь, і, нарешті, залишення Венеції під контролем Австрії. Цей крок Наполеона III викликав хвилю обурення у всіх патріотично налаштованих італійців, які не хотіли повернення старих порядків, лише пожвавивши народний рух в Центральній та Південній Італії. Шляхом проведення плебісцитів уряд Кавура за згодою Віктора Еммануїла у серпні-вересні 1859 р. приєднав цілу низку італійських держав (у т.ч. Тоскану, Парму, Модену та деякі інші території).

Не зважаючи на вихід з війни Франції, Сардинське королівство продовжило військові дії проти Австро-Угорщини, опанувавши усіма звільненими від австрійців провінціями Середньої Італії. Рішучість та послідовність, продемонстровані урядом П'ємонт, готовність до боротьби італійців, змусили Наполеона та Франца Йосифа відмовитись від планів реставрації старих порядків шляхом збройної інтервенції. Вже не узгоджуючи свої дії з Наполеоном Кавур організовує в січні 1860 р. проведення плебісцитів у цих провінціях, на яких мало бути вирішено питання про їх майбутній суспільно-політичний устрій та державну приналежність. Абсолютна більшість населення висловлюється за злиття Тоскани, Парми, Модени і Романьї з Сардинським королівством. Водночас, на виконання попередньої франко-п'ємонтської угоди, Савойя і Ніцца відійшли до Франції.

Зрозуміло, що після цього боротьбу за об'єднання Італії не можна було вважати завершеною. Радикали закликали розпочати повстання і в інших папських володіннях, а також в Неаполітанському королівстві, тим більше, що у квітні 1860 р. у Палермо (Сицилія) відбулося повстання, яке знайшло широку підтримку серед селянства. І хоча королівським військам вдалося його придушити, ситуація на острові залишалася надзвичайно нестабільною та вкрай вибухонебезпечною. Коли вістка про повстання досягла П'ємонт, сицилійці-емігранти звернулися до Гарібальді з проханням очолити окремий загін, що мав надати допомогу повстанцям в Сицилії. Гарібальді висловив свою згоду, але за умови проведення цієї експедиції під гаслом об'єднання Італії під владою п'ємонтського монарха Віктора Еммануїла II. Слід відзначити, що ця ініціатива радикалів не знайшла розуміння та відкритої підтримки з боку уряду Кавура, члени якого не бажали бути причетними до боротьби з легітимною владою в Неаполітанському королівстві.

Тим не менш перед своїм від'їздом до Сицилії Гарібальді звернувся з листом до Віктора Еммануїла II, в якому повідомляючи його про своє рішення

прийти на допомогу сицилійцям, він звертав увагу монарха на те, що цей похід відбуватиметься під гаслом «Італія і Віктор Еммануїл». Зокрема, у своєму листі Гарібальді зазначав, що здобувши перемогу, він «з гордістю прикрасить корону Його Величності цією новою блискучою дорогоцінністю», однак лише за тієї умови, якщо король «буде протидіяти спробам своїх радників передати цю провінцію іноземцю». (Цим Гарібальді натякав на те, що на виконання умов угоди з імператором Наполеоном III Франції відійшла одна з провінцій П'ємонту – Ніцца.

Ліберально-консервативна партія, яка спрямовувала хід цих подій, завдяки витримці та досвіду Кавура мала високий престиж і здатність до ефективних практичних кроків. З початком літа 1860 р. Віктор Еммануїл II і Кавур остаточно визначились і з своїм відношенням до експедиції Гарібальді. На їх думку, перешкодити революційним діям демократів у Сицилії в цей час було вже неможливо, але в цій ситуації доцільно і потрібно було втручатися у перебіг подій з метою досягнення такого їх завершення, яке б відповідало інтересам консервативних сил італійського суспільства та Савойської династії. Відтак п'ємонтський уряд уникав будь-яких виступів проти проведення експедиції, бо це б викликало справедливу критику з боку національно-патріотичних сил в самій Італії. Разом з тим уряд усунувся від надання будь-якої допомоги Гарібальді, але й не перешкодив підготовці цієї акції. Влада відмовилася видати гарібальдійцям сучасну зброю, придбану на пожертви, і на озброєнні волонтерів була лише тисяча старих і майже непридатних рушниць, але попри це 6 травня 1860 р. загін на двох кораблях вирушив з Генуї в напрямку Сицилії.

Ще через п'ять днів загін висадився на острові, після чого Гарібальді був змушений вирішувати надзвичайно складне завдання – маючи під своїм командуванням 1100 бійців, він мав виступити проти 26 тис. армії неаполітанського короля, що дислокувалася в Сицилії. У цій ситуації багато що залежало від першого бою, який відбувся вже на четвертий день перебування гарібальдійців на острові. Вдягнуті у червоні сорочки, вони зуміли відчайдушною багнетною атакою відкинути трьохтисячний загін бурбонських військ, після чого Гарібальді, здійснивши обхідний маневр через гірську місцевість, несподівано увірвався у Палермо, маючи підтримку трьох тисяч селян. Після кількох днів боїв, королівські війська залишили місто, і це значною мірою, визначило подальший перебіг боротьби в Сицилії, яка опинилася у вирі повстання.

Селянство масово піднімалося на боротьбу в заціллі королівських військ, і в такий спосіб полегшувало просування гарібальдійців. У свою чергу, Гарібальді намагався привернути на свій бік максимальне число сицилійців, і з цією метою він скасував податок на помел зерна та експортовані продукти споживання. Крім того – всім, хто взяв би участь у визвольній боротьбі, було обіцяно ділянку общинної або королівської землі. Але, як і раніше, значна частина сицилійського селянства уникала масово приєднуватися до військ Гарібальді, побоюючись репресій після реставрації старих порядків. На його активність вплинуло й те, що нова революційно-демократична влада не ба-

жала поглиблення деструктивних явищ у суспільстві, які загрожували самому інституту приватної власності на землю, і для запобігання цьому вдавалась навіть до проведення каральних заходів. З цією ж метою була сформована і національна гвардія, яка досить скоро перетворилася на міцну опору нової влади. Тим не менш, за короткий час (один місяць) вся територія півострова була звільнена від королівських військ.

Коли стало відомо, що Гарібальді почав готуватися до висадки на південь Італії, Віктор Еммануїл з самого початку зайняв стриману позицію, бо справедливо побоювався, що це може бути використане європейськими державами як привід для втручання в італійські справи. 22 червня 1860 р., за ініціативою Кавура, уряд приймає рішення звернутися до Гарібальді з листом, в якому робилися спроба відрадити його від переправи через Мессінську протоку, якщо тільки неаполітанський король візьме на себе зобов'язання залишити острів та надати його мешканцям право самостійно вирішувати свою долю. Лист було підписано Віктором Еммануїлом, який закінчив його попередженням, що у тому випадку, якщо Гарібальді не прислухається до його порад, він залишає за собою свободу дій.

Але за свідченням деяких дослідників, ад'ютант короля граф Дж. Літта Модіньяні мав передати Гарібальді ще один – таємний лист від Віктора Еммануїла без дати і підпису, в якому король просив керівника повстанців не брати до уваги перший лист. Тут також містилися поради як слід відповісти на офіційний лист – наголосити на тому, що Гарібальді особисто відданий королю, але обов'язок перед Італією не дозволяє йому відмовитися від надання допомоги неаполітанцям. Отже, Віктор Еммануїл усвідомлював важливість місії Гарібальді, але з тактичних міркувань намагався від неї максимально дистанціюватися, щоб зберегти за собою можливість маневру на міжнародній арені.

19 серпня 1860 р. Гарібальді разом із своїм загоном висаджується на півдні Італії – Калабрії. Перенесення Гарібальді бойових дій в Калабрію прискорило падіння династії Бурбонів, бо уряд Неаполітанського королівства виявився нездатним організувати опір повстанцям через загальну глибоку кризу всіх сторін суспільно-політичного життя країни. Вже після перших перемог над королівськими військами, солдати багатьох інших підрозділів почали масово складати зброю. У південних регіонах – особливо в Калабрії та Базилікаті (так само як і у Сицилії), після висадки гарібальдійців спалахнули народні повстання, приборкати які неаполітанський король не мав можливості. Влада на місцях перейшла до рук поміркованих лібералів, які підтримували Савойську династію. Це дало можливість Гарібальді, випереджаючи свою армію, здійснити стрімкий переїзд в Неаполь, який перед цим залишив неаполітанський король, переїхавши з військами під захист фортечних мурів Гаєти.

Наступ гарібальдійців з півдня та регулярних військ Віктора Еммануїла з півночі призвів до ліквідації режиму Франческо II. 7 вересня того ж року фактично вся територія Неаполітанського королівства опинилася в руках повстанців на чолі з Гарібальді. Зросла й чисельність його армії, в лавах якої на-

раховувалось до 50 тис. вояків, у переважній більшості – вихідців з північної та центральної Італії. Спираючись на неї Гарібальді планував йти на Рим, а потім – на Венецію. У цей час вождь повстанців розраховував відкласти приєднання півдня до П'ємонту до цілковитого звільнення італійських земель, скликання Установчих зборів, на яких мало вирішуватися питання про майбутній державно-політичний устрій єдиної Італії. Зрозуміло, що така позиція Гарібальді не відповідала інтересам П'ємонту, а крім того Кавур небезпідставно вважав, що спроба позбавити папу світської влади може призвести до іноземного втручання в італійські справи з боку Наполеона III.

На ґрунті різних уявлень про майбутні шляхи розвитку Італії протистояння між Кавуром і Гарібальді переросло у гострий конфлікт, з метою запобігти поширенню революційної стихії на Центральну Італію, Кавур вдався до рішучих акцій. Він зумів домовитися з Наполеоном III про п'ємонтських військ до меж папської області, і вже через кілька днів після вступу Гарібальді до Неаполя – провінції Марке і Умбрія перебували під контролем П'ємонту. Наступним кроком Кавура стало захоплення неаполітанських територій навколо Римської провінції, після чого Гарібальді втратив можливість здобути Рим.

Водночас на півдні Італії поширювалися деструктивні процеси – селянство, скориставшись декретом Гарібальді про передачу в безкоштовне користування общинних земель, почали їх стихійний розподіл. Мали місце випадки перерозподілу приватних володінь, чому перешкождали підрозділи національної гвардії. У свою чергу, селянство вдавалось до збройного протистояння з гвардійцями, і під час цих зіткнень загинула значна кількість людей. В такій ситуації консервативно налаштовані політики почали вимагати швидкого злиття Неаполя з П'ємонтом, вбачаючи у Савойській династії єдиного гаранта стабільності в Італії. Тому не дивно, що прохання Гарібальді передати йому на рік верховне управління півднем Італії було відхилено королем Віктором Еммануїлом II. Дещо пізніше диктатура Гарібальді була ліквідована, видані ним декрети скасовані, а революційна армія – розв'язана, після чого Гарібальді відмовившись від всіх нагород виїхав на острів Капреру.

4. У жовтні 1860 р. на півдні Італії було проведено референдум, під час якого його учасники мали дати відповідь на наступне запитання: «Чи бажаєте Ви створення єдиної та неподільної Італії на чолі з конституційним королем Віктором Еммануїлом та його законними спадкоємцями?». Абсолютна більшість населення звільнених від неаполітанських Бурбонів земель, висловилося за приєднання до П'ємонту. У такий самий спосіб наступного місяця того ж року до його складу увійшли провінції Умбрія і Марке. Успішному проведенню референдуму значною мірою сприяло те, що його організатори (насамперед – Гарібальді) послідовно обстоювали гасло «Італія і Віктор Еммануїл», що уможливило зміцнити підвалини конституційно-монархічного ладу. Водночас сам факт проведення плебісцитів полегшував Віктору Еммануїлу спростувати звинувачення з боку деяких політичних сил в Італії, а також кількох європейських держав у порушенні принципів легітимізму.

Таким чином, до кінця 1860 р. Італія (за виключенням Римської області, а також Лаціо і Венеції) була фактично об'єднана. На початку 1861 р. на всіх звільнених землях Італії були організовані вибори, що дало можливість 18 лютого того ж року скликати у Турині всеіталійський (за виключенням Венеції та Риму) парламент VIII скликання. У тронній промові, виголошеній того ж дня, Віктор Еммануїл закликав депутатів берегти здобутки Рісорджименто та орієнтуватися на ліберальні цінності, які набули значного поширення у розвинутих країнах Європи. У свою чергу, голова Ради міністрів об'єднаної Італії К.Кавур у своєму виступі у парламенті наголосив на великій ролі монархії як оплоту національної єдності та конституційних прав громадян, висловленої шляхом плебісцитів. Задекларувавши свою вірність національній ідеї та конституційній системі, прем'єр-міністр заявив, що «суверен – це той, хто концентрує та уособлює національну ідею».

Одне з найважливіших питань, яке потребувало негайного вирішення – титулатура короля, що було пов'язано з визначенням назви королівства, і відповідно, проголошенням нової держави. 26 лютого Кавур, відповідаючи на запит одного з senatorів, роз'яснив принципову відмінність титулів «Король італійців» і «Король Італії», покликаючись на національний принцип. Кавур заперечив, що титул «Король Італії» містить в собі відлуння античних і феодальних часів, і додав: «Чому титул король Італії породжує такий ентузіазм в нації?.. Тому що цей титул освячує велику подію – створення Італії. Цей титул означає перетворення цієї країни, існування якої як політичного організму зухвало заперечувалося [...] майже усіма політичними діячами Європи, перетворення цього організму (який зневажали і про який не піклувалися) в Італійське королівство. В цьому полягає ідея створення цього королівства, об'єднання цього народу, ідея, яка знайшла найповніше втілення і утвердження в проголошенні Віктора Еммануїла II королем Італії».

У даному питанні Кавур міг знайти спільну мову з демократами і Гарібальді, який публічно вживав цей титул з моменту висадки в Сицилії, і використав його, вітаючи короля в Теано. Суттєві розбіжності існували лише відносно порядкового числа «Другий», яке Кавур, виконуючи бажання самого Віктора Еммануїла, хотів зберегти у його титулі. Така налаштованість короля пояснювалося не тільки тим, що він в такий спосіб демонстрував свою повагу до Савойської династії (до якої і сам власне належав), але й також і тим, що Віктор Еммануїл прагнув зберегти тяглість традицій та закономірність трансформації Сардинського королівства в Італійське. Це викликало критику з боку лівих, однак точка зору уряду здобула абсолютну більшість – 26 лютого сенат 192 голосами проти двох, а 14 березня палата депутатів одногосно (!) схвалила відповідний закон. В його єдиній статті йшлося, що «Король Віктор Еммануїл II приймає для себе і для своїх спадкоємців титул Короля Італії». Того ж дня відбулося урочисте проголошення утворення Італійського королівства та визнання Віктора Еммануїла королем Італії «милістю Божою та волею нації», який віднині виступав гарантом конституційних прав громадян.

За своєю політичною системою об'єднана Італія була конституційною монархією, а її конституцією став статут Сардинського королівства, запрова-

джений Карлом Альбертом ще у 1848 р. Вона надавала монархові досить значні повноваження, але водночас в ній містилися і деякі обмежувальні положення, що створювало стабільний баланс інтересів ліберально-консервативного і революційно-демократичного політичного угруповань. Король був главою виконавчої влади, а законодавчі повноваження він ділив з двопалатним (сенат і палата депутатів) парламентом. У якості глави держави король здійснював провід збройними силами держави, оголошував війну, укладав мирні, союзні, торговельні та інші угоди, інформуючи про їх зміст парламентаріїв у тих межах, у яких це не шкодитиме інтересам і безпеці держави. Згідно до конституції король призначав та звільняв міністрів, а також членів верхньої палати (сенату), державних урядовців вищих рангів та суддів, які здійснювали судочинство від його імені; нарешті прерогативою монарха було й надання шляхетських титулів.

Конституція Італійської королівства декларувала рівність перед законом всіх його мешканців, гарантію особистої свободи, недоторканість оселі, свободу друку, а також право громадян «збиратися мирно і без зброї, керуючись законами, які встановлюють в інтересах громадського блага про збори». Вона також гарантувала громадянам недоторканість будь-якої власності, щоправда – із застереженням того, що власник може бути зобов'язаний відмовитися від неї (повністю або частково) за справедливую винагороду в тому випадку, якщо б цього вимагали суспільні потреби.

Принципи конституціоналізму та монархізму, обстоюванні К.Кавуром – досвідченим політиком і дипломатом – були одними з найважливіших аргументів у боротьбі за міжнародне визнання Італійського королівства, хоча європейські держави висловлювали великі сумніви у легітимності його становлення. Але після того, як Італійське королівство визнала Англія (справедливо розцінивши оформлення конституційної монархії як об'єктивний процес, що в перспективі матиме позитивні наслідки у справі нейтралізації радикально-анархістських течій на півдні Європи), аналогічний крок здійснила й решта великих європейських держав (Франція, Пруссія, Росія та ін.).

5. У перші роки свого існування як єдиної унітарної держави Італія перебувала у серйозній залежності від Другої імперії, війська якої продовжували залишатися у Папській області. Щоправда, у 1864 р. між двома країнами була підписана конвенція, в якій хоча й декларувалася недоторканість папських володінь, водночас визначався кінцевий (до 1866 р. включно) термін перебування на італійських землях французьких військ. Але цей досить обмежений дипломатичний успіх Віктора Еммануїла II нівелювався неврегульованістю стосунків з Австро-Угорщиною, яка не полишала надій на перегляд результатів боротьби 1859-1861 рр. Не судилося італійському королю досягти згоди і з папою Пієм IX, який виступав послідовним противником об'єднання Італії. Крім того, значну потенційну небезпеку молодій державі та Савойській династії являло собою посилення антиурядового селянського руху на півдні Італії, який з самого початку набув рис бандитизму.

Застосування проти повстанців надзвичайних заходів, (зокрема, притягнення до боротьби з ними регулярних військ), що було, до певної міри, вимушеним кроком, викликало хвилю критики уряду та послаблювало єдність консервативної більшості в парламенті. Нарешті, зовнішньополітичне становище Італії ускладнювалося тим, що частина патріотично налаштованих кіл італійського суспільства не полишало спроб остаточно закінчити справу об'єднання країни, не рахуючись з позицією провідних європейських держав. У цій ситуації Віктор Еммануїл II намагався нейтралізувати ці негативні тенденції, водночас докладаючи багато зусиль для забезпечення становища Італії на міжнародній арені.

У питанні приєднання до Італії Римської області Віктор Еммануїл займав вичікувальну позицію, не бажаючи псувати стосунки з Францією. Він двічі (у 1862 і 1867 рр.) виступав проти спроб Д.Гарібальді збройним шляхом інтегрувати до складу королівства папські володіння, вдаючись при цьому до радикальних заходів (у т.ч. – застосовуючи регулярні війська для нейтралізації цих акцій). Так, ще на початку серпня 1862 р., коли стало відомо про підготовку Гарібальді до переправи з Сицилії та континент, у Турині було опубліковано звернення Віктора Еммануїла II до нації, в якому монарх засуджував його можливі дії вождя повстанців, але фактично виправдовував його ціль. Зокрема, король закликав італійців утриматися «від демонстрації злочинного нетерпіння», попередивши, що по відношенню до тих, хто ігноруватиме його волю, можуть бути вжиті найсуворіші судові заходи. У своєму заклику Віктор Еммануїл підкреслив, що він як король, проголошений нацією, повністю усвідомлює свій обов'язок і «в змозі зберегти у недоторканості гідність Корони і Парламенту з тим, щоб мати право вимагати від Європи повного і справедливого вшанування прав Італії».

Попри це звернення Гарібальді, який перебував влітку 1862 р. на Сицилії, став збирати добровольців для організації походу на Рим. Невдовзі він разом із своїм загоном переправився в Калабрію і розпочав просування у північному напрямку. У цій ситуації французький імператор Наполеон III зайняв непоступливу позицію та заявив, що не допустить усунення папи з Риму. Цей демарш змусив італійський уряд відрядити проти Гарібальді війська, і у серпні 1862 р. у бою під Аспренте його загін було розсіяно, а сам Гарібальді та значна кількість його прибічників була арештована.

Тимчасово відмовившись від негайних та радикальних шляхів вирішення проблеми об'єднання країни, італійський уряд вже через чотири роки здійснив спробу досягти цього військово-дипломатичними заходами. З метою звільнення Венеціанської області з під австрійського панування, у 1866 р. він уклав військовий союз з Пруссією спрямований проти Відня, що призвело до т.зв. «третьої війни Рісорджименто» у контексті австро-пруського збройного зіткнення. До участі у військових діях було запрошено і Гарібальді, який очолив корпус добровольців. Але попри успішні дії цього з'єднання волонтерів, регулярна італійська армія зазнала настільки великих втрат у цій війні, що королівство опинилося на межі чергової військової катастрофи. Невдачі супроводжували італійців і на морі, коли військово-морські сили королівства

фактично були розгромлені у бою біля острова Лісса в Адріатичному морі. Але фактична військова поразка від Австро-Угорщини не завадила Віктору Еммануїлу досягти великого дипломатичного успіху завдяки мілітарним успіхам Пруссії, коли після підписання Віденського мирного договору Італії відійшло т.зв. «Ломбардо-Венеціанське королівство».

У тому ж році, після підписання мирної угоди між Італією і Австро-Угорщиною, австрійський імператор відмовився від використання титулу короля Ломбардії та Венето, одночасно визнавши Італійське королівство. Після цього у Венеції було проведено плебісцит, під час якого його мешканцям було запропоновано відповісти на наступне запитання: «Оголошуємо про наше приєднання до Італійського королівства під конституційно-монархічним правлінням короля Віктора Еммануїла II і його спадкоємців». Його результат можна вважати вражаючим – з 647486 чол., які взяли участь у голосуванні, лише 60 чол. висловились проти. Після оголошення результатів плебісциту, Віктору Еммануїлу було передано залізну корону ломбардських королів, яка з 1859 р. перебувала у Відні.

Після приєднання до Італії Венеціанської області корпус Гарібальді не склав зброю, знову вирушивши на Рим. В 1867 р. у запеклому бою у Метани погано озброєні гарібальдійці не зуміли пробитися крізь французькі війська і зазнали поразки. Гарібальді перебував під арештом, а в скорому часі був депортований італійським урядом на о. Капреру.

Подальші події (поразка Французької імперії у франко-пруській війні 1870 р.) підтвердили правильність та виваженість розрахунків Віктора Еммануїла II. Він зумів витримати тиск політиків, які пропонували монархові негайно виступити на боці Франції, і в такий спосіб домогтися негайного вирішення «римського питання». Водночас, тільки як стало відомо про поразку французької армії та падіння Другої імперії, і як наслідок – евакуацію французької залоги з Риму, Віктор Еммануїл II підтримав рішення уряду та парламенту про необхідність застосування рішучих заходів для опанування Папською областю та Римом.

За згодою короля, італійський уряд в односторонньому порядку скасував конвенцію (1864 р.) про недоторканість папських володінь і після невдалих переговорів з Пієм IX у вересні 1870 р. королівські війська зайняли провінції, які ще залишалися під владою папи, а також вступили до Риму, що з літа 1871 р. став столицею Італії. Причому Віктора Еммануїла не зупинило навіть те, що папа навечно прокляв його ім'я, а також оголосив себе «вічним бранцем Риму». А вже на початку жовтня того ж року у колишніх папських володіннях було проведено плебісцити, під час яких мешканці «Вічного міста» та провінцій висловилися за включення цих територій до складу Італійського королівства. Намагаючись дещо пом'якшити негативний зовнішньополітичний резонанс цих кроків, Віктор Еммануїл та уряд Італії гарантували папі недоторканість його повноважень як глави католицької церкви.

Таким чином, після включення Папської області до складу королівства, об'єднання Італії було остаточно закінчено. З приєднанням Риму італійський національно-визвольний рух (Рісорджименто) набув свого логічного завер-

шення. Всі італійські землі звільнилися від іноземної залежності, Святий Престол був позбавлений світської влади, що мало позитивне значення та сприяло політико-національній консолідації Італії. Об'єднання країни відкрило шлях для суспільно-економічного прогресу країни та формування модерної італійської нації. Важливий внесок у досягнення цього завдання було зроблено Савойською династією та урядом Кавура, які зуміли військовим шляхом звільнити Ломбардію від австрійських військ. Успіхи П'ємонту на півночі Італії призвели до активізації національно-визвольного руху на півдні. Завдяки військовому хисту Гарібальді та широкої підтримки народом очолюваних ним військ, за короткий час було ліквідовано абсолютистські порядки в Неаполітанському королівстві – територіально найбільшій державі на Апеннінському півострові. Але попри те, що визвольний похід Гарібальді призвів до суттєвої радикалізації селянського руху на півдні Італії, об'єднання країни відбулося на монархічній та консервативній основі.

У процесі об'єднання Італії поєднувалися різноманітні форми боротьби за незалежність та об'єднання італійських держав, як то війни 1859 і 1866 рр. з Австрією і вступ італійських військ у Папську область і Рим у 1870 р. в умовах франко-пруської війни; складні дипломатичні маневри спочатку П'ємонту, а потім Італійського королівства з метою забезпечення міжнародного визнання нової держави; використання плебісцитів та парламентських постанов для вирішення долі італійських держав; революційні дії прибічників Дж. Гарібальді – визначальним чинником італійського Рісорджименто залишалось уміле диригування цим процесом королем Віктором Еммануїлом, а також прем'єр-міністром П'ємонту Кавуром та визначними представниками партії «поміркованих». У вирішальні моменти історії Савойська династія зуміла забезпечити собі провідні позиції, що дає підстави твердити про об'єднання Італії «з гори». Водночас, активна участь «низів» у боротьбі проти Австро-Угорщини та проавстрійські налаштованих суверенів окремих італійських держав у центральній та південній її частинах півострова унеможливила плани збереження влади існуюввших там легітимних монархій та світської влади пап.

Лекція 7. ІТАЛІЙСЬКЕ КОРОЛІВСТВО В 1871-1918 рр.

1. Особливості суспільно-політичного життя Італії. Розвиток науки та культури.
2. Партійне протистояння в Італії між «правицею» і «лівицею». Анархістський рух.
3. Зовнішня політика Італії та її приєднання до Троїстого союзу. Основні напрямки діяльності урядів Ф.Кріспі та Дж.Джолітті.
4. Італія напередодні та під час Першої світової війни.

1. Об'єднання Італії відкрило шлях для прогресивних перетворень у всіх сферах суспільно-політичного життя королівства. Насамперед, ліквідація політичної роз'єднаності призшидило створення єдиного ринку, чому також

сприяв динамічний розвиток залізничного сполучення: впродовж 1870-1900 рр. мережа залізних доріг зросла у 2,5 рази – з 6 тис. до 16 тис. км. Помітно збільшився зовнішньо-торгівельний оборот країни – з 2 млрд. у 1869 до понад 3 млрд. у 1900 р. Водночас Італія в економічному відношенні продовжувала помітно відставати від більшості європейських країн, що пояснювалося особливостями її об'єднання. Консервативний сценарій створення Італійського королівства не передбачав ліквідацію поміщицького землеволодіння і, відповідно, передачу землі селянству. З огляду на це продуктивність аграрного сектору в Італії зростала надзвичайно повільно і значно відставала у своєму розвитку від інших європейських держав.

Важливе значення мав і політичний аспект об'єднання, бо залишивши землю в руках старих власників та збільшивши податковий тягар для селянства, архітектори нової Італії суттєво обмежили свою соціальну базу. На жаль для більшості італійського селянства держава у цей час асоціювалася з жандармом, збирачем податків та офіцером, який відбирав рекрутів на військову службу. За словами відомого тогочасного політичного діяча Сіднея Саніно «збирач податків та поліцейський були самотніми пропагандистами любові до батьківщини серед темної маси нашого селянства». Він був змушений зробити висновок, що переважна більшість населення – понад 90% – «відчуває себе цілком чужими нашим (італійським – *авт.*) інститутам; воно відчуває себе підкореним державі, змушеним служити їй кров'ю та грошима, але воно не усвідомлює себе живою та органічною частиною держави і не виявляє жодного інтересу до його існування та розвитку».

Цю ситуацію намагалося використати на свою користь папство, яке планувало відновлення своєї світської влади, сподіваючись в своїх інтересах використати широку масу незадоволеного селянства, і це додатково дестабілізувало ситуацію в країні. Конфлікт між церквою і державою загострила проблема власності, бо уряд вдався до секуляризації (конфіскації) церковних земель. Італійському уряду так і не вдалося подолати відмінності між Півднем і Північчю, між центром і периферією та запобігти посиленню класовою боротьби.

Багато складних соціальних проблем в Італії так і не дочекались на конструктивне вирішення. Зокрема, збереження феодальних пережитків у селі та обумовлене цим зубожіння більшості селянства було головною причиною обмеженості внутрішнього ринку та об'єктивно гальмувало розвиток промислового сектору, особливо великих підприємств, продукція яких не могла бути реалізована через низьку купівельну спроможність італійських селян. У свою чергу, ця обставина зменшувала конкурентоздатність італійських товарів і полегшувало проникнення в країну іноземного капіталу, а також те, що європейським виробникам вдалося заволодіти значною часткою італійського національного ринку. Досить поширеними явищами у передвоєнній Італії була хронічне безробіття, і як наслідок – масова еміграція. Лише за сорок років (до 1914 р.) країну залишило близько 5,5 млн. осіб, насамперед з числа учорашніх селян.

Але попри ці труднощі в останній третині XIX ст. в Італії успішно тривав процес розбудови державності, що характеризувався істотними змінами в усіх сферах життя тогочасного італійського суспільства. Центральною постаттю Пострісордингемто став перший італійський король Віктор Еммануїл II, який відіграв велику роль у консолідації італійської еліти, до якої увійшли представники регіональних еліт та бюрократії П'ємонту, Ломбардії, Тоскани та інших земель. І хоча оточення короля у політичній сфері завжди тяжіло до монархічного авторитаризму, Віктор Еммануїл заради легітимізації прав Савойської династії на загальнонаціональне представництво завжди декларував свою вірність конституційним формам правлінням та принципам парламентаризму.

Успішно діяв загальнонаціональний двопалатний парламент (сенат і палата депутатів), який відігравав важливу політичну функцію стабілізатора в державі. Віктор Еммануїл увів у політичне життя практику регулярних послань (тронних промов) до членів сенату і палати депутатів, які виголошувалися з нагоди представлення нового уряду чи після парламентських виборів. Під час цих промов Віктор Еммануїл II постійно підкреслював свою вірність ліберальним принципам задля зміцнення єдності Італії. Саме призначення королем глави та членів уряду відбувалося після консультації і за згодою парламентської більшості.

До безперечних досягнень монархів Савойської династії та італійських урядів слід віднести й створення централізованої архівної системи в Італії. Через політичну роздробленість Італії архівна справа розвивалася паралельно і незалежно в кожній італійській державі, однак споріднені історичні умови їх політичного і культурного розвитку обумовили спільні риси в становищі архівів. На кінець XVIII ст. документація політичного характеру (у т.ч. дипломатична і династична) концентрувалася в архівах монархів (королів та герцогів). Водночас, у деяких італійських державах були створені й свого роду історичні архіви, де зберігалися давніші документи, які залишилися від ліквідованих інституцій та старих династій. Зокрема, такий архів існував у Неаполі (його було засновано ще у 1540 р.) і тут зберігалися документи, які торкалися діяльності монархів анжуйської та арагонської династій. Деякі з цих історичних зібрань мали характер колекцій і в них були наявні грамоти та документи різного походження, зокрема «Archivio diplomatico» у Флоренції та «Museo diplomatico» у Мілані. Окрім названих в кожній державі існували також і інші категорії архівів, зокрема міські, університетські, церковні, приватні, родові.

У XIX ст. були проведені перші реформи в організації архівної справи в окремих італійських державах. Найбільш організований та послідовний характер вони мали в Неаполітанському королівстві, де у 1808 р. було створено Генеральний архів, до якого увійшли матеріали установ з 1545 р. Тут проводилися роботи по систематизації документів: їх було поділено на групи за окремими галузями управління (політика, внутрішні справи, фінанси, юстиція, військова справа). Всередині груп справи було розташовано за хроноло-

гічним принципом і переплетено у великі томи. Оригінали грамот було виділено в окрему колекцію «Diplomatico».

У 1810 р. у Неаполітанському королівстві були засновані провінційні архіви при префектурах. Нарешті, у 1818 р. було прийнято спеціальний закон, згідно до якого створювалося архівне управління, якому підлягали два центральні архіви – в Неаполі та Палермо, що свідчило про проведення централізації архівної справи. У 1845 р. Неаполітанський державний архів (Archivio Grande) було об'єднано з стародавнім архівом у замку Капуано, внаслідок чого постав один з найбільших та найцінніших архівів Європи, важливий для вивчення не тільки італійської історії, але й історії міжнародної політики та торгівлі у басейні Середземного моря. До певної міри аналогічні процеси мали місце у Венеції (де у 1815 р. було створено великий державний архів) та Флоренції (державний архів якої остаточно оформився у середині XIX ст.).

У 1870 р. розпочала роботу комісія з підготовки проекту архівної реформи, результатом діяльності якої стала підготовка законів 1874 і 1875 рр. Цими законами була затверджено систему державних архівів та управління ними. Загальне керівництво державними архівами покладалося на Міністерство внутрішніх справ, у структурі якого була створена архівна секція. Секції було безпосередньо підпорядковано Головний архів королівства, який на відміну від архівів інших європейських держав, не був історичним, і в ньому зберігалися документальні матеріали з 1861 р.

Країна була поділена на 10 «архівних округів» відповідно до історичного державного поділу Італії. Кожний округ включав у себе колишні території однієї чи кількох італійських держав. Для Римської архівної округи було створено державний архів у Римі, для П'ємонту – в Турині, для Ломбардії – в Мілані, для Лігрії – в Генуї, для Венеціанської області – у Венеції, для Емілії – в Пармі, для Тоскани – у Флоренції, для округу Неаполь – у Неаполі, для Сицилії – у Палермо та ін. В такий спосіб було створено 17 державних архівів, де зберігалися документи доби середньовіччя та нового часу (до 1861 р.). Насамперед – це були документи урядових установ, королівських династій, фамільні фонди та колекції. Найбагатші та найдавніші колекції зберігалися в Римі, Неаполі, Флоренції та Венеції.

У кінці XIX – на початку XX ст. у культурному житті Італії відбувалися складні процеси, що було пов'язано зі становленням та розвитком нових мистецьких шкіл та напрямків. У цьому контексті доцільно докладніше зупинитися на житті та творчості видатного італійського митця, художника-футуриста і скульптора Умберто Боччоні (1882-1916). Його творчий шлях розпочався в Римі, де він брав приватні уроки у одного з карикатуристів, не бажаючи вступати до Академії та зв'язувати себе навчанням у застарілій системі освіти. У 1906 р. художник вирушає до Парижу, де захоплюється імпресіонізмом і Сезанном, дивізіонізмом Сьора і фомізмом. Його твори наступних двох років свідчать про інтерес художника до портретного живопису та пейзажу, а також про його спроби органічного вплетення до навколишнього середовища людських постатей. Живописна мова художника в часі його пе-

ребування у Парижі уявляла своєрідний синтез імпресіонізму, дивізіонізму та експресіонізму. Вже тоді у повній мірі проявилася обдарованість молодого художника була очевидно: він вмів ефектно створювати композицію, впевнено і точно передавати кольором форму, повітря та простір.

У 1909 р. У Милані відбулася зустріч художника з італійським поетом Філіппо Томмазо Марінетті, який опублікував у одній з французьких центральних газет свій футуристичний маніфест, де закликав раз і назавжди покінчити з минулим, у т.ч. й з класичною традицією, а натомість активно втручатися у сучасне життя, зображуючи її ритм та тенденції. Навколо Марінетті скоро об'єдналися молоді художники (серед них і Боччоні), які брали участь у скандальних зустрічах футуристів. А також у виставках, що відбувалися у Парижі та деяких інших великих європейських містах. Пізніше Боччоні оприлюднив свій маніфест футуризму, продемонструвавши вміння критично осмислювати художній досвід минулого і сучасного та формулювати теоретичні висновки. У 1912 р. художник опублікував свій «Технічний маніфест футуристичної скульптури», а ще через два роки – «Футуристичний живопис і скульптуру», підсумувавши цим весь довоєнний досвід футуризму.

Одночасно Боччоні багато займався живописом і скульптурою, практично реалізуючи свої теоретичні ідеї. У 1910-1911 рр. він створив одну із своїх найвідоміших робіт «Місто, що пробуджується» (нині зберігається у Музеї сучасного мистецтва в Нью-Йорку), де художник вперше здійснив спробу втілити на практиці проголошені ним принципи футуризму. Це монументальне полотно (2 на 2,9 м) захоплює грандіозністю задуму, сміливістю живописно-пластичних завдань. Боччоні обрав цілком реальний сюжет – життя великого міста з його будівлями і натовпом людей. На картині все підкорено єдиному вихреподібному спіралевидному руху – люди, предмети, повітря. Динамічне співвідношення і взаємодія кольорів, ліній, освітлення – головна тема картини.

У 1911 р. художник створює цикл картин під загальною назвою «Стани душі», манера виконання яких свідчила про відмову художника від експресіонізму та перехід до кубізму. У тому ж році Боччоні вперше звертається до скульптури, створюючи за чотири роки 30 композицій, з яких до нашого часу збереглося лише чотири. Значну увагу він приділяє теоретичним аспектам скульптурного мистецтва. У «Технічному маніфесті...» він аналізує творчість чотирьох найвідоміших сучасних скульпторів: Бурделя, Меньє, Родена і Россо. Боччоні віддає свої симпатії останньому, оскільки вважає його найсучаснішим – в його мистецтві нема героїв, символів, а є лише життя в її щоденному прояві.

Але Боччоні далекий від того, щоб наслідувати когось із них – навпаки, він ставить перед собою надзвичайно складне завдання – зобразити динаміку, життя матерії в пластичній формі. У його перших скульптурних композиціях дуже помітний вплив кубізму, але в його найвідомішій скульптурі «Єдність розвитку форм у просторі» у повній формі проявляється його неординарність та талант митця. Після вступу Італії у Першу світову війну Боччоні йде добровольцем на фронт. У грудні 1915 р. він отримує відпустку і на короткий час

повертається до мистецтва – зокрема виконує портрети композитора Ферруччо Бузони та його дружини (зараз зберігається в Римі, у Музеї сучасного мистецтва), а також кілька пейзажних малюнків. Ці твори, що стали останніми картинами Боччоні, свідчать про зацікавленість художника Сезанном – динаміка, вітальність його багатьох довосенних робіт, що були просякнуті духом кубізму, поступається місцем стагичності та врівноваженості. Від'їзд Боччоні влітку 1916 р. на фронт став для нього фатальним – 7 серпня, після невдалого падіння з коня, він через кілька днів помер.

2. У перші роки існування Італійського королівства (до 1876 р.) влада залишалась у руках т.зв. «правиці» – блоку політичних партій, які представляли інтереси заможних кіл італійського суспільства (великих землевласників та промисловців). Два останні кабінети «правиці» очолювали Джованні Ланца (1870-1873 рр.) і Марко Мінгетті (1873-1876 рр.). Внутрішня політика цих урядів була спрямована на вирішення двох основних питань: по-перше, Італійському королівству необхідно було врегулювати свої стосунки з главою католицької церкви, і, по-друге, потребувала стабілізації фінансова система країни.

Захоплення папських володінь і перенесення столиці королівства до Риму призвели до початку тривалого конфлікту з Ватиканом. Уряд Ланца намагався вирішити цю проблему на основі т.зв. «Закону про гарантії», який було прийнято парламентом 13 травня 1871 р. Згідно до цього закону італійська держава гарантувала недоторканість особи римського первосвященника, у його власності залишалися Ватиканський і Латеранський палаці. Крім того, італійський уряд брав на себе зобов'язання щорічно сплачувати понтифіку 3225 тис. лір. Папі також було гарантоване право необмежених зносин з католицьким світом та право приймати представників інших держав із збереженням за ними всіх привілеїв дипломатичних представників.

Однак, тодішній папа Пій IX відмовився прийняти ці умови, вважаючи, що суверенні права пап як світських володарів є суттєво обмеженими. Він оголосив себе «бранцем Ватикану» і до 1929 р. жоден з пап не залишав його меж. Спеціальною енциклікою «*Non expedit*» Пій IX заборонив італійським католикам брати участь у парламентських виборах, причому ця заборона зберігала свою силу до початку ХХ ст. Така позиція Ватикану створила чимало труднощів для Італії як у внутрішній, так і зовнішній політиці, але врешті-решт папство усвідомило безперспективність такого ставлення до держави, у столиці якої воно власне й перебувало.

У перші роки після свого об'єднання Італійське королівство зіштовхнулося зі значними фінансовими труднощами, які пояснювалися як колосальними витратами в період Рісорджименто (тільки впродовж 1861-1871 рр. П'ємонт було витрачено 10 млрд. лір, з яких 3 млрд. – на воєнні потреби), так і необхідністю утримання розгалуженого державного апарата, армії та поліції. Крім того, великим тягарем для фінансової системи королівства були видатки на інтенсивне будівництво шляхів залізничного сполучення. Для покриття бюджетного дефіциту держава запроваджувала непрямі податки, які у

1876 р. становили 65% від усіх податкових надходжень. При цьому уряд застосовував принцип рівності всіх верств населення у сплаті податків, тобто не враховував майновий стан їх платників, а також не зважав і відмінності, які мали місце в рівні економічного розвитку Півдня та Півночі Італії. Жорстка податкова політика «правиці» викликала незадоволення з боку значної частини селянства, яке послідовно виступало за скасування податку на помел, вдаючись до руйнування державних млинів та комунальних установ.

Нездатність «правих» урядів стабілізувати ситуацію в країні призвело до т.зв. «парламентської революції» 18 березня 1876 р., під час якої уряд Мінгетті було відправлено у відставку, а до влади прийшла «лівіяця», яка представляла інтереси нових торговельно-промислових та фінансових груп. Найвідомішими її представниками були Агостіно Депретіс, Бенедетто Кайролі, Франческо Кріспі, які донедавна належали до «Партії дій», що обстоювала республіканську платформу. Свою діяльність «лівіяця» розпочала з виконання деяких з обіцяних нею реформ. Зокрема, вже у 1877 р. було прийнято закон про світську школу і про обов'язкову трирічну освіту дітей, а ще через два роки через парламент проводиться закон про запровадження цивільного шлюбу та відділення церкви від держави. Після деякого зволікання – у 1880 р. було скасовано податок на помел, що мало на меті заспокоїти селянство та поліпшити кон'юнктуру в сфері промисловості. У 1882 р. уряд Депретіса реформував виборчий закон, зменшивши віковий (з 25 до 21 року) та податковий (з 40 до 19 лір) цензи. Внаслідок цього кількість виборців збільшилася з 600 тис. до 2 млн. осіб.

Досить скоро «лівіяця» продемонструвала свою внутрішню роз'єднаність, поділившись на кілька течій і груп, найвпливовішими з яких були «демократи» на чолі з Депретісом, Кріспі і Кайролі, «радикали» на чолі з Ковалотті і «непримиренні республіканці» (Бертрані та ін.). Водночас кризу переживали і інші політичні партії, виявилось у т.зв. «трансформізмі», коли окремі члени різних партій, а інколи й цілі групи, змінювали свою політичну приналежність, приєднуючись до лав своїх колишніх опонентів. Це явище найрельєфніше проявилось на прикладі демократичного республіканського табору, який донедавна перебував під впливом Дж.Мадзіні.

Промисловий розвиток Італії супроводжувався зростанням числа робітників, становище яких залишалось надзвичайно тяжким. Робочий день тривав від 11 до 16 годин на добу, водночас зарплата залишалася дуже низькою (від 2 до 1 ліри на день). (Для порівняння слід відзначити, що кілограм хліба у той час коштував 40-50 центезімо – *авт.*). Тяжкі умови праці та незадовільний рівень її оплати сприяв загостренню соціальних протиріч в суспільстві, зокрема посиленню страйкового руху. Усвідомлюючи його деструктивність, Мадзіні виступив з його критикою та закликав до мирного співробітництва між трудом і капіталом. Радикальні елементи із робітничого середовища, відкинули пропозиції Мадзіні та почали схилитися до анархізму, популяризатором якого в Італії виступив відомий російський революціонер Бакунін. На його думку, радикальні соціальні зміни в Італії можна було би провести спи-

раючись на люмпенізовані прошарки селянства і робітництва шляхом підготовки дрібних повстань.

Прагнучи довести правильність своїх поглядів на практиці, Бакунін влітку 1874 р. особисто підготував повстання в Болоньї, яке мало охопити також Романью, Марке і Тоскану. Але ця спроба закінчилася цілковитою невдачею. Загін анархістів кількістю 150 чол. був зупинений жандармами по дорозі із Імоли в Болонью та невдовзі розігнаний. Аналогічно закінчилася спроба підняти повстання в Апулії, де кількість його учасників становила лише 6 осіб. Лише у 1877 р. зусилля анархістів доправили до початку повстання в Сан Лупо (провінція Беневенто). Його організаторам виступили одностайні Бакунініна – Енріко Малатеста і Карло Кафьєро, яким вдалося переконати селян у тому, що в країні почалося загальна революція і що старого уряду вже не існує. Селяни негайно поділили між собою приватні землі та знищили податкові книжки. Але тільки надійшла вістка про наближення урядових військ, повстанці розбіглися по домівках, а їх керівники були змушені рятуватися втечею.

Наслідком цих невдач стало падіння впливу анархістів на італійських робітників, натомість відбувається посилення іншої радикальної політичної доктрини – марксизму. Одним з перших його провісників був чільний діяч робітничого руху Ломбардії Енріко Біньямі, який закликав від змовницьких прийомів боротьби та створити потужну соціалістичну партію, що мала обстоювати інтереси робітників. У 1879 р. цей заклик підтримав один з відомих анархістів Романьї Андреа Коста, який взяв активну участь у створенні цієї партії. Але зусиль цих ентузіастів було замало, і справа обмежилася тільки створенням регіональної робітничої партії (в Ломбардії), одним із засновників якої виступив Константіно Ладзарі. Новостворена партія обстоювала радикальні гасла, водночас в її програмі були присутні й демократичні вимоги — загального виборчого права, свободи друку, зборів, організацій та ін. Партія так і не здобула популярності серед італійців і до кінця 80-х рр. втратила будь-який вплив на перебіг суспільно-політичних процесів в Італії.

3. Після об'єднання Італія вдалась до проведення активної зовнішньої політики, намагаючись посісти належне місце в європейській та світовій спільноті. Однією з найхарактерніших рис її зовнішньої політики було поєднання претензій великої держави із засобами та прийомами малої країни. Перебуваючи в оточенні могутніх держав (Франція, Австро-Угорщина, Туреччина), Італія була змушена лавірувати між ними, плекаючи водночас надії розширити за рахунок їх територій власні володіння. Це обумовило двоїстий характер та непослідовність зовнішньої політики Італії у довоєнний період, що зрештою було продиктовано власними інтересами королівства. Спочатку Італія намагалася розширити свої володіння за рахунок деяких територій, які належали Австро-Угорщині та Туреччині. На Берлінському конгресі 1878 р. італійські дипломати намагалися заявити права Італії на Трентіно і Албанію, але отримали відмову.

Після цього Італія звернула свою увагу на Північну Африку, розпочавши підготовку до захоплення Тунісу, проте у цьому італійців випередили французи, взявши цю країну під свій протекторат. Це остаточно зіпсувало стосунки двох держав (а італійці ще пам'ятали підтримку Францією римських пап, що загальмувало процес об'єднання їх власної країни). Внаслідок цієї застарілої антипатії Італія починає орієнтуватися на центральні держави (Німеччину та Австро-Угорщину), чому сприяла й та обставина, що останні за своїм політичним ладом були монархіями. На думку італійських дипломатів, особливо цінним стратегічним партнером для Італії була Німеччина, яка мала виступати противагою Франції та Ватикану та утримувати Австро-Угорщину від потенційного нападу на королівство.

Наслідком цих розрахунків стало підписання представниками трьох країн (Італією, Німеччиною, Австро-Угорщиною) 20 травня 1882 р. першої союзницької угоди – т.зв. Троїстого союзу. Всі його учасники брали на себе зобов'язання надати військову допомогу одна одній у тому випадку, якщо на них було би здійснено напад четвертої країни. Це було вигідно для Італії, яка «тільки вигравала і небагато чим ризикувала». Після укладання цього союзу Італія остаточно пододала міжнародну ізоляцію, в якій вона перебувала після свого об'єднання, та змусила Францію рахуватися із собою як з великою державою.

Крім того, Італія могла вже не боятися нападу з боку Австро-Угорщини, яка віднині офіційно була союзницею королівства. Тим не менш вступ Італії до Троїстого союзу не призвів до припинення австро-італійських протиріч. Попри всі зусилля дипломатів (у 1887 р. Італія і Австрія підписали спеціальну угоду про відмову від односторонніх дій на Балканах) приховане протистояння не послаблювалося. У 1891 р. текст угоди про створення Троїстого союзу було уточнено, але й і це не зняло напруження та мало лише номінальний характер.

Приєднання до Троїстого союзу опосередковано дозволило Італії активізувати свою політику в Африці. Вже у 1885 р. вона захоплює Массауа – важливий форпост на африканському березі Червоного моря. Звідси італійці планували організувати вторгнення в Абіссінію, але ця операція закінчилася цілковитою невдачею – в грудні 1887 р. загін італійських військ кількістю 430 чол. був оточений абіссінцями у гірському проході Догалі та повністю знищений.

Прихід до влади влітку 1887 р. нового уряду на чолі з Франческо Кріспі (1819-1901) та його майже десятилітнє правління позначилося чисельними та запеклими соціальними конфліктами. Тривалий час Кріспі сповідував ліву ідеологію, але із закінченням періоду Рісорджименто він рішуче змінив свою політичну орієнтацію. Цю зміну Кріспі пояснював наступним чином: «Ми були революціонерами задля створення єдиної Італії, ми стали консерваторами задля збереження її єдності». Водночас він наголошував на позитивному значенні інституту монархії в Італії, підкреслюючи, що монархія об'єднує нас, натомість республіка би нас роз'єднала». Крім виконання функцій глави уряду, Кріспі очолив також два міністерства – внутрішніх та закордонних

справ. Необхідно відзначити, що така концентрація влади в руках прем'єр-міністра була доцільною, бо на той час Італія перебувала у кризовому становищі: з року в рік збільшувався дефіцит державного бюджету, тривала митна війна з Францією, відбувалося масове розорення селян на півдні країни, і, відповідно, посилювалася еміграція (у кінці XIX – на початку XX ст. щорічний вплив з Італії становив 200-300 тис. чол.).

Нарешті, міжнародному іміджу Італії дуже шкодила неврегульованість стосунків з папством, яке у цей час орієнтувалося на Францію та займала неконструктивну позицію у більшості внутрішньополітичних питань. Внаслідок цього держава вдалась до здійснення деяких політичних кроків обмежувального порядку щодо церковної ієрархії (у т.ч. скасування обов'язкового викладання «закону божого» у народних школах та церковної десятини, а також встановлення згідно до нового кримінального кодексу жорстких покарань для тих священників, які публічно виступали проти інтересів та єдності Італійського королівства). Це значно загостило стосунки між церквою та державою і один час у Ватикані обговорювалося питання про перенесення резиденції папи до іншої європейської країни. Але попри такі настрої Святого престолу, Кріспі влітку 1889 р. пішов ще далі, давши дозвіл на відкриття у Римі пам'ятника Джордано Бруно, причому на тому місці, де його у 1600 р. було спалено живцем згідно до рішення трибуналу інквізиції. Тим не менш, досить скоро обидві сторони – уряд і церква – збагнули безперспективність свого протистояння в Італії, і стосунки між ними почали поліпшуватися.

У сфері внутрішньої політики Кріспі намагався обмежити зростання впливів ліворадикальних та анархістських течій, і задля цього він живив різні заходи – від застосування військ проти демонстрантів до уведення в дію відповідних статей кримінального кодексу та надзвичайних законів. Це було тим більше актуальним для Італії, що на початку 90-х рр. XIX ст. тут досить широкого розповсюдження набув марксизм, свідченням чого стало створення у 1892 р. Соціалістичної партії Італії (спочатку мала назву «Партія італійських робітників»), яка відразу ж отримала й своє представництво у парламенті.

Ще одним свідченням радикалізації суспільного життя в Італії було зародження у 1893 р. на півдні країни руху «фаші», до якого почали масово приєднуватися селяни та робітники. Вже на кінець 1893 р. «фаші» об'єднували близько 300 тис. мешканців Сицилії, насамперед – селян, які організовано виступали за зниження податків та орендної плати, вимагали повернення привласнених раніше латифундистами общинних земель, а подеколи й захоплювали приватні володіння. У відповідь уряд Кріспі вдався до застосування репресивних акцій, надіславши у Сицилію війська та запровадивши там надзвичайний стан, що дозволило стабілізувати ситуацію на острові.

Натомість спроби Кріспі використати армію для захоплення Абіссинії (Ефіопії) в Східній Африці та її перетворення в італійську колонію, зазнали цілковитої невдачі. У 1885 р. для завоювання цієї країни на африканський континент був надісланий 10-тис. італійський експедиційний корпус, який у наступному році був майже повністю знищений абіссінцями в битві при Адуа (5500 італійських вояків загинуло на полі бою, 2000 отримали поранення, а

ще 1500 чол. були захоплені у полон). Крім того, італійці втратили у цьому бою всю артилерію та обоз. Абіссінська катастрофа призвела до відставки уряду Кріспі, а також обумовила й суттєві зміни в зовнішній політиці Італії. Орієнтація на Німеччину і Австро-Угорщину вичерпала себе, і більшість італійських політиків дедалі частіше починає висловлювати свої симпатії до Франції.

Спроби нового глави уряду – генерала Пеллу – навести лад і спокій в державі шляхом репресивних заходів, не призвели до бажаних наслідків, а навпаки ще більше загострили ситуацію в країні. Через п'ять днів після його відставки – 29 червня 1900 р. анархісти вбили короля Італії Умберто I, після чого на престол вступив його син Віктор Еммануїл III, який висловився на захист демократії та оголосив широку амністію, звільнивши з в'язниць близько 10 тис. чол. Новий уряд, який очолив Сарокко, вдався до лібералізації внутрішньої політики та реформування суспільного життя в країні.

Ця політика було продовжена одним з найвідоміших італійських політичних діячів того часу Джованні Джолітті, який до 1914 р. тричі очолював уряд. Він оголосив про т.зв. «новий курс», згідно до якого передбачалося проведення ряду соціальних реформ (обмеження використання дитячої праці, обов'язкове страхування від нещасних випадків на виробництві та ін.), а також розширив політичні права робітників. Послідовна реалізація «нового курсу» призвела до істотного зменшення кількості страйків та значною мірою нормалізувало ситуацію в країні.

Стабілізація внутрішньої ситуації в країні дозволило уряду Джолітті розпочати проведення активної зовнішньої політики, яка характеризувалася подальшим дистанціюванням від центральних держав (Німеччини та Австро-Угорщини), причому Італія й надалі продовжувала залишатися у складі Троїстого союзу. Це сталося внаслідок прихованої боротьби між Італією і Австро-Угорщиною за впливи на Балканах та в Адріатиці, причому особливо гострі форми австро-італійське протистояння носило в Албанії, яка у 1912 р. зуміла звільнитися від турецької залежності. Водночас, ще однією «больовою» точкою у міждержавних стосунках двох країн була активізація ірредентизму – руху за звільнення тих італійських земель (Трентіно і Трієст), які ще залишалися під австрійським пануванням.

На цьому тлі виразних форм набувало франко-італійське зближення, що спочатку виявилось у припиненні торгівельної війни (1898 р.), а у 1901 р. італійська військова ескадра відвідала з офіційним візитом французький порт Тулон. У наступному році країни домовилися зберігати нейтралітет у випадку агресії третьої держави. Нормалізувавши свої стосунки з Францією і Англією (та використавши ту обставину, що ці країни були зв'язані участю у конфлікті з Німеччиною за Марокко), Італія у 1911 р. розпочала війну проти Туреччини, метою якої було захоплення її північноафриканських володінь – Тріполітанії і Кіренаїки (Лівії). Вже у наступному році Туреччина змушена була погодитися на їх передачу під італійський протекторат.

Захоплення нових колоній поставило Італію перед необхідністю вирішення кількох складних проблем, насамперед вона була змушена витратити зна-

чні кошти для протидії лівійським повстанцям, які проводили широкі партизанські акції, намагаючись «зіштовхнути» італійські війська в море. Зростання видатків на військові потреби відповідно призвело до посилення податкового тягаря для італійців, збільшення безробіття та активізації еміграції (тільки у 1913 р. країну залишило 873 тис. чол.). Зрештою, лівійська війна спровокувала чергову політичну кризу та призвела до посилення націоналістичних течій в суспільстві. У цій ситуації Джолітті залишився вірним проголошеному курсу і наважився на проведення реформи виборчого закону. Згідно до нового закону право голосу отримали всі чоловіки, які досягли 30 років, а також ті виборці між 21 і 30 роками, які вміли читати та писати або вже відбули військову службу. Після того як він набув чинності (літо 1912 р.), кількість виборців збільшилася майже втричі – з 2930 тис. в 1909 р. до 8711 тис. у 1913 р., що вочевидь свідчило про демократичний та прогресивний характер нового виборчого закону. Водночас та обставина, що жінки взагалі не мали права голосу, робило його невідповідним сучасним засадам волевиявлення народу.

Спроби Джолітті реформувати італійське суспільство на засадах лібералізму, і в такий спосіб запобігти соціальному вибуху в Італії, виявилися неефективними. З його відставкою у березні 1914 р. та фактичним розвалом «джоліттіанської» системи, Італія опинилась у кризовому стані, який поглиблювався через її участь у лівійській війні. Протистояння між урядом і анархоловіорадикальними силами досягло своєї кульмінації 7 червня 1914 р. в Анконі, коли війська змушені були відкрити вогонь по демонстрантах, які ігноруючи заборону, намагалися прорватися через поліцейські кордони у центр міста. В результаті трьох молодих робітників було вбито, і ще 115 учасників демонстрації отримали поранення.

Наслідком цього інциденту стало оголошення наступного дня загальнонаціонального страйку, в якому взяли участь близько 3 млн. чол. У більшості великих міст Італії (Римі, Мілані, Турині, Флоренції, Неаполі та ін.) відбулися збройні сутички між страйкарями та поліцією. Заворушення тривали п'ять днів, і їх продовження загрожувало конституційним основам Італійського королівства. Уряд був змушений піти на деякі поступки, у свою чергу керівництво профспілок та опозиційної Соціалістичної партії також виявили бажання запобігти поширенню деструктивних явищ в країні. Нажаль, ці події не переконали правлячі кола Італії у необхідності повернення до проведення зваженої реформістської політики, а лише зміцнили антиліберальні настрої, що об'єктивно сприяло посиленню радикально налаштованих сил.

Загострення внутрішньополітичної ситуації в Італії відбувалося на тлі значного погіршення стосунків з Австро-Угорщиною, що мало місце через антагоністичне зіткнення інтересів двох держав на Балканах, і особливо в Албанії. Внаслідок того, що Австрія зуміла поширити тут свій одноосібний вплив, Італія поставила під сумнів доцільність свого перебування у складі Троїстого союзу та почала шукати можливостей для військово-політичного зближення з Антантою. Тим не менш початок Першої світової війни не спонукав Італію негайно виступити ані на боці Антанти, ані на боці Почвірного

союзу. Переважна більшість італійських політиків консервативного табору та центру виступили із заявами про необхідність дотримання політики нейтралітету, і ця думка була підтримана і урядом країни.

Щоправда, оголошений Італією нейтралітет у зіткненні провідних європейських держав мав виразно антиавстрійський «присмак», тому не дивно, що вже на наступний день після публікації офіційної заяви про своє невтручання у європейській конфлікт (3 серпня 1914 р.), італійська дипломатія вдалась до проведення таємних переговорів з урядами держав Антанти. Умовами вступу Італії у війну на їх боці було наступне: передача королівству Трентіно, Валони і Трієста, і в такий спосіб забезпечення Італії домінуючого становища на Адріатичному морі. Проте події на фронті, а саме – успіхи німецьких військ проти Франції у серпні 1914 р. змусили італійців відкласти термін свого приєднання до Антанти.

4. Все ж таки невдовзі військові здобутки союзників у боротьбі проти австро-німецького блоку обумовили зміну настроїв значної частини італійського суспільства. Крім того, до посилення антиавстрійської налаштованості італійців спричинилися економічні труднощі та брак продовольчих товарів, і насамперед хліба, який до середини 1914 р. надходив з Росії. Тому на початку наступного року уряд Саландри активізує підготовку до вступу у війну, водночас вдавшись до забезпечення інтересів Італії дипломатичним шляхом. У лютому 1915 р. Італія довела до відома представників Антанти власні вимоги, за умови виконання яких під час повоєнного перерозподілу світу, королівство взяло би участь у війні проти Почвірного союзу.

Союзники погодилися на майже усі італійські вимоги, наслідком чого стало підписання у квітні 1915 р. т.зв. Лондонської угоди, згідно до якої Італії були обіцяні обширні території (у т.ч. Істрія, Південний Тіроль, Трієст, Горіція, Градіска, Північна Далмація з островами та ін.). Союзники дали свою згоду передати Італії «у цілковите суверенне володіння» албанський порт Валону з прилеглою територією, острів Сасено, а крім того Італія мала здійснювати дипломатичне представництво Албанської держави, яку передбачалося створити після закінчення війни. Італії мали також відійти і деякі території в Північній Африці та Середземномор'ї внаслідок поділу турецьких володінь. Угода також передбачала укладення окремих військової та морської конвенцій, які б гарантували надання Італії допомоги союзниками у разі можливого загострення ситуації у майбутньому на австро-італійському фронті. Крім того, Англія брала на себе зобов'язання надати Італії кредит на суму 50 млн. фунтів стерлінгів. За це все Італія погоджувалася «використати всі свої сили для ведення війни спільно з Францією, Великобританією і Росією проти усіх їх ворогів».

4 травня 1915 р. італійський уряд через свого посла у Відні офіційно заявив про припинення переговорів з Австро-Угорщиною і одночасно оголосив «денонсованим і таким, що втратив силу» союзний договір з нею. Після цього у скорому часі слід було очікувати й оголошення війни Австро-Угорській імперії. Негайний вступ Італії у війну на боці Антанти не відповідав інте-

ресам Німеччини, яка у цей час вела широкі наступальні операції на Східному фронті проти Росії. Запобігти відкриттю австро-італійського фронту, на думку німецького уряду, можна було шляхом територіальних поступок Італії за рахунок Австрії.

Проте всі спроби німецької дипломатії відтягнути вступ Італії у війну виявилися марними, і вже 23 травня того ж року вона оголосила війну Австро-Угорщині, виставивши проти неї 39 дивізій. Водночас з Німеччиною Італія спочатку лише розірвала дипломатичні стосунки, оголосивши їй війну тільки у серпні 1914 р. Воєнні дії з Австро-Угорщиною Італія проводила у складних умовах високогір'я, причому австрійці вчасно встигли побудувати міцні укріплення у найуразливіших місцях свого кордону. Тим не менш, завдання Італії полегшувалося тим, що Австро-Угорщина у цей час змушена була воювати на двох фронтах – російському і сербському, а її основні сили були зв'язані на Східному фронті.

Формально головнокомандувачем італійською армією був король Віктор Еммануїл III, проте фактичне керівництво військами здійснювалося генералом Л. Кадорна, який перебував на посаді начальника Генерального штабу.

***Кадорна (Cadorna) Луїджі (4.04.1850 – 21.12.1928), граф, маршал Італії.** Народився у місті Паллманца. Племінник державного діяча графа Карло Кадорна, син італійського генерала Рафаеля Кадорна, який командував у 1870 р. військовими частинами, що вступили до Риму. Освіту одержав у військовому коледжі (Мілан) та у Військовій академії в Турині. У 1868 р. вступив до армії. Служив у артилерійському полку, потім у піхотній дивізії у Флоренції. З 1875 р. капітан Генерального штабу. З 1883 р. командир батальйону 62-го піхотного полку в Альбі, пізніше перебував на штабній роботі. З 1892 р. полковник, командир 10-го полку берсальєрів, потім начальник штабу 8-го армійського корпусу. У 1898-1905 рр. генерал-майор, командир бригади «Пістойя». З 1905 р. генерал-лейтенант, командир дивізії в Анконі і в 1907-1909 рр. – в Неаполі. З 1910 р. командир 4-го армійського корпусу із штабом у Генуї, з 1911 р. командує 2-ю армією. Одночасно з 1913 р. сенатор. З 6 липня 1914 р. начальник Генерального штабу збройних сил. Зі вступом Італії у війну 24 травня 1915 р. Кадорна був призначений начальником штабу Верховного командування, фактично очолював керівництво італійською армією.*

З початком війни італійська армія диспонувала 22,8 тис. офіцерів, 843 тис. солдатів, 1500 легкими та 200 важкими гарматами. Збройні сили Італії були зведені у чотири армії (1-а під командуванням генерала Р.Брузаті, 2-га – генерала П.Фругоні, 3-тя – генерала Цуккарі, якого невдовзі замінив генерал Емануеле-Філіберто, герцог д'Аоста, та 4-та генерала Л.Нава) та Карнійську групу генерала К.Легуїо. Верховне командування розташовувалося в Удині. В резерві командування між Дезенцано та Вероною залишилися 12-й та 14-й армійські корпуси, і в Бассано – 16-та дивізія зі штабом 8-го армійського корпусу.

Головним недоліком Кадорна було невміння підтримувати зв'язок з командним складом та військами, у результаті чого Верховне командування опинилось відірваним від польових військ. Складений Кадорна оперативний план передбачав стратегічну оборону Трентіно (з проведенням тактичного наступу) та активні наступальні операції на Ізонцо. Кадорна розраховував на раптовість наступу та швидке захоплення зручного плацдарму. Наступ розпочався в день оголошення війни. Головний удар на Ізонцо завдавали 2-га та 3-тя армії, а операції у Карнійських та Кадорнських Альпах мали тактичний характер. Наступ дав обмежені результати, австрійці відвели війська на запасні позиції, і італійські війська за місяць жорстоких боїв захопили на Ізонцо плацдарм через річку Ізонцо у районі Плави та висоту Монте-Неро.

18 липня 1915 р. Кадорна розпочав 2-гу битву на Ізонцо, маючи більш ніж трикратну перевагу над противником. Однак через погану організацію, технічну слабкість армії та великі втрати він змушений був 3 серпня припинити наступ. Третя (18 жовтня – 2 листопада 1915 р.) та четверта (9 листопада – 11 грудня 1915 р.) битви на Ізонцо знову не досягли поставленої мети, і в кінці 1915 р. основні позиції на Ізонцо залишалися в руках австро-угорських військ. Усього за півроку війни Італія втратила близько 280 тис. чоловік, у тому числі більшу частину кадрового офіцерського корпусу.

У січні 1916 р. австро-угорські війська провели вдалу операцію проти 2-ї армії. В той час як війська Антанти у Франції вели бої під Верденом, Кадорна з 11 по 29 березня 1916 р. провів силами 2-ї та 3-ї армій п'яту битву на Ізонцо, яка незважаючи на великі втрати з обох сторін не принесла суттєвих результатів. Одночасно продовжували формуватися нові війська, і в квітні 1916 р. було сформовано чотири нові корпуси (2-дивізійного складу), 4 батальйони берсальєрів та 18 батальйонів альпійських стрільців. З 15 травня по 16 червня 1916 р. австрійське командування провело широкомасштабний наступ в Трентіно проти позицій генерала Г.Пекорі-Джиральді та одночасно здійснило ряд наступальних дій на Ізонцо. У ході Трентинської операції Кадорна посилив 1-шу армію за рахунок резервів, які готувалися до наступу на Ізонцо, у та наказав сформувати 5-ту резервну армію генерала Фругоні.

З 16 червня по 9 липня 1916 р. італійські війська провели контрнаступ у Трентіно і стабілізували фронт, хоча відновити попередні позиції не вдалося. Поразка у Трентіно мала негативне наслідки і в моральному відношенні – вперше військові дії точилися на території Італії. Однак громадськість звинуватила у цій поразці не Кадорна, а урядові кола, що не приділяли достатньої уваги його вимогам: результатом поразки стала відставка уряду А.Саландри та формування кабінету П.Бозеллі. Хоча австрійський наступ і порушив плани Кадорна, він все ж не полишав думки про новий наступ на Ізонцо.

Уже 2 липня 1916 р. він наказав герцогу д'Аоста розпочати підготовку до його проведення. Дещо пізніше почалася передислокація військ із Трентіно у 3-тю армію. З 6 по 17 серпня 1916 р. 3-тя армія провела Горицьку операцію (шоста битва на Ізонцо). Проведені у кінці року сьома (14-16 вересня), восьма (10-12 жовтня) та дев'ята (1-4 листопада 1916 року) битви на Ізонцо при великих втратах (до 70 тисяч чоловік) принесли лише окремі успіхи місцево-

го значення. Усього за 1916 р. втрати італійської армії, за деякими даними, становили більш ніж 450 тис. чоловік.

Основні бої між італійською та австро-угорською арміями у 1915 р. розгорнулися на правому березі р.Ізонцо. Влітку і восени того ж року італійці організували чотири наступи проти австрійців, і ціною великих втрат їм вдалося потіснити противника. Але після того, як у травні 1916 р. австрійська армія перейшла у контрнаступ, італійці не зуміли втримати фронт і відступили, чим створили реальну загрозу вторгнення австро-угорських військ на Венеціанську рівнину. Лише активізація дій російської армії на Східному фронті, а також передислокація на північ Італії кількох французьких та англійських дивізій, дозволила Італії стабілізувати ситуацію на фронті.

Наприкінці війни італійські війська здійснили кілька наступальних операцій, проте не так не досягли рішучої переваги на своїй ділянці фронту. Найзапекліші бої точилися в районі р.Ізонцо, але попри численні втрати з обох боків лінія фронту залишалася стабільною. Наприкінці жовтня 1917 р. 14-та німецька армія генерала О. фон Белова прорвала італійський фронт на Ізонцо під Капоретто, внаслідок чого під тиском противника почався загальний панічний відступ усіх італійських армій за річку П'яве, де вони змогли утриматися лише завдяки надісланим на допомогу англо-французьким дивізіям. Після цієї катастрофи, 8 листопада 1917 р. Кадорна був звільнений з посади начальника штабу і призначений членом Верховної військової ради союзників у Версалі (Франція). Відсутність позитивних змін на фронті обумовила кадрові перестановки на вищому щаблі командування італійської армії, і листопаді 1917 р. новим начальником Генерального штабу Верховного командування було призначено генерала А.Діаза.

Діаз (Diaz) Армандо (5.12.1861 – 29.02.1928), герцог делла Вітторія, маршал Італії. Народився у місті Неаполь. У 1881 р. вступив до артилерії. З 1910 р. полковник, командир 93-го піхотного полку. Учасник італо-турецької війни 1911 р. У ранзі полковника відзначився під час експедиції у Триполі 1911-1912 рр. Потім був секретарем начальника Генерального штабу генерала Полліо, попередника Л.Кадорна. У 1914 р. – командир бригади. На початку війни займав посаду начальника оперативного відділу Верховного командування. У 1916 р. йому було присвоєно звання генерала-лейтенанта та призначено командиром 49-ї дивізії, яка брала участь у боях на Ізонцо. У листопаді 1916 р. заволодів позиціями Волховняк у горах Карета, після чого був призначений командиром 23-го корпусу, що входив до складу 3-ї армії. Під час битви на Байнціца (одинадцята битва на Ізонцо; 18 серпня – 23 серпня 1917 р.) спільно з 13-м армійським корпусом генерала Сайлдера Діаза вдалося прорвати фронт противника на ділянці Верзик-Село та Сан-Джованні.

Діаз прийняв армію після того, як перша фаза битви при Капоретто закінчилася розгромом італійської армії. Діаз планував утриматися на рубежі річки П'яве. На той час особовий склад збройних сил Італії, що налічував сімсот тисяч чоловік (1-ї, 3-ї та 4-ї армії) та ще близько трьохсот тисяч чоловік з ко-

лишньої 2-ї армії, був повністю деморалізований. 10 листопада противник відновив наступ, але італійські війська загалом зуміли утримати позиції, лише 4-та армія відступила на Аз'яго. На італійський театр військових дій почали прибувати війська союзників (усього 5 англійських та 6 французьких дивізій), але під кінець року дві англійські та три французькі дивізії було знову передислоковано до Франції. На 29 листопада лінія оборони була поновлена і наступ австро-німецьких військ припинився.

Врахувавши поразку під Капоретто, Діаз почав застосовувати нову тактику оборони: війська були глибоко ешелоновані, а на передній лінії залишені лише незначні сили. У червні 1918 р. австро-угорські війська здійснили невдалу спробу наступу на річці П'яве. Командування союзних армій (зокрема генерал Ф.Фош) постійно вимагали від Італії активізації наступальних дій, однак Діаз категорично відкинув можливість переходу в наступ у першій половині року, погодившись провести його у кінці року.

В ході підготовки до наступу було сформовано кілька нових армій, і на початок битви до складу італійських військ входили: 7-ма армія генерала Д.Тассоні (фронт від Стельвіо до озера Гарда), 1-ша армія генерала Г.Пекорі-Джиральді (від озера Гарда до Мелетте-да-Галліо в районі Азіаго), 6-та армія генерала Л.Монтуорі (на Альтпіана), 4-та армія генерала Г.Джардіно (на гірському масиві Граппа), 8-ма армія генерала Е.Кавілья (на Монтелло) та 3-я армія герцога д'Аоста (на нижній течії П'яве). Крім того, між 4-ю та 8-ю арміями розгорнута 12-та армія (одна французька та три італійські дивізії) під командуванням французького генерала Граціані, а між 8-ю та 3-ю арміями – 10-та армія (дві англійські та дві італійські дивізії) англійського генерала Кевена; 9-та армія генерала П.Морроне (дві італійські та одна чехословацька дивізії) перебували під безпосереднім керівництвом верховного командування.

Головні удари завдавали 4-та і 8-ма армії. 24 жовтня 1918 р. італійські війська розпочали загальний наступ. Військові дії на Ізонцо одержали назву битви Вітторіо-Венето, за назвою населеного пункту, біля якого тривали найжорстокіші бої. У ході тижневих боїв італійські війська розгромили деморалізовані австро-угорські війська. 29 жовтня австро-угорське командування звернулося з проханням про укладення миру на будь-яких умовах. 3 листопада перемир'я було підписане, а о 15 годині 4 листопада військові дії на фронті були припинені. На цей момент італійські війська взяли в полон 387 тисяч чоловік та 2300 гармат, втрати італійської армії налічували близько 38 тисяч чоловік вбитими.

Лекція 8. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ІТАЛІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ТА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Післявоєнна стабілізація. Політична боротьба в Італії у 1919-1920 р.
2. Прихід до влади фашистів. Ліворадикальна та демократична течії в італійському політикумі.

3. Формування тоталітарної системи в Італії.

4. Зовнішня політика Італії у 30-х рр. Участь Італії у Другій світовій війні.

1. Наслідки Першої світової війни були для Італійського королівства на загал невтішними. Хоча Італія і належала до перемігшого у війні військово-політичного блоку (Антанти), учасники якого і визначали повоєнну територіально-політичну конфігурацію Європи, італійці почували себе «переможенними у стані переможців». Такі настрої в італійському суспільстві були надзвичайно поширеними і пояснювалися тим, що королівство отримало не всі території, які у 1915 р. були обіцяні їй Антантою за участь у війні на боці останньої. Зокрема, під час післявоєнного перерозподілу Італійському королівству дісталися лише Трентіно, Південний Тіроль і півострів Істрія з містом Трієст на Адріатичному узбережжі. Всі спроби прем'єр-міністра Італії В.Орландо, який входив на Паризькій мирній конференції до «Ради чотирьох» (в її складі також перебували глави урядів Англії, Франції, США), переконати відповідно Ллойд Джорджа, Клемансо і Вільсона врахувати стратегічні інтереси королівства, виявилися марними. Згадувані політики на мали бажання йти на зустріч Італії, яка претендувала і на ще деякі території на Балканах.

Після закінчення Першої світової війни Італія бере активну участь у створенні нової Європи, контури якої були закладені т.зв. Версальсько-Вашингтонською системою. Нова конфігурація кордонів визначалася цілою низкою договорів, які регламентували територіальне приєднання країн-переможниць за рахунок переможених. Згідно до Сен-Жерменського договору Австрія передавала Трентіно і Південний Тіроль. І хоча у Південному Тіролі (Трентіно-Альто-Адідже) мешкало здебільшого німецькомовне населення, Рада Антанти погодилась приєднати його до Італії. Складніше питання повстало перед Італією у зв'язку з приєднанням балканських територій (Істрія, Карінтія, Венеція-Джулія, Трієст) – хоча це і відповідало «духу й букві» Лондонської угоди 1915 р., але водночас суперечило декларації президента США Вільсона про право народів на самовизначення.

Проти передачі цих земель Італії активно виступала новостворена Югославія, апелюючи це тим, що дані території заселені слов'янами, але Італія наполягала на виконанні цієї угоди і більше того — висунула свої претензії до міста Ф'юме на узбережжі Адріатичного моря та зуміла його анексувати. Перебування у цьому місті італійських військ викликало гостре незадоволення з боку США, і дискусія між прем'єр-міністром Італії Орландо і президентом Вільсоном набула значного загострення. Звернення останнього до італійського народу 23 квітня 1918 р. (без консультації з урядом Італії) лише ускладнило ситуацію на Балканах, бо американський президент рішуче заперечив права Італії на володіння Ф'юме.

І хоча Вільсон запропонував компромісне рішення, Орландо вдався до демаршу і залишив Паризьку мирну конференцію. Щоправда через кілька днів він повернувся з пропозицією врегулювати цю проблему безпосередньо між Італією і Югославією шляхом створення тут буферної держави, населення

якою мало визначитися зі своєю державною приналежністю через п'ять років на референдумі. Югославія не погодилася з таким сценарієм, після чого події в цьому регіоні восени 1919 р. вийшли з під контролю дипломатів. 12 вересня відомий італійський поет і палкий націоналіст за своїми політичними переконаннями Габріеле д'Анунціо на чолі з загону добровольців захопив Ф'юме і встановив там свою особисту владу. Після цього він оголосив місто незалежною державою, маючи на меті забезпечити у майбутньому домінування Італії в цьому регіоні, а в перспективі підготувати мешканців міста та населення прилеглих територій до входження до складу Італії.

На початок березня 1920 р. Антанта залишила це питання на вирішення двох країн і вони змушені були сісти за стіл переговорів. Ситуація сприяла Італії, бо новий міністр закордонних справ граф Сфорца підтримував тісні ділові стосунки з прем'єр-міністрами Франції і Англії. У свою чергу Югославія вже не мала підтримки США через зміну президента. Д'Анунціо отримав можливість сформувати уряд, який мав управляти всіма територіями Далмації. Врешті-решт, Італія та Югославія підписали Рапальський договір (листопад 1920 р.), що визначав кордон на користь Італії і визнав незалежність держави Ф'юме. Такий розвиток подій не задовольнив д'Анунціо, який не хотів дотримуватися його положень. З метою спровокувати Італію на рішучі дії, 1 грудня 1920 р. д'Анунціо оголошує Італії війну. Після цього демаршу італійський уряд ухвалив рішення увести війська до Ф'юме, яке було приєднано до складу Італії.

Участь Італії у війні істотно позначилася на її фінансовому стані – вона втратила третину національного багатства, перетворилася на боржника Англії та США, а загальні витрати на військові цілі за неповні три роки війни сягнули 65 млрд. лір. Болочою втратою для країни була й величезна кількість вбитих (понад 700 тис. чол.) і поранених (близько 1,5 млн. чол.). Водночас, участь Італії у війні сприяла форсованому розвитку важкої промисловості: індустріальне «обличчя» країни визначали такі гіганти машино- та автомобілебудування як «Ансальдо», «Ільва», а також «Фіат». Перехід до мирного життя негативно позначився на їх функціонуванні, призвівши до суттєвого зменшення випуску військової продукції, а також зумовив згортання усіх сфер військового виробництва.

Додатково дестабілізувало ситуацію в Італії зростання кількості безробітних внаслідок закриття низки заводів і фабрик, а також через демобілізацію армії. Розвиткові та поширенню кризових явищ в Італії сприяли і виступи безземельних селян на півдні Італії, які досить часто вдавалися до насильницьких дій. Маючи перед собою приклад більшовицької Росії, селяни захоплювали поміщицькі землі, інколи роблячи це під червоними прапорами. Намагаючись запобігти посиленню деструктивних явищ у суспільстві, уряд Італії зважився на проведення низки реформ, зокрема, було запроваджено 8-ми годинний робочий день, встановлено максимальні ціни на продовольчі товари, лібералізований виборчий закон, яким значно збільшувалася кількість виборців та встановлювалася пропорційна система розподілу мандатів в парламенті.

Остання обставина призвела до посилення впливу радикальних течій в італійському суспільстві, хоча це проявилось не відразу. На парламентських виборах, які відбулися у вересні 1919 р., жодна з політичних партій не здобула абсолютної більшості, так – правляча Ліберальна партія, яка блокувалася з ще кількома політичними угрупованнями, отримала 181 місце з 500. Друге місце за кількістю мандатів (155) посіла Італійська соціалістична партія (під її впливом перебувала масова організація італійських робітників – загальна конфедерація праці, яка нараховувала у своєму складі близько 2 млн. чол.). Ще 99 депутатських місць виборола опозиційна Народна партія, яка заснувалася на початку 1919 р., маючи за собою підтримку понад 1 млн. католиків – членів організації «Католицька дія» та профспілок. Народна партія пройшла до парламенту, вимагаючи реалізації цілої низки популярних гасел: права на працю, створення системи соціальної допомоги, передачу землі у власність тому, хто її обробляє, розширення прав місцевих органів, загального виборчого права та ін.

Але існування такої конструктивної опозиції в парламенті не задовольняло радикально налаштовану частину італійського електорату, насамперед найманих робітників. На початку 1920 р., скориставшись черговим загостренням стосунків між адміністрацією та власниками заводів фірми «Фіат» з одного боку, та персоналом цих підприємств, робітники вдалися до створення фабрично-заводських рад, які почали втручатися у виробничі процеси. Спроба власників «Фіату» у квітні 1920 р. обмежити діяльність цих рад викликала страйк, на що підприємці відповіли локаутом. Це, у свою чергу, призвело до бурхливої реакції робітників, які невдовзі розпочали загальний страйк. Зрештою, через місяць протистояння між трудом і капіталом закінчилося підписанням компромісної угоди, згідно до якої ради набули офіційного статусу, але їх повноваження були обмежені.

Щоправда, це не принесло тривалого соціального миру, і вже у серпні-вересні 1920 р. відбулися найпотужніші виступи найманих робітників, причиною чого стали наміри працедавців зменшити зарплату. На цей раз справа дійшла до заняття робітниками підприємств та створення загонів Червоної гвардії. Ця ситуація загрожувала самим основам італійського монархічно-конституційного ладу і була тим більш небезпечна, що уряду Італії у цей час забракло політичної волі та мужності для проведення непопулярних дій задля стабілізації ситуації в країні. Поширенню деструктивних процесів в Італії сприяло й те, що середній клас у королівстві був не чисельним, селянство значною мірою – люмпенізоване, а демократичні сили – роз'єднані. Внаслідок цього Італія у 1919-1920 рр. опинилася у вирі радикальних рухів, а ця доба увійшла в історію під назвою «червоного дворіччя».

Врешті-решт уряду вдалося опанувати ситуацією в країні та ініціювати проведення переговорів між профспілками та конфедерацією підприємців, які відбулися за посередництва прем'єр-міністра Італії Дж.Джолітті. Попри зовнішню протилежність інтересів сторін, було досягнуто цілу низку компромісних рішень, зокрема підвищено зарплату робітникам та об'єднано запровадження робочого контролю на підприємствах. Ці кроки дозволили нейтра-

лізувати «червону небезпеку» та запобігти посиленню впливів Італійської комуністичної партії (ІКП), яка була створена у січні 1921 р. за сприяння Москви. Зрештою, ця подія рішуче не вплинула на ситуацію в країні, бо пік «червоного дволіття» вже минув.

Крім того, новостворена партія опинилася фактично роз'єднаною на дві фракції – обстенціоністів (противників парламентських методів боротьби) і таких, які намагалися поширити свої впливи на італійське суспільство, використовуючи всі легальні можливості. Обидві фракції вели між собою запеклу боротьбу, намагаючись перебрати під свій контроль місцеві партійні осередки. Попри міжфракційну боротьбу ІПК об'єктивно користувалася підтримкою значної кількості італійців, які підпали під вплив більшовицьких гасел про можливість негайного вирішення всіх соціальних проблем шляхом проведення революції. Цьому також сприяло й те, що соціально-політична ситуація в Італії на початку 20-х рр. залишалася напруженою, економічний спад тривав і далі, що призводило до закриття окремих підприємств та збільшення армії безробітних.

2. У 1919-1920 рр. в Італії існувала реальна можливість приходу до влади ліворадикальних сил. Тому консервативні кола Італійського королівства вдалися до пошуку нової суспільної сили, здатної перешкодити прийти до влади комуністам. Очевидно, що ця влада повинна була би спиратися і на нову ідеологію, постулати якої були би близькими та зрозумілими широким масам італійців. Нову перспективу розвитку Італії пропонували фашисти (від італ. *fascio* – пучок, союз, об'єднання, а сам термін було запозичений у селянських загонів, які діяли наприкінці XIX ст. в Сицилії). Перші фашистські організації (т.зв. «бойові союзи») почали виникати в Італії навесні 1919 р., а їх лідером став Беніто Муссоліні.

Поступово фашистам вдалося здобути собі широку підтримку італійців, що сталося завдяки тому, що вони вимагали створення «Великої Італії», обіцяли завести лад і спокій в державі, запровадити загальне виборче право і прогресивний податок, націоналізувати частину промисловості, конфіскувати церковні володіння та ін. Здебільшого ці гасла мали популістський та демагогічний характер та не могли бути реалізовані у реальному житті, але вони дозволяли здобути політичні симпатії тих італійців, які розчарувалися у старих демократичних цінностях та прагнули негайних змін. Фашисти здобули собі популярність і участю у несанкціонованих акціях, які мали широкий міжнародний та загальнонаціональний резонанс. Так, зокрема, вони підтримали вимогу входження до складу Італії порту Ф'юме (зараз – Рієка) на Адріатиці, сформувавши легіон, який очолив відомий італійський поет Габрієле д'Аннунціо.

Значна фінансова та моральна допомога, яка надавалася фашистським організаціям з боку великого монополістичного капіталу (родин Перроне, Піреллі, Оліветті) та заможних землевласників, дозволила їм вже у кінці 1920 р. перейти до активних дій. Свій головний удар вони спрямували проти лівих сил – комуністів та соціалістів, організувавши цілу низку терористичних ак-

цій. виправдовуючи свої дії фашисти заявляли, що лише вони здатні врятувати країну від анархії та побудувати «Велику Італію», чим привернули на свій бік значну кількість італійців. Більше того – чимало відомих італійських політиків, у т.ч. й прем'єр-міністр королівства Дж.Джолітті час від часу йшов на виборчі блоки з фашистами задля нейтралізації комуністичного руху. Показово, що у 20-х рр. кожна з основних політичних сил Італії – фашисти, комуністи та ліберально-демократичний табір – намагалися використати проти своїх суперників третю силу, але не йшли з нею на тривалу співпрацю. Так, зокрема, через протидію комуністів закінчилася невдачею спроба організувати т.зв. загони «народних мисливців», до складу яких входили би люди різних політичних переконань, готові боротися з фашизмом.

На парламентських 1921 р. виборах фашисти отримали 35 мандатів, а ще через кілька місяців (у листопаді того ж року) цей суспільно-політичний рух оформився в Національну фашистську партію. Соціальна ситуація в країні у цей час була позначена нестабільністю. З липня 1921 до серпня 1922 рр. тричі змінювався уряд королівства. Створений профспілками та соціалістами у лютому 1922 «Союз праці» розпочав підготовку до загальнонаціонального страйку, намагаючись у такий спосіб змусити уряд вдатися до активних дій проти фашистів. Проте подальші події продемонстрували безперспективність цих розрахунків. Уряд не прийняв пропозицій жодної з цих протидіючих партій, залишивши собі свободу дій під час масових зіткнень між їх прибічниками. Зрештою, гострі суперечки в стані ІСП, які точилися навколо питання про доцільність ведення боротьби з фашизмом, призвели до розколу цієї впливової тоді політичної партії.

Розбратом, який панував у лівому таборі, у повній мірі скористалися фашисти. Необхідність здобуття влади в країні була декларована фашистами вже наприкінці жовтня 1922 р. під час їх партійного форуму в Неаполі. Після цього фашистські загони почали готуватися до походу на Рим. Фашистам вдалося з'єднати навколо проведення цієї акції значну кількість своїх прихильників, її учасники рухалися і вночі, використовуючи смолоскипами, що мало великий емоційний ефект. 30 жовтня фашистські загони вступили в Рим, і король Віктор Еммануїл III, прийнявши відставку попереднього уряду, доручив його формування лідеру фашистів Беніто Муссоліні. До його складу увійшли також ліберали та представники Народної партії, але більшість міністерських портфелів належала вже Фашистській партії.

Таким чином, ця партія прийшла до влади на цілком законних підставах – після того, як глава держави уповноважив її лідера сформувати уряд. Посилення впливу Фашистської партії та перетворення її на правлячу було зумовлене цілим комплексом причин: по-перше – фашисти прийшли до влади на хвилі антикомуністичних настроїв значної частини італійців, інтереси яких могли постраждати після скасування комуністами інституту приватної власності; по-друге – національні почуття італійців були скривджені невинними втратами під час Першої світової війни, а також несправедливим (на думку італійців) перерозподілом сфер впливу в Європі. Не мала тривких основ і італійська парламентська система, традиційні фігуранти якої виявилися

не здатними використати на свою користь протиріччя між радикально-екстремістськими силами міжвоєнної Італії – фашизмом і комунізмом. Нарешті, фашисти надзвичайно ефективно використовували демагогічні гасла, постійно збільшуючи свою соціальну базу.

Здобувши владу, фашисти, не ліквідуючи старих її інститутів (конституції, парламенту, багатопартійної системи, коаліційного уряду), почали поступово перебирати до своїх рук всі владні функції. Водночас фашисти створили і свою власну вертикаль влади, керівним органом якої стала створена у 1922 р. «Велика фашистська рада». До її складу увійшли вищі керівники фашистської партії, міністри-фашисти, а також лідери місцевих організацій партії (які вводилися до складу ради рішенням Б.Муссоліні). Озброєні фашистські загони у 1923 р. були перетворені у Добровільну міліцію національної безпеки.

Фашистська партія взяла під свій контроль і місцеві префектури, до яких призначалися політичні радники з числа членів правлячої партії. Крім того, фашисти зуміли поширити свої впливи і на профспілки, в яких на кінець 1922 р. нараховувалося близько 1 млн. осіб. Це стало можливим завдяки тому, що фашисти успішно пропагували гасло єднання робітників і підприємців в ім'я «загальних інтересів нації». Зміцнивши свої політичні позиції, фашистська партія почала активно втручатися в економічне життя країни – зокрема ними було послаблено державне регулювання національної економіки, денационалізовано телеграф і телефон. Завдяки цьому було зменшено державні витрати, водночас правляча партія спрямувала значні субсидії на розвиток окремих галузей військової промисловості. Була створена вигідна кон'юнктура для тих італійських підприємців, які експортували свою продукцію. Здійснення цих кроків призвело до того, що у 20-х рр. спостерігалось загальне пожвавлення ділової активності та суттєве (до 60%) зростання обсягів промислового виробництва. Цим досягненням спричинило те, що у березні 1923 р. фашистами було ініційовано прийняття спеціального декрету, яким було запроваджено 2-х годинні надурочні роботи.

У політичній сфері фашисти вдалися до переслідувань своїх опонентів, організувавши у 1923 р. перший політичний процес над групою комуністів на чолі з А.Бордігою. Але спроби фашистів обмежити впливи опозиційної Народної партії шляхом усунення її членів з міністерських посад дещо несподівано призвели до посилення антифашистських настроїв в італійському суспільстві. Ці зміни у настроях італійців засвідчили парламентські вибори 1924 р., які відбулися за мажоритарною системою, і попри усі фальсифікації правлячої партії принесли опозиції 1/3 голосів. Один з лідерів Італійської соціалістичної партії – Дж.Маттеоті на засіданні новообраного парламенту виступив з гострою критикою на адресу фашистської партії, викривши їх методи боротьби за владу. Це коштувало йому життя – за наказом Муссоліні Маттеоті було викрадено і невдовзі вбито.

Такі дії фашистів призвели до радикалізації опозиційного руху, після чого основні промислові центри були охоплені антифашистськими виступами та страйками. Муссоліні був змушений заявити про свою готовність піти у відс-

тавку, а очолювана ним партія перебувала у стані повної розгубленості. Після цього опозиційні партії приймають рішення залишити парламент і створюють т.зв. Авентинський блок (за назвою одного з пагорбів у стародавньому Римі, де час від часу збиралися плебеї для того, щоб згуртуватися для боротьби з патриціями). Але через те, що у ньому об'єдналися різні політичні сили (ІКП, ІСП, ліберали), цей блок не мав внутрішньої єдності та невдовзі розпався.

3. Натомість фашистська партія зуміла подолати внутрішню кризу та перейти у наступ, під час якого були ліквідовані демократичні інститути Італії. Вже у листопаді 1926 р. приймається кілька надзвичайних законів, які поклали кінець легальному існуванню антифашистської опозиції в країні. Зокрема, була заборонена антифашистська преса, опозиційні партії підлягали ліквідації, особи, які підозрювалися в антифашистській діяльності, могли бути вислані в адміністративному порядку. В наступному році було створено репресивно-каральний апарат фашистської диктатури – особливий трибунал і таємну політичну поліцію. Продовжувалося насичення державного апарату членами фашистської партії. Ще через рік – у травні 1928 р. було уведено в дію закон, згідно до якого висувати кандидатів у депутати могли лише фашистські організації, а списки кандидатів затверджувалися на засіданні ВФР.

Водночас тривала потужна ідеологічна обробка населення, центральною ланкою якої було створення особливої «корпоративної» держави, в якій би гармонійно поєднувалися інтереси робітників та підприємців. Навесні 1927 р. в Італії приймається т.зв. «Хартія праці», згідно до якої на виробництві мали бути створені галузеві корпорації. До них мали увійти як працівники, так і власники заводів та фабрик, які мали співпрацювати на користь усього суспільства. При цьому держава залишала за собою право втручатися у сферу виробництва у випадку неефективної роботи підприємства або якщо б цього вимагали вищі інтереси Італії.

Формування корпоративної системи в Італії у першій половині 30-х рр. закінчилося створенням 22-х галузевих корпорацій, до складу яких входили асоціації підприємців та галузеві профспілки, що контролювалися фашистською партією. Вищим органом цих корпорацій була національна рада, членами якої призначалися представники роботодавців та робітників, члени уряду, вищі функціонери фашистської партії. В такий спосіб фашистам вдалося повністю підпорядкувати собі приватний сектор економіки, а крім того створити враження, що її керівництво діє в інтересах усієї нації.

Фашисти зуміли врегулювати свої стосунки з католицькою церквою, підписавши з Ватиканом Латеранський конкордат. Згідно до його положень, папа відмовлявся від своїх претензій на володіння Римом та прилеглими територіями, а Італія визнавала суверенітет Ватикану на обмеженій площі в межах італійської столиці. Крім того, держава погодилась створити умови, які б сприяли зростанню авторитету католицизму в Італії. Зокрема, церковний шлюб став нормою родинно-шлюбних стосунків, а основи католицького вівчення почали викладати в найвищих закладах. Водночас католицька цер-

ква, визнавши фашистський режим, суттєво впливала на його природу, нівелиючи, до певної міри, його агресивну сутність.

Економічна криза 1929-1933 рр. боляче позначилася на Італії, призвівши до понад 30% падіння обсягів виробництва. Крім того втричі зменшилася зовнішня торгівля, а найбільші банки країни збанкрутували разом з ще 12 тис. дрібних та середніх підприємств. Кількість безробітних у 1933 р. досягла 1 млн. осіб, а мінімальна зарплата в обробній промисловості зменшилася на 60%. В цій ситуації уряд фашистської Італії вдався до посилення державного регулювання економіки через створення гігантської фінансової установи Інституту промислової реконструкції (ІПР). Маючи у своєму розпорядженні величезні бюджетні кошти, ІПР скупив акції збанкрутілих банків (на ці цілі було витрачено 6 млрд. лір) та поширив свій контроль на більшу частину металургійних, судно- і машинобудівних підприємств та майже на всю військову промисловість. І хоча після подолання кризи в національній економіці деякі заводи і фабрики знову були викуплені приватну власність, ІПР продовжував зберігати свій статус єдиної кредитоспроможної установи в Італії, замінюючи собою комерційні банки.

Внутрішня і зовнішня політика фашистської Італії у другій половині 30-х рр. свідчила про те, що країна все виразніше готувалася до війни. Б.Муссоліні взяв курс на самозабезпечення Італії продовольчими товарами та стратегічними матеріалами, а також запроваджує монополію зовнішньої торгівлі. Поступово в Італії було ліквідовано вільний ринок сільськогосподарської продукції, яка віднині мала реалізовуватися державним заготівельним органам за заздалегідь визначеними цінами. Держава спрямувала значні кошти в різні галузі національної економіки (гірничу промисловість, виробництво синтетичного рідкого палива та ін.), дбаючи про забезпечення країни усім необхідним в умовах можливої ізоляції під час війни.

Ці регуляторні заходи загальнонаціонального масштабу сприяли економічному піднесенню Італії. Лише за одне повоєнне десятиліття (1928-1938) обсяг випуску продукції провідних галузей італійської економіки (машинобудування, металургія, хімічна, гірнична) зріс на третину, а енергетики на понад 60%. Водночас спостерігалось зменшення темпів росту легкої промисловості, і насамперед – текстильної. Зрештою, попри всі досягнення в сфері економіки, Італія так і не зуміла досягти рівня інших провідних європейських країн, а крім того спроби дуче перейти до автаркії (повного самозабезпечення країни за рахунок власних резервів) через брак достатньої кількості сировинних ресурсів виявилися безперспективними.

У 30-ті рр. Італія перетворилася на тоталітарну державу, провідне місце в якій посідала фашистська партія, що контролювала усі сторони громадсько-політичного життя в країні. Є підстави говорити навіть про повне злиття правлячої партії з державою, як це вже мало місце в Німеччині та Радянському Союзі. Всі національні профспілки перебували під контролем фашистів, система кооперативів була фактично одержавлена та поставлена на службу фашизму. Правляча партія поширила свої впливи і на молодь, створивши значну кількість юнацьких фашистських організацій напіввійськового типу. У

1937 р. усі вони увійшли до об'єднання «Італійська лікторська молодь», діяльність якого спрямовувалась безпосередньо одним з вищих функціонерів фашистської партії. Аналогічні процеси мали місце і серед студентської молоді.

Всі засоби масової інформації перебували під тотальним контролем Міністерства у справах друку і інформації. В Італії культивувався дух самовідречення в ім'я здійснення фашистських ідеалів та насаджувався культ дуче. Після зближення Італії з Німеччиною, італійці були визнані однією з «арійських рас», після чого у 1938 р. приймається ціла низка законів, що дискримінували «неарійське» населення Італії, і насамперед – євреїв. Їм, зокрема, було заборонено брати шлюб з італійцями та займатися викладацькою діяльністю, а також служити в державних установах і армії. Але попри всі ці репресивні прояви, італійський фашизм не створив тотальної системи фізичного знищення своїх політичних противників. Це, до певної міри, пояснювалося ментальністю італійців, які по своїй природі не були войовничою нацією. З іншого боку – майже всі італійці були віруючими католиками, внаслідок чого фашистська політична доктрина залишалася для них вторинним явищем.

4. У сфері зовнішньої політики Б.Муссоліні розробляв далекосяжні плани, пов'язані з перетворенням Середземного моря у «внутрішнє італійське озеро» шляхом реставрації Римської імперії. Фашистська Італія сподівалася досягти цього захопленням деяких територій у Північній та Східній Африці, анексії Ніцци та Савойї, а також поширенням своїх впливів на Балкани. Першим кроком у цьому напрямку стало вторгнення 3 жовтня 1935 р. італійських військ в Ефіопію, кількість яких становила понад 200 тис. чол. Очевидно, що ефіопська армія не могла чинити їм гідного опору, і вже на початку травня 1936 р. ця країна була окупована італійськими військами та перетворена на колонію Італії.

Одночасно тривало зближення фашистської Італії та нацистської Німеччини на міжнародній арені, і 25 жовтня 1936 р. обидві держави підписали угоду про створення «вісі Берлін-Рим». Після цього Німеччина активна сприяла Італії у реалізації більшості її експансіоністських планів, зокрема, у захопленні Албанії у квітні 1939 р. Наступного місяця того ж року було підписано італо-німецький договір про військово-політичний союз обох країн (відомий під назвою «Сталевий пакт»), який передбачав їх спільні дії у війні. Тому (хоча й після деяких зволікань) Італія у червні 1940 р. оголосила війну Англії і Франції, а в кінці жовтня розпочала воєнні дії проти Греції та відкрила фронт проти Лівії у Північній Африці. На вимогу А.Гітлера італійські війська взяли участь у війні і проти Радянського союзу. Спочатку (1941 р.) це був 60-ти тис. експедиційний корпус, потім (1942 р.) до нього приєдналося ще 7 дивізій, утворивши 8-му італійську армію. Вона брала участь у жорстоких боях, які точилися на Дону, і була фактично майже повністю знищена радянськими військами під Сталінградом (значна кількість італійських вояків опинилася у полоні, потрапивши тут в оточення).

Так само нещасливо для Італії закінчилися бойові дії в Лівії, і влітку 1943 р. Муссоліні вже був змушений рахуватися з можливістю вторгнення союзників на Сицилію та Апенніни. Водночас спостерігалася активізація руху опору в самій Італії. Висадка англо-американського десанту в Сицилії, що розпочалася 10 липня 1943 р. і тривала до 17 серпня, призвівши до повного захоплення острова, значно прискорила падіння фашистського режиму в Італії. Невдовзі Муссоліні було усунуто від влади, а потім і арештовано за згодою короля Віктора Еммануїла III. Виконання функцій глави уряду було покладено на маршала Бадольо, який своїм декретом оголосив про розв'язання фашистської партії. Тоді ж у країні було запроваджено стан облоги.

***Бадольо (Badoglio) П'єтро** (28.09.1871 – 1.11.1956), маркіз Саботіно, герцог Аددіс-Абебський, маршал Італії. Народився у місті Граціано-Монфератта. Службу розпочав у 1890 р. в артилерії. Закінчив Військову академію в Турині. Учасник Африканської кампанії 1896-1897 рр. Під час Лівійської кампанії 1912 р. капітан Генерального штабу. На початку війни з 25 лютого 1915 р. в чині підполковника перебував на посаді начальника оперативного відділу штабу 2-ї армії, потім – начальника штабу 4-ї дивізії, яка діяла у районі Горіції. З травня 1916 р. полковник, командир 78-го піхотного полку, звернув на себе увагу командування участю у кількох боях і швидко просувався по службі. Особливо відзначився під час участі в операції біля гори Саботіно (у ході шостої битви за Ізонцо 7-17 серпня 1916 р.), що передувала захопленню Горіції. Тут Бадольо на чолі загону, до складу якого входили 78-й піхотний полк, 2 батальйони 58-го та 155-го піхотних полків та 2 саперні роти, атакував гірський масив Саботіно та змусив до відступу австро-угорські військові частини, які обороняли цю ділянку фронту. У 1916 р. йому було присвоєно звання генерал-майора. У 1917 р. брав участь у військових діях у гірській Італії, потім після битви на плато Байнзіцца деякий час командував 27-м армійським корпусом. Напередодні битви під Капоретто (24 жовтня – 29 листопада 1917 року) корпус Бадольо, що входив до складу 2-ї армії генерала Л.Капелло, розташувався від Коста Рауніца до Каль-ді-Лана на плато Байнзіцца. До складу корпусу входили 19-та, 22-га, 54-та і 66-та дивізії, причому 19-та дивізія за своїм складом фактично прирівнювалася до звичайного корпусу. 24 жовтня на корпус Бадольо та на сусідній 4-й армійський корпус генерала А.Кавачіоккі прийшовся головний удар противника. Бадольо не проявив себе умілим восначальником і саме позиції його корпусу були прорвані першими, що стало початком катастрофи під Капоретто. Незважаючи на це, у листопаді 1917 р. при заміні Верховного командування його було призначено заступником начальника штабу Верховного командування генерала А.Діаза. Гражданськість холодно зустріла його призначення на цю посаду. Одночасно заступником Діаза було призначено генерала Г.Джардіно, але скоро його перевели на командну посаду, і більша частина штабної роботи із підготовки наступу італійської армії лягла на плечі Бадольо.*

Після війни він представляв Італію на Міжнародній раді у Парижі; тоді ж

отримав титул маркіза Саботіно. З грудня 1919 р. надзвичайний комісар у Венеції. З листопада 1919 р. до лютого 1921 р., а також у 1925-1940 рр. був начальником Генерального штабу. У 1922-1923 рр. член Військової ради, у 1924-1925 рр. – посол у Бразилії. У червні 1926 р. йому було присвоєно звання маршала Італії. У 1928-1933 рр. – генерал-губернатор Лівії. Під час італо-ефіопської війни 1935-1936 рр. головнокомандуючий італійською армією у Ефіопії. У 1936-1937 рр. віце-король Ефіопії, з титулом герцога Аддіс-Абебського. Після поразки італійської армії на грецькому фронті у 1940 р. був звільнений у відставку. Один з головних ініціаторів військового перевороту 26 липня 1943 р. та повалення режиму Б.Муссоліні. Після успішного здійснення перевороту призначений прем'єр-міністром. З вересня 1943 р. підписав перемир'я з англо-французькими військами, а 13 жовтня оголосив війну Німеччині. 9 червня вийшов у відставку.

З самого початку уряд Бадольо опинився у надзвичайно складному становищі, не маючи реальної можливості розірвати союзницькі стосунки з нацистською Німеччиною. Що загрожувало перетворенням Італії на арену військових дій. Водночас Бадольо шукав порозуміння з Англією навіть ціною капітуляції Італії. Висадка 3 вересня 1943 р. англо-канадських військ у південній Італії пришвидшила прийняття такого рішення, яке на прохання італійського уряду мало зберігатися у таємниці. Тим не менш вже 8 вересня того ж року союзники опублікували його текст, і впродовж двох наступних днів німецькі війська окупували всю північну та середню Італію включно з Неаполем. Більша частина особового складу італійської армії (749 тис. чол.) була інтернована нацистами, решта (470 тис. чол.) розійшлась по домівках. Після цього територія Італія практично до кінця війни перетворилася на театр воєнних дій.

Німецькому військовому командуванню в Італії на чолі з генерал-фельдмаршалом Кессельрінгом вдалося спорудити добре укріплену захисну лінію «Густав», яка перетинала країну навпіл – від Адріатики до Тірренського моря, унеможливаючи просування союзників у північному напрямку – до промислово розвинутих північноіталійських районів, що також контролювалися Німеччиною. Центральною ланкою лінії «Густав» була гора Монте-Кассіно із побудованим на ній ще за часів середньовіччя бенедиктинським монастирем. Лише здобувши неприступні гірські укріплення, союзники мали можливість взяти під свій контроль сусідню долину та в подальшому увійти до середньої та північної Італії. І хоча німецька армія на цій ділянці фронту і чисельно, і матеріально поступалася військам союзників, а також не мала підтримки авіації, вона могла триматися тут невизначено довгий час. Тому бої під Монте-Кассіно коштували союзникам величезних втрат – тут було вбито і поранено 185 тис. чол.

Битва за Монте-Кассіно в Італії, яка тривала майже півроку (з листопада 1943 р. до 18 травня 1944 р.), належить до числа вирішальних битв у Другій світовій війні. Це була справжня битва народів, бо в ній брали участь англійці (у т.ч. й вихідці з британських домініонів з Азії, Австралії та Нової Зеландії), американці, французи, італійці, поляки, а також і українці, які входили

до складу польського корпусу генерала Андерса, пізніше розгорнутого в армію.

До складу армії Андерса у переважній більшості увійшли особи польської національності, а також українці – громадяни II-ої Речі Посполитої, які після її ліквідації у вересні 1939 р. були репресовані Сталіним та перебували у сибірських таборих. Надзвичайно загрозлива ситуація, в якій опинився Радянський Союз влітку 1941 р. спонукав Сталіна (за наполяганням союзників) дати дозвіл на створення польських військових з'єднань для боротьби з німецьким нацизмом. (Вже 19 вересня 1941 р. США, Англія і Радянський Союз підписали спеціальну угоду з польським генералом В.Сікорським, згідно до якої всі громадяни Польщі мали бути звільнені з таборів). Їх формування було доручено генералові Андерсу, який і очолив 3-й польський корпус. Початковий вишкіл вояків корпусу відбувався в Ірані, а далі через Палестину, добровольці зосереджувалися в Єгипті та Лівії, де проходили решту необхідного військового навчання. У 1943 р. почалася передислокація окремих підрозділів корпусу до Італії, де вони готувалися до штурму Монте-Кассіно.

Польський корпус генерала Андерса був головною ударною силою союзників в битві під Монте-Кассіно. Його вояки здійснили два штурми німецьких укріплень – 11 і 18 травня, другий з яких був успішним. Під час битви монастир було повністю зруйновано, а схил гори перед ним суцільно вкривав шар мертвих тіл. Після отримання поповнень польські з'єднання продовжували перебувати у складі англійських експедиційних військ в Італії та взяли активну участь у боях з частинами Вермахту в районі р.Сенія, біля Форлі та Анкони.

Арешт Муссоліні у середині 1943 р. не означав закінчення його політичної кар'єри. За особистим наказом А.Гітлера спецпідрозділ Абверу (військової розвідки вермахту) на чолі з Отто Скорцені звільнив Муссоліні з під варті, після чого він був переправлений до Берліну. Дуче прийняв пропозицію фюрера очолити новий фашистський уряд, якому номінально підпорядковувалися окуповані німцями італійські землі. У кінці квітня – на початку травня 1945 р. війська союзників опанували Північною Італією, що змусило Муссоліні шукати собі порятунку. Перевдягнувшись у однострій німецького вояка, він намагався виїхати разом з німецьким підрозділом, але був впізнаний італійськими партизанами, які здійснювали перевірку його транспортних засобів. Муссоліні було взято під варту, і через день розстріляно.

Лекція 9. ІТАЛІЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х – 90-х рр. XX ст.

1. Суспільно-політичний та економічний розвиток Італії у повоєнному часі.
2. ЗМІ Італії. Медіа-імперія Сільвіо Берлусконі.
3. Італійська республіка на початку XXI ст. (державно-політичний лад, адміністративний поділ, наукові інституції).
4. Держави-анклави в межах Італії (Ватикан, Сан-Маріно, Мальтійський орден).

1. Італія, яка зазнала нищівної поразки у Другій світовій війні, у кінці 40-х рр. змушена була вирішувати надзвичайно складні проблеми як політичного, так і соціального характеру. Економічні та людські втрати країни становили: 450 тис. вбитих під час війни, 70-ти відсоткове падіння обсягів виробництва, матеріальні збитки сягнули 10 млрд. лір, а число безробітних досягло 2 млн. чол. Повоєнні соціально-економічні негаразди ускладнювалися в Італії суттєвим полівінням значної частини італійців у політичному відношенні, що виявилось у зростання впливу Італійської комуністичної партії (1,7 млн. чол.) та Італійської соціалістичної партії (900 тис. чол.), які фактично контролювали таку всенациональну організацію як Загальна італійська конфедерація праці (6 млн. чол.). У цій ситуації стабілізуючим чинником в країні виступали тимчасова окупаційна адміністрація, призначена в Італію західними державами, католицька церква і середній клас, який хоч і був не чисельним, але його кращі представники робили все для відновлення нормального економічного життя в Італії.

Ще під час війни в Італії почалося структурування антифашистських сил, причому переважна більшість помірковано налаштованих противників режиму Б.Муссоліні, які заперечували як фашизм, так і комунізм та тяжіли до компромісних шляхів вирішення нагальних соціально-політичних проблем країни, об'єдналися у лавах Християнсько-демократичної партії (ХДП). Ця партія, що була створена у 1943 р., від початку свого існування здобула собі прихильність широких кіл італійського суспільства, а відтак – можливість активно впливати на політичну ситуацію в країні. Це пояснювалося тим, що більшість її керівництва брала активну участь у боротьбі з фашизмом і після закінчення війни лідери ХДП користувалися популярністю у значної кількості населення. Це дозволяло партії отримувати найбільшу (у порівнянні з іншими політичними силами) голосів виборців та до початку 1990-х рр. безпосередньо впливати на процес формування всіх післявоєнних італійських урядів.

ХДП у своїй програмі та діяльності відстоювала демократичні цінності, ринкову економіку, приватну власність, парламентаризм, християнські устої. Вона традиційно підтримувалася католицькою церквою, яка вбачала в цій партії політичну силу, спроможну стабілізувати ситуацію в державі. У свою чергу ХДП поширювала свої впливи у кількох масових робітничих організаціях, зокрема в ІКПТ (Італійській конфедерації профспілок трудящих). Широка підтримка партії населенням Італії дозволила її лідеру Альчиде де Гаспері у 1945 р. сформувати та очолити коаліційний уряд, в якому кілька міністерських портфелів належали комуністам і соціалістам. З огляду на це прем'єру доводилось маневрувати між інтересами різних політичних сил, представлених в уряді.

Попри це протистояння уряд до 1947 р. зумів зміцнити позиції Італії на міжнародній арені шляхом підписання мирних угод з усіма країнами антигітлерівської коаліції, відмовившись на їх користь від усіх італійських колоній, а також передавши Франції та Югославії деякі території на європейському континенті. Водночас уряд розпочав виплату репарацій балканським країнам

і СРСР. Нормальна робота уряду була ускладнена деструктивною діяльністю міністрів-комуністів, які виконуючи волю партії вимагали проведення націоналізації великих монополій, запровадження народного контролю на підприємствах, здійснення аграрної реформи та інших соціально-політичних перетворень соціалістичного характеру в країні. Такі дії комуністів пояснювалися тим, що ще у 1944 р. Компартія Італії взяла курс на проведення соціалістичної революції. Крім того, особливо небезпечним було й те, що КПІ спиралася у своїй діяльності на комітети національного визволення, що діяли на місцях і яких було особливо багато у т.зв. «червоному трикутнику» (Модена-Болонья-Емілія).

Лише після того, як комуністи його залишили (на знак протесту проти реалізації в Італії плану Маршалла), італійський уряд став повною мірою здатний до вирішення тих складних завдань, що стояли перед країною (зокрема денационалізація промисловості, бо навіть і зараз у державній власності перебуває понад 50% всіх виробничих потужностей). Попри усунення з уряду комуністів політична ситуація в Італії у першій повоєнний період продовжувала залишатися „полем битви” між двома світовими ідеологіями, завдяки чому як ХДС, так і КПІ отримували величезні кошти від відповідно Сполучених Штатів та Радянського Союзу, яка використовувалася для фінансування політичного життя та виборчих кампаній цих партій.

Ще одним опосередкованим наслідком перебування комуністів в уряді стала ліквідація в країні конституційно-монархічного ладу та відсторонення від влади Віктора Еммануїла III (Савойського).

Віктор Еммануїл III (*Vittorio-Emanuele*), Віктор Еммануїл Фердинанд Марія Дженнаро Савойя (11.11.1869 – 28.12.1947), король Італії. Народився у місті Неаполь. Син короля Умберто I; одружений з донькою короля Чорногорії Миколи I Оленою. З 1878 р. – спадкоємець престолу, принц Неаполітанський. Одержав чудову освіту. Закінчив військовий коледж у Неаполі. У 1886 р. вступив до 1-го піхотного полку. З 1887 р. лейтенант 5-го піхотного полку, з 1890 р. полковник, командир 1-го піхотного полку, з 1892 року генерал-майор, командир бригади «Кунео». З 1894 р. генерал-лейтенант, командир дивізії «Фіренце», у 1897-1900 рр. командир 10-го армійського корпусу (штаб - Неаполь). Віктор Еммануїл не мав особливого бажання займатися політикою і навіть просив батька передати права на трон своєму двоюрідному брату – Емануеле-Філіберто герцогу д'Аоста. Після вбивства батька анархістом Бреші вступив на італійський престол. Захоплювався полюванням, рибальством, фотографією, нумізматикою (залишив державі одну з найбагатших у світі колекцій монет). Посівши престол, посилив заходи безпеки і в той же час провів амністію, під яку потрапили близько десяти тисяч чоловік. Прибічник орієнтації на Великобританію, Віктор Еммануїл стримано ставився до Німеччини, однак все ж зберіг членство країни у Троїстому союзі, попередивши, що не стане брати участь у можливих військових діях проти Великобританії. Тасмно від союзників підписав у Парижі зобов'язання, що Італія ніколи не оголосить війни Франції. У 1911 р. санкціонував початок військових

дій проти Туреччини, у результаті яких італійські війська захопили Тріполі та Кіренаїку. З початком Першої світової війни Віктор Еммануїл, усвідомлюючи неминучу приреченість монархії, у разі якої країна вступить до війни та зазнає поразки, лавірував між Антантою та Центральними державами. Уряд вів переговори з обома сторонами, затягуючи час та зважуючи, хто з них піде на більші територіальні поступки на користь Італії. 23 травня 1915 р. Віктор Еммануїл оголосив війну Австро-Угорщині. Політичні кола Італії були проти такого кроку, але Віктор Еммануїл зумів наполягти на своєму. Під час війни з 24 травня 1915 р. він формально вважався Верховним Головнокомандувачем, але не втручався у діяльність Верховного командування, а функції Головнокомандуючого фактично виконували начальники Генерального штабу генерали Л.Кадорна та А.Діаз. З приходом до влади у 1922 р. Б.Муссоліні він фактично був відсторонений від керівництва державою. У 1936-1943 рр. одночасно мав титул імператора Ефіопії, а в 1939-1943 рр. – короля Албанії. Брав активну участь в усуненні від влади Муссоліні 25 липня 1943 р., а 9 вересня був змушений залишити Італію. Скомпрометований співробітництвом з фашистським режимом, намагався зберегти монархію шляхом передання 5 червня 1944 р. королівських функцій своєму синові Умберто як королівському наміснику. Помер у місті Олександрія (Єгипет).

Монархи Савойської династії впродовж понад 75 років виступали гарантами єдності Італії, але ці їх заслуги не були взяті до уваги. Екс-монарха було звинувачено у співпраці з Муссоліні, причому спеціальним рішенням (у порушення всіх демократичних норм) Віктору Еммануїлу III та його нащадкам було заборонено навіть з'являтися в межах Італії (цю заборону було скасовано лише у 2002 р. – *авт.*) 18 червня 1946 р. під час референдуму більшість італійців висловилося за встановлення республіканської форми правління.

Вихід комуністів зі складу уряду мав позитивні наслідки для країни і дозволив закласти підвалини демократичного суспільства в Італії. Важливим кроком на цьому шляху стала розробка та прийняття конституції, яка набула чинності 1 січня 1948 р. Вона мала виразно демократичний характер, надаючи громадянам Італії широкі політичні права та свободи та декларуючи недоторканість особи. Крім того, в ній гарантувалося право людей на працю та її справедливу винагороду, рівність прав чоловіків та жінок; відзначалося, що приватна ініціатива має розвиватися в інтересах усього суспільства. Все це забезпечило перетворення Італії у правову державу, яка попри різновекторність діючих в ній сил, впевнено просувається до побудови постіндустріального суспільства.

Тим не менш, у 50-ті рр. країна змушена була вирішувати цілу низку складних проблем, зокрема протистояти загрозі не лише «зліва», а й «справа», що сталося після активізації неофашистів. Соціальна напруженість збільшувалася і через посилення мафіозних кланів, які зуміли провести своїх людей як у місцеві, так і у центральні представницькі та виконавчі органи.

На думку більшості дослідників, коріння мафії сягають середньовіччя, коли у

XIII ст. сицилійці зі зброєю в руках боролися проти французів. Під час антифранцузького повстання 1282 р. народився заклик: «Morete Alla Francia, Italia Anela» («Смерть Франції, зійхни Італія»), початкові літери слів якого і утворюють слово «мафія». Після евакуації французьких військ мафія як суспільне явище не припинило свого існування. Тривалий час угруповання мафії найактивніше діяли у сільській місцевості, а її члени були пов'язані родинними зв'язками. Мафія уміло використовувала на свою користь специфіку поземельних відносин в Сицилії, коли з одного боку місцеві барони володіли величезними площами, а з іншого – більшість селян мали невеличкі клантики землі, які не давали можливості прохарчувати родину. Внаслідок цього значного розповсюдження в Сицилії набуває розбій (зокрема – крадіжки худоби і людей з вимогою їх викупу). Неефективність антімафіозних заходів з боку центральної влади, змушувала власників маєтків укладати негласні угоди з мафією, яка за певну плату брала на себе зобов'язання підтримувати хоча б загальний порядок. Поступово барони опинилися в ізоляції, і все частіше перебиралися до міст, доручаючи управління своїми володіннями т.зв. «габеллоті», які, у більшості, були членами мафії або перебували з нею у тісних стосунках. З плином часу мафія перетворилася на єдину реальну силу в італійському селі, після чого поширила свій вплив і на міста, а у кінці XIX – на початку XX ст. перетнула океан і пережила своє друге народження у Новому світі, отримавши і нове ім'я – «Коза ностра» (на підтвердження цього достатньо хоча б згадати найвідоміших гангстерів – Чарлі Луцано або Аль Капоне, які були італійцями за походженням). Особливої «популярності» в наш час мафія набула після виходу в світ книги Маріо П'юзо «Хрещений батько» та відзнятому з неї однойменному фільму, що було блискуче реалізовано режисером Френсисом Фордом Coppолой.

У 60-70 рр. ХДП, як провідна політична сила урядової коаліції, не зуміла повною мірою вирішити ті проблеми, які стояли перед країною, і як наслідок, стала поступово втрачати свій авторитет серед виборців. У 1978 р. ХДП спочатку позбулася посади президента республіки, а ще через три роки вперше за післявоєнну історію прем'єр-міністром було призначено представника іншої політичної партії. Взагалі 70-ті рр. рельєфно виявили падіння впливу християнських демократів на маси та посилення кризових явищ в самій партії. Це виявилось, зокрема, у результатах референдуму 1974 р., коли більшість виборців (19 з 32 млн., які брали участь у голосуванні) – схвалили закон про розлучення, проти якого виступали ХДП і Ватикан. У такий спосіб виборці-католики продемонстрували, що вони не схильні підтримувати демокристиян у тих випадках, коли їх інтереси розходяться з офіційною позицією ХДП і єпископату.

Аналогічна ситуація мала місце і у 1981 р., коли під час референдуму майже 68% виборців (у т.ч. й багато католиків) висловилися проти відміни закону про аборти, виступивши таким чином проти відповідних вказівок церковних і політичних авторитетів католицизму. Для країни, де і до цього часу офіційно понад 95% населення – католики, такий результат референдуму яв-

ляв собою серйозну поразку клерикальних сил. Вслід за цим демохристияни зіштовхнулися з тим, що на адміністративних виборах у червні 1981 р. виборці знову не підтримали цю партію, і як наслідок представники ХДП опинилися у меншості в органах місцевого самоврядування у більшості великих міст Італії.

Водночас у цей час мало місце певне «полівіння» і навіть «радикалізація» політичних настроїв італійських католиків, що виявилось у зростанні популярності тих масових католицьких організацій, які найпоспідовніше критикували ХДП та єпископат. Значна частина членів цих організацій активно включилася в антивоєнний рух, щорічно беручи участь у «маршах миру», які проводилися під егідою «Пакс крісті».

У повоєнний період Італія тривалий час відчувала значні політичні та соціально-економічні труднощі, пов'язані з високим рівнем інфляції та безробіття. Був відсутнім прогрес і у вирішенні проблем Півдня країни, який за рівнем індустриального розвитку, як і раніше, значно поступався (що має місце і зараз) Півночі. Досить поширеним явищем у 50-60-х рр. було використання підприємцями дитячої праці.

Ще однією болючою проблемою Італії була і почасти залишається корупція, свідченням чому стали, зокрема, події навколо діяльності таємної масонської ложі «П-2» («Пропаганда-2»). Ця організація, до складу якої входили кілька міністрів, керівники збройних сил та служб безпеки республіки, представники фінансової еліти Італії, згадувалась у зв'язку з кількома терористичними акціями, у т.ч. з вибухом пасажирського експресу «Італія» (1974 р.), вбивством генерального прокурора Риму В.Оккорсіо (1976 р.) та ін. Після цього проти «П-2» було офіційно вжито заходи обмежувального характеру з метою припинення її діяльності. Наслідком цього скандалу стала відставка у 1981 р. італійського уряду на чолі християнським демократом А.Форлані, після чого новосформований уряд вперше очолив представник Республіканської партії.

У післявоєнні роки Італія перетворилась на високорозвинену індустриально-аграрну країною. Її питома вага в сукупному обсязі промисловості капіталістичних країн склала в 1975 р. 3,3% (шосте місце у світі). До кінця 1969 р. економіка країни розвивалася доволі швидкими темпами, але на початку 70-х рр. посилюлися застійні явища, що переросли у 1974-1975 рр. в загальну економічну та політичну кризу. Падіння ділової активності, яке мало особливо виражений характер у 1975 р., було частково подолано у наступному році, коли промислове виробництво у середньому зросло на 12%. У цей час значне місце в економіці Італії мають іноземні капіталовкладення, частка яких у 1974-1975 рр. становила 1,2 млрд. доларів.

У 60-70-х рр. ХХ ст. сільське господарство Італії мало виразно землеробське спрямування. Як і раніше – на півночі країни переважали великі капіталістичні господарства, натомість на півдні (особливо у поземельних відносинах) збереглися окремі пережитки феодалізму. Найважливішою культурою у цей період були пшениця, кукурудза, цукровий буряк. Також було розвинуто садівництво та виноградарство. Попри відносно високий рівень розвитку

сільського господарства, Італія не забезпечувала свої потреби у зерні та м'яси і ввозила значну їх кількість із-за кордону. Це призводило до того, що дрібні італійські виробники не витримували конкуренції великих сільськогосподарських підприємств інших країн-членів ЄС, і як наслідок тільки у 1975 р. 120 тис. чол. залишили сільське господарство. У повоєнний час значна кількість італійців виїхала за кордон на тимчасову роботу, однак у 1975 р. більшість з них була змушена повернутись на батьківщину внаслідок промислового спаду.

Ще одна центристська партія – Італійська республіканська партія (ІРП) була заснована в 1932 р. Вона об'єднала у своєму складі значну кількість представників т.зв. «середнього класу» Італії. Натомість Італійська ліберальна партія (ІЛП), що була заснована у 1945 р., обстоювала консервативні цінності, захищаючи інтереси великого капіталу.

У середині 70-х рр. в Італії активізувалася діяльність ультраправих сил, що призвело до створення партії неофашистського спрямування – Італійсько-соціального руху (ще одна назва – Національні праві сили), від якого у 1976 р. відокремилася угруповання Праві сили – Національна демократія. На лівому фланзі політичного спектру Італії – Італійська комуністична партія (ІКП), що була створена у 1921 р. Тривалий час вона була однією з найвпливовіших сил післявоєнної Італії, гуртуючи у своєму складі понад 1,5 млн. осіб, але після розпаду СРСР ця партія поступово втратила свій колишній вплив на італійське суспільство.

Помітну роль у суспільно-політичному житті країни відігравав профспілковий рух. Серед найбільших профспілкових об'єднань – Загальна італійська конфедерація праці (ЗІКП), яка входить у якості асоційованого члена до Всесвітньої федерації профспілок; Італійська конфедерація профспілок трудящих (об'єднувала головним чином робітників-католиків); Італійська спілка праці (соціал-демократичного спрямування). Крім вже згадуваних ХДС і СП найвпливовішою політичною силою Італії у 70-80 рр. була Соціалістична партія Італії (СПІ), яка заснувалася ще в 1892 р. Вона неодноразово входила до складу коаліційних італійських урядів, займаючи конструктивну позицію по різних проблемам державно-політичного життя республіки У 1966 р. ІСП об'єдналася з Італійською соціал-демократичною партією (ІСДП), що була заснована в 1947 р. в єдину Об'єднану соціалістичну партію Італії, але цей блок проіснував лише до 1969 р. З 1976 р. СПІ очолив Бетіно Краксі – прем'єр-міністр «найживучішого» (1983-1987 рр.) в повоєнній Італії уряду.

У 1992 р. він здійснив спробу повернутися у прем'єрське крісло, утворивши політичний альянс «КАФ» (за ініціалами його засновників – самого Краксі, попереднього прем'єр-міністра Джуліо Андреотті та секретаря ХДС Арнальдо Форлані). Але на цей політичний проект очікувало цілковите фіаско, бо незадовго перед цим в Мілані було арештовано Маріо К'єзу – депутата міської ради та члена СПІ. Його згода дати свідчення призвела до цілої низки скандалів навколо багатьох провідних політиків та бізнесменів, які посідали провідні посади у згадуваних партіях. Через хвилю спричиненого цим громадського обурення Форлані спіткала невдача у сподіваннях стати президен-

том Республіки. Після цього новий президент, Оскар Луїджі Скальфаро, вирішив не пропонувати Краксі посаду прем'єр-міністра. Водночас набирала сили розслідування «чисті руки», ініційоване кількома італійськими правоохоронцями, які не побоялися кинути виклик мафії (серед них помічник міланського прокурора Антоніо Ді П'єтро, який згодом стане національним героєм Італії).

Врешті-решт у січні 1993 р. звинувачення були висунуті й проти Краксі, причому прокуратура підкріпила їх значною кількістю компрометуючих експрем'єра документів та фактів. З огляду на депутатську недоторканість Краксі правоохоронні органи звернулася до парламенту з проханням дати згоду на притягнення його до кримінальної відповідальності. Після цього вже у лютому того ж року Краксі був змушений піти з посади секретаря Соцпартії, а кожна його поява на публіці викликала потужне людське незадоволення. Не очікуючи на вердикт парламентарів, Краксі через кілька місяців втік з країни до Тунісу, де переховується досі. Йому загрожує ув'язнення терміном до 24 років, а правоохоронці мають міжнародний ордер на його арешт.

Поступово набираючи обертів, розслідування «чисті руки» призвело до найсерйознішої політичної кризи в історії Італійської Республіки, яка охопила найвищі ланки її політичної та економічної системи. За кілька місяців національна система правосуддя (попри те, що й вона була частково вражена корупцією) зуміла притягнути до відповідальності близько 500 колишніх парламентарів, багатьох міністрів, п'яťох колишніх прем'єрів, тисяч колишніх управлінців та посадовців різних рівнів, бізнесменів, митників та ін.

Це була безпрецедентна подія в історії західних демократій, яка призвела до кардинальної трансформації національної партійної системи – через корупційні скандали та приховані зв'язки з мафією окремих лідерів провідних італійських партій – традиційні політичні угруповання втрачали довіру виборців та врешті-решт припинили своє існування. Одночасно в країні виникли нові політичні партії (вони спиралися насамперед на регіональні еліти Півночі та Півдня країни), які й взяли участь у парламентських виборах 1993 р. З того часу одне з центральних місць на політичному олімпі Італії посів *Сільвіо Берлусконі*, який неодноразово призначався прем'єр-міністром країни (докладніше про нього див. нижче – *авт.*).

Нині валовий національний продукт Італії становить понад 1 млрд. доларів, що свідчить про високий економічний потенціал країни. Італія входить до шістки найрозвинутіших індустріальних держав світу. Для італійської економіки є характерним домінування великих капіталістичних об'єднань (корпорацій) акціонерного типу – найбільші 690 компаній (1,4% загального числа компаній) контролюють понад 70% усіх капіталів. Водночас відчутну роль в економіці країни відіграє державний сектор, у якому працює близько 5% від загального числа зайнятих на промислових підприємствах.

Найбільш розвиненими галузями в структурі італійської промисловості є машинобудування (суднобудування, електротехніка та ін.), харчова, хімічна, текстильна, металургійна. У післявоєнний період значного розвитку набула атомна та тепла енергетика, суттєво збільшилося виробництво обчислюва-

льного і електронного обладнання. Італія має великі запаси цинку, свинцю, сірки, ртуті, мармуру. Хоча країна не має власних родовищ нафти і газу, в Італії постійно зростає кількість підприємств нафтохімічної промисловості, що дає можливість загалом забезпечувати національні потреби у паливі. Італія також має значні власні гідроенергетичні ресурси.

Італія є однією з семи найбільш промислово розвинутих країн світу, незважаючи на те, що їй бракує сировини. Вона має тільки невеликі запаси заліза, вугілля, метану, нафти. Це індустріально-аграрна країна з високим рівнем монополістичного капіталу. Для неї характерна велика концентрація капіталу і виробництва. 90% потужностей автомобільної промисловості належать концерну «Фіат», понад 50% хімічного виробництва – монополістичній групі Монтедісон, значна частина гумової промисловості монополізована трестом Піреллі. Значні позиції в економіці (в нафтодобувній, хімічній, електротехнічній та металургійній галузях) посідає іноземний капітал (США, ФРН, Швейцарія та ін.).

Предметами італійського експорту є автотранспортні засоби, технічне обладнання, електротовари домашнього вжитку, пластмаси, продукти чорної металургії, хімічної та машинобудівної промисловості. Італійська автомобільна промисловість, точне машинобудування, виробництво меблів та модельний бізнес досягли найвищого в світі рівня.

У наш час Італія, як і більшість економічно розвинутих країн, зіштовхнулася з екологічними проблемами: забрудненим повітрям, що позначається на стані старожитностей; вібрації, спричиненої автотранспортом. Нагальна проблема Венеції – поступове усідання островів, на яких вона була побудована.

Італія є членом багатьох міжнародних організацій, у т.ч. – НАТО, ОЕСР та ін. Італія є одним із засновників Європейської спільноти, утвореної римськими договорами 1957 р., підтримує дипломатичні відносини майже з усіма державами світу.

2. Після ліквідації фашистської диктатури та закінчення Другої світової війни Італія отримала можливість перейти до розбудови демократичних інститутів, одним з яких безперечно була й національна преса. Першим кроком у цьому напрямку стало заснування у 1945 р. на кооперативних засадах національного агентства новин АНСА¹⁰ та Національної федерації італійської преси. Проте загальна ситуація на газетному ринку Італії у перші повоєнні роки була непростюю, свідченням чого була надмірна політизація преси: достатньо сказати, що за даними на 1946 р. 80% італійських газет активно про-

¹⁰ Сьогодні до складу АНСА входять видавництва більшості щоденних газет Італії. Агентство спеціалізується на наданні інформації внутрішньо- та зовнішньополітичного характеру, обмінюючись нею з 65 зарубіжними інформагенціями. АНСА має виключне право на поширення інформації найбільших світових агенцій, тому його послугами користуються десятки італійських та зарубіжних періодичних видань, радіо- та телестанцій. Поширення інформації через канали АНСА полегшує та обставина, що вона передається також англійською та французькою мовами, а також завдяки наданню візуального ряду (агентство має власну фотослужбу).

пагували гасла тих чи інших партій. Після усунення з уряду в травні 1947 р. комуністів та соціалістів настає тривала ера єдиновладдя Християнсько-демократичної партії, що дозволило активізувати просування країни до демократії.

Прагнучи закласти підвалини для розвитку національних ЗМІ, італійський парламент у 1948 р. прийняв Закон про пресу, яким закріплювалося право громадян на вільне поширення та отримання інформації за умови недопущення публікації неперевіраних та тенденційних відомостей, здатних зашкодити стабільності держави. Закон став дієвим механізмом захисту конституційного ладу в країні – за звинуваченнями у її підриві, а також за образу честі та гідності офіційних осіб лише у 50-х рр. XX ст. до суду було притягнуто близько тисячі італійських журналістів.

Разом з тим Закон унормував процес заснування нових національних ЗМІ, і вже наприкінці 1950-х рр. в країні виходило 90 щоденних газет і понад 5 тис. періодичних видань політичного, економічного і літературного профілю, сукупний разовий наклад яких становив 8 млн. примірників. Найбільше щоденних газет на той час (18) виходило в столиці, ще 12 – в Мілані. Хоча наклади шести щоденних національних та семи провідних «надрегіональних» газет постійно зростали, більшість з них виходила накладом у 250 тис. примірників, і лише кілька з них мало більший наклад. Загальнонаціональними лідерами у цьому є міланська газета «Корр'єре делло сере», «Стампа» і «Репуббліка», які мають найбільші наклади в Італії (понад 800 тис. прим.).

Співставлення цих цифр з аналогічними показниками інших промислово розвинутих країн Європи дозволяє дійти висновку, що Італія мала досить сповільнені темпи розвитку щоденної преси. Натомість ця країна була (та залишається) одним з європейських та світових лідерів за кількістю журнальної періодики. Найпопулярнішими виданнями цього роду є в Італії є журнал телепрограм «Соррізі е канцоні ТВ» («Посмішки і пісні ТВ») з 10 млн. читачів, журнал для автолюбителів «Аутомобіле», щотижневик «Фамілья крістіана» («Християнська родина»), ілюстровані часописи «Оджі» («Сьогодні») і «Дженте» («Народ»), наклади яких сягають (або навіть перевищують) 500 тис. примірників. До числа популярних журналів також належать щотижневики «Епока» (наклад – 170 тис. прим.), «Панорама» (360 тис.), «Експрессо» (320 тис.). Слід також відзначити, що журнальні видання мають велику читачську аудиторію, яка є значно більшою їх накладів: «Панорама» – 3 млн. 221 тис. чол., «Оджі» – 4 млн. 513 тис., «Експрессо» – 2 млн. 594 тис.

Усі щоденні газетні видання Італії мають свій статус (вони поділяються на національні, над регіональні та провінційні). Найбільша кількість газет (42) видається на півночі країни, що пов'язано з високою індустріальною розвиненістю цього регіону. В серединній Італії (разом зі столицею) видається вдвічі менше газет, і тільки 14 – на півдні. На авансцені італійської журналістики незмінно перебуває католицька преса – насамперед щоденна газета Ватикану «Оссерваторе Романо», що має тижневі випуски німецькою, французькою, іспанською і португальською мовам; крім того Святий Престол видає й тижневик «Оссерваторе делла доменіка» («Недільний спостерігач»). Прик-

метною особливістю італійського газетного ринку є присутність на ньому значної кількості спортивних газет, тираж найбільших з яких («Газетта делло спорт», «Карр'ере делло спорт», «Туттоспорт») складає 1/6 частину накладу щоденної преси. Слід відзначити, що спортивна преса (як і журнальна) користується величезною читацькою прихильністю – аудиторія лише «Газетта делло спорт» становить понад 3 млн. 900 тис. чол.¹¹

Газети і журнали отримують від держави фінансову допомогу у вигляді субсидій, крім того їм також надаються різного роду пільги (зокрема – звільнення від сплати податку на прибуток), а при закупівлі паперу видавці користуються суттєвими знижками. Попри це – головним джерелом прибутків газет залишаються надходження від реклами. Сучасний стан італійських ЗМІ характеризується досить високим рівнем монополізації, щоправда основними «гравцями» на газетно-журнальному ринку залишаються італійські корпорації. У цьому контексті слід згадати про групу ФІАТ, яка належить сімейству Аньеллі. Воно володіє «Карр'ере делло сере», «Стампою» і «Карр'ере делло спорт», що на 5% перевищує максимальний рівень (20%) монополізації центральної преси в Італії, встановлений законом. ФІАТу також належить частина акцій низки італійських та зарубіжних ЗМІ, що додатково збільшує «вагу» цієї групи не тільки на італійському, але й на європейському газетно-му ринку.

Остання третина ХХ ст. позначилося істотними змінами у розвитку італійських ЗМІ, що значною мірою було пов'язано з посиленням процесу монополізації газетно-видавничої сфери. Вже на початку 1970-х рр. молодий бізнесмен Сільвіо Берлусконі зумів посісти особливе місце на національному медіа-олімпі завдяки своєму неперевершеному вмінню знаходити недосконалість та слабкі місця в тексті деяких законів. Йому вдалося фактично обійти заборону на створення в країні загальнонаціональних приватних телеканалів, для чого С.Берлусконі уклав низку договорів з незалежними місцевими телестанціями та студіями, які транслювали створені його компанією програми. Поступово утворилася ціла телеімперія, якій належали канали («ТелеМілан», «Італія-1», «Італія-4», «Каналечінкуе», «Ретекзатро»), згадуваний журнал теленовин «Посмішки і пісні ТБ», що здобули визнання у всій країні.

Успіхові бізнесової діяльності Берлусконі сприяло й те, що він приятелював з впливовими італійськими політиками – і зокрема з прем'єр-міністром Італії Беттіно Краксі (останній був хресним батьком дітей Берлусконі). Той самий Краксі також забезпечив проходження в парламенті спеціального закону, який забезпечив (разом з державним каналом РАІ) комерційним каналам Берлусконі домінуючі позиції на ринку реклами. Завдяки такій підтримці Берлусконі без великих ускладнень об'єднав три приватні телеканали, кілька

---

¹¹ 10 липня 2006 р. «Gazzetta dello Sport» вийшла накладом у 2 302 808 примірників, що стало абсолютним рекордом для такого роду видань в Італії. Газети «Corriere dello Sport» і «Tuttosport» видаються меншими, але все рівно значними накладками, особливо у порівнянні з іншими європейськими спортивними газетами (за виключенням Іспанії).

провінційних газет і журналів, заснувавши та очоливши (кінець 1980-х рр.) багатопрофільний холдинг «*Fininvest*» зі штатом у 42 тис. співробітників. Всі підконтрольні Берлусконі ЗМІ увійшли до складу компанії «Медіасет» (як підрозділу холдингу) із загальним обігом два млрд. доларів на рік.

Шукаючи додаткових коштів для реалізації своїх проєктів, Берлусконі вдався до проведення досить ризикованих операцій в сфері рекламного бізнесу. Через засновану ним же компанію холдингу «Публіталія» Берлусконі уклав десятки договорів з дрібними рекламними агентствами, які отримали фактично безкоштовно (але за умови сплати певного відсотку свого прибутку від майбутнього продажу своїх послуг). Це створило ажіотажний попит на рекламний час на каналах Берлусконі, після чого «Публіталія» змінила „правила гри”, запропонувавши „тим, хто не встиг” вже купувати рекламний час. Завдяки цьому та деяким іншим маркетинговим рішенням ця компанія досить скоро перетворилася на загальнонаціонального лідера на ринку телереклами Італії, а нині «Публіталія» посідає перше місце в Європі з розміщення реклами на телебаченні.

Прагнучи інтернаціоналізувати свій холдинг, Берлусконі здійснив дві спроби вийти на європейську арену медіа-бізнесу. Спочатку він вдався до заснування у Франції розважального каналу «*La Cinq*», для чого придбав контрольний пакет акцій однієї з французьких телекорпорацій. Проте проєкт виявився занадто витратним, і зрештою Берлусконі довелося продати свою частину акцій. У 1998 р. прийняв рішення вийти на медіа-ринок Іспанії, для чого «*Fininvest*» викупив 80% акцій іспанського розважального телеканала «*Telecinco*». Однак, як невдовзі з'ясувалося, за іспанським законодавством іноземному інвесторові може належати лише 25% акцій. Відтак й ці цінні папери довелося терміново продавати, а бізнес-діяльність Берлусконі в Іспанії взагалі стала предметом судового розслідування. Наразі очолюваний Берлусконі «*Fininvest*» залишається цілковито італійською корпорацією, що об'єктивно обмежує можливості її власника ухилитися від сплати податків.

Сьогодні до холдингу належать компанії у найрізноманітніших сферах бізнесу – від футбольного клубу АС Milan до мережі супермаркетів Standa. Телекомунікаційний і медіабізнес Берлусконі скупчений у компанії «Медіасет», якій належать контрольні пакети акцій трьох з шести загальнонаціональних каналів телебачення Італії. Крім того, до медіа-імперії Берлусконі входить видавничий дім «*Mondadori*», який видає близько 30 провідних італійських газет і журналів. Нині активи засновника та власника холдингу «*Fininvest*» оцінюються в \$12,8 млрд., а сам Берлусконі уособлює собою новий тип прагматичного і практичного політика і бізнесмена, не обтяженого ідеологічними забобонами, який успішно інвестує свої політичні дивіденди у бізнес і навпаки, отримуючи в такий спосіб подвійний прибуток.

Сьогодні Італія посідає одне з перших місць в Європі за загальною кількістю всіх друкованих періодичних видань та їх сумарним разовим тиражем, водночас вона має найнижчий показник кількості екземплярів газет на душу населення. У Римі виходять майже всі газети, які претендують на загальнонаціональний статус, натомість у Мілані друкується переважна більшість

впливових економічних та фінансових газет та майже всі ілюстровані тижневики. Італійська преса зорієнтована на смаки читачів з досить високим освітнім цензом, а відтак має особливий літературний стиль, якому притаманна зокрема великорозмірність газетних матеріалів. Існує навіть поняття «третьої шпальти» – власне шпальти культури і літератури, яка з часом набула характеру антології і найрізноманітніших тем етико-політичного плану, що викликають читачький інтерес.

3. Офіційна назва – *Італійська Республіка*. Столиця – Рим (2,7 млн. чол.). Загальна кількість населення Італії становить 57,2 млн. чол. (дані на 1995 р.), з них 98% – італійці, які за віросповіданням є у переважній більшості католиками. Більшість італійців (понад 70%) проживає у містах, і крім столиці містами з понад мільйонним населенням є Мілан, Неаполь і Турин. Офіційна мова – італійська (яка сформувалася на основі латини), що належить до романської групи індоєвропейської мовної сім'ї. Площа країни – 301,3 тис. кв. км. Грошова одиниця – ліра. Населення країни є етнічно однорідним. Лише у прикордонних районах мешкають невеликі національні меншини, зокрема – у Південному Тіролі (Трентіно-Альто-Адідже) проживає австро-німецька група, яка нараховує близько 300 тис. чол. У цьому регіоні мовою спілкування (крім італійської) є німецька, так само як словенська (у Трієсті та Горіції), французька (Вальє д'Аоста) і латинське наріччя (в деяких районах Трентіно-Адідже).

Демографічна ситуація є сприятливою для успішного економічного розвитку республіки, але ще наприкінці XIX ст. швидко збільшення населення, безземелля і безробіття перетворили Італію на країну постійної еміграції: впродовж 1870-1970 рр. за кордон (насамперед до США, Аргентини і Бразилії) виїхало близько 9 млн. чол. В Італії досить поширеною є й внутрішня міграція – з півдня на північ, а також – із сільської місцевості до міст.

Сучасний республіканський лад був проголошений 18 червня 1946 р. після референдуму про майбутній державний устрій країни. Відтоді Італія – парламентська республіка. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент (Палата депутатів і Сенат), які наділені однаковими повноваженнями. 630 депутатів і 315 сенаторів обираються терміном на 5 років. Згідно до закону, прийнятому в серпні 1993 р., 75% депутатів обирається простою більшістю голосів в одномандатних виборчих округах і 25% – за пропорційним представництвом (партійним списком). Сенаторів обирають за регіональним принципом. Президент, який є главою держави, обирається парламентом. Він призначає президента Ради Міністрів (Прем'єр-міністра) і, за рекомендацією останнього, – інших міністрів з числа чільних діячів політичних партій, як здобули більшість на парламентських виборах. Президент країни має право відправити вже ухвалені парламентом законодавчі акти на повторний розгляд.

Прапор Італії утворюють три смуги зеленого, білого і червоного кольорів. Зелена смуга – сподівання на краще майбутнє, біла – символ чистоти ідеалів новітньої Італії, червоний – кров кількох поколінь італійців, що була пролита

у боротьбі за волю та незалежність своєї країни. Вперше його було використано під час війни Франції проти Австрії у 1796 р. тими італійцями, які підтримували Наполеона Бонапарта. За деякими свідченнями Наполеон просто замінив синю смугу французького національного прапора на зелену (його улюблений колір).

Герб Італійської Республіки містить наступні елементи: зубчасте колесо, що свідчить про високий промисловий розвиток країни, зірку (соціальна справедливість), гілочки лавра і мирт (ознака слави і честі республіки), на гербі присутній надпис – *Repubblica Italiana*.

У *адміністративно-територіальному* відношенні Італійська Республіка поділяється на 20 районів, а ті в свою чергу – на 96 провінцій. П'ятьом районам (Вальє д'Аоста, Трентіно-Альто-Адідже, Сицилія, Сардинія і Фріулі-Венеція Гуліа) – з огляду на специфічні риси їх історичного розвитку – надано статус автономії, а крім того вони мають й власні конституції, що вирізняє їх з числа інших 15 регіонів.

Рим – столиця Італії, розташований на р.Тібр. Адміністративний центр Римської провінції та області Лаціо. У місті мешкає близько 3 млн. чол., разом з передмістями – близько 4 млн. У місті також проживає близько 800 тис. іноземців, з яких 150 тис. – вихідці з інших країн Європейського співтовариства, головним чином із Німеччини, Об'єднаного Королівства і Франції. Рим має міжнародний аеропорт Ф'юмічіно і аванпорт Чівітавекк'я на узбережжі Тірренського моря. За легендою був заснований 754 (753) р. Ромулом і Ремом. Тривалий час був столицею різних державно-політичних утворень на Апеннінському півострові (VI ст. до н.е. до 330 р. н.е. – Римської держави, з 756 р. – Папської області, у 1798-1799 рр. і 1849 р. – Римської республіки, з 1871 р. – Італійського королівства, з 1946 р. – Італійської республіки).

Сьогодні Рим має розвинуту текстильну, швейну, поліграфічну, шкіряно-взуттєву і харчову промисловість. У межах міста розташовані численні машинобудівельні, металообробні, електротехнічні, радіоелектронні, хімічно-фармацевтичні підприємства. У Римі розвинуті художні ремесла. Він є визнаним світовим центром міжнародного туризму. Рим – центр національного театру та кінематографа (Римська опера, драматична трупа Театро ді Рома, кіномістечко «Чінечітта» та ін.).

У Римі успішно функціонує ціла низка культурно-освітніх та наукових закладів європейського рівня, у т.ч. Римський університет, Академія вишуканих мистецтв, Консерваторія, Національна академія деї Лінчеї, Академія медичних наук, Астрономічна обсерваторія, Національна центральна бібліотека, бібліотека «Анджеліка» та ін. Місто є однією із загальноновизнаних музейних столиць світу. Найбільшими музейними збірками є Національний музей (Музей Терм), Галерея Боргезе, Галерея античного мистецтва та ін.

До найзначніших архітектурних пам'яток давнини можна віднести руїни Римського форуму з триумфальними арками Тіта (81 р. н.е.) і Септімія Севера (203 р.), Колізей (75-80 рр.), Пантеон (близько 125 р.), терми, мавзолей Андріана (135-140 рр.) та ін., а також ранньохристиянські будови, зокрема базилику Санта-Марія Маджоре (IV ст., перебудови V і XIII ст.). Крім того у Римі

представлені численні архітектурні пам'ятки доби середньовіччя, серед них – ансамбль площі Венеції (XV ст.; центральна частина сучасного Риму), палаццо Канчелерія (1485-1511) і Фарнезе (1513-1589), собор св. Петра (середина XVI – початок XVII ст.), ансамблі Ватикану, Капітолію (будівництво розпочато у 1546 р.) і палац Боргезе (1590-1615 рр.), фонтан Треві (1732-1762).

Серед наукових інституцій столиці слід відзначити Центральний державний архів (ЦДА) (створений у 1871 р.), в якому зберігаються оригінальні документи центральних та юридичних установ (за винятком Міністерства законних справ і військового відомства Італії, які мають власні архіви).

На відміну від ЦДА, в архівах провінцій зберігаються документи давніших часів. Так, матеріали Державного архіву Флоренції, а це близько 500 тис. одиниць зберігання, поділяються на дві основні частини: архів періоду Республіки (XIII-XVI ст.) і архів періоду Герцогства (1530-1860). Останній у свою чергу поділяється на групи документів за часами правління династій та урядів: Медічі, Лотаринзький дім, документи Французької імперії та періоду Реставрації. Тут також зберігаються архіви дипломатичних, нотаріальних, магістратських та комунальних установ періоду Великого герцогства.

Комплектування архівів. Передача документів з відомства до архіву повинна здійснюватися через 40 років після закриття справи. Під час передачі має бути проведена експертиза цінності документів та вибірка деяких з них для знищення. Функції контролю покладена на архівні інспекції. Архів (фонд) повинен мати опис, один примірник якого надсилається до відповідного територіального архіву, а інший – до ЦДА у Римі, де, таким чином, знаходяться описи архівів усіх установ Італії.

Власники приватних архівів зобов'язані підтримувати постійний контакт з державними архівними інспекціями. Кожен, хто має документи понад 70-літньої давнини, повинен повідомити про це інспекційні органи. Власники не мають права продавати або вивозити архіви за межі Італії без відповідного дозволу на те уповноважених державних органів.

Використання документів. Всі фонди державних архівів є доступними для дослідників, за винятком матеріалів секретного характеру, які торкаються державних таємниць. Цими документами дослідники мають право користуватися після закінчення 50-літнього терміну після підписання документів. Документи, які торкаються особистого життя відомих політичних діячів, письменників, митців – стають доступними через 70 років. До цієї категорії також належать матеріали судових процесів.

Систематичне видання архівних матеріалів в Італії розпочалося порівняно нещодавно. З 1941 р. видається журнал «Повідомлення державних архівів» («*Rassegna degli Archivi di Stato*»). Додатки до цього журналу – «Зошити» («*Quaderni della Rassegna degli Archivi di Stato*») – поряд з описами та путівниками містять матеріали з питань архівознавства. У 1951 р. вийшов перший том «Публікацій державних архівів» («*Pubblicazioni degli Archivi di Stato*»). У цій серії друкуються описи архівних фондів, путівники, каталоги, покажчики. Публікацією тематичних збірок архівних документів італійські архіви не займаються.

Забезпечення схоронності архівів. Архіви в Італії воліють розташовувати в старовинних палацах, вважаючи, що старовинні документи повинні зберігатися у відповідних архітектурних ансамблях. Зокрема, Державний архів Флоренції міститься в палаці Уфіцці, в якому також знаходиться одна з найбільших в світі художніх колекцій. Водночас, в Італії продовжується спорудження сучасних архівних будівель (починаючи з 1938 р. збудовано вже близько 50 таких споруд). З 50-х рр. в Італії діє центр реставрації архівних документів.

Архівна україніка в Італії. Джерела з історії України зберігаються в багатьох архівних установах Італії. Документальна україніка досить широко представлена в Державному архіві Венеції: це, зокрема, групи документів, в яких висвітлюються події Визвольної війни 1648-1654 рр.; донесення послів Венеціанської республіки, де міститься інформація про боротьбу українського козацтва з Річчю Посполитою. З архівних фондів також можна почерпнути інформацію про культурні та наукові зв'язки, зокрема, про стажування вчених з України в італійських університетах, про виступи українських митців (у т.ч. про виставу С.Гулака-Артемівського 1841 р. на сцені Флорентійського оперного театру), про листування Л.Українки, М.Драгоманова з відомим італійським вченим, професором Римського університету Анджело де Губернатісом. У Ватиканському архіві зберігаються важливі документи про діяльність папської курії на теренах України, про стосунки римської та греко-католицької церков, про ставлення до Брестської унії та ін.

Підготовка архівних кадрів. Архівознавчі дисципліни почали викладатися в університетах Італії ще у XVIII ст., коли студентам читалися такі дисципліни як палеографія і сфрагістика. З середини XIX ст. архівісти готуються при архівах у т.зв. Школах архівістики, палеографії і дипломатики (у Барі, Болоньї, Больцано, Венеції, Генуї, Кальярі, Мантуї, Мілані, Модені, Неаполі, Палермо, Пармі, Перуджі, Римі, Трієсті, Турині, Флоренції).

Приєм на роботу в архів конкурсний. Особи, які мають право подавати документи на конкурс, повинні мати вищу освіту (історичну, філологічну, юридичну). До конкурсу претенденти складають чотири письмові іспити: з історії (період від падіння Західної Римської імперії до сучасності), з адміністративного і державного права, з латини (переклад текстів), з історії італійського права. Ті, хто витримав письмові іспити, повинні також скласти усні іспити з політичної економії, статистики, архівознавства та двох іноземних мов.

Ті особи, які пройшли конкурсний відбір, отримують звання «державний віце-архівіст», після чого їх професійна освіта продовжується у Школі архівістики. Через два роки відбувається голосування, і якщо більшість співробітників архіву висловлюється «за», віце-архівіст отримує звання «державний архівіст Італії». Ще через три роки знову відбувається голосування, і державний архівіст може отримати звання «першого державного архівіста».

Відтак можна констатувати, що італійські державні чинники приділяли значну увагу розбудові архівної системи Італії, яка нині складається з трьох елементів: державні архіви, архіви недержавних адміністративних та еконо-

мічних установ, приватні архіви. Законом від 1963 р. на Державну архівну адміністрацію Італії (ДАА Італії) покладено наступні функції: 1) збереження державних документів (здійснюють державні архіви) і 2) нагляду за недержавними архівами (здійснюють архівні інспекції). Крім того ДАА керує науковими дослідженнями в галузі архівної справи, інформаційними службами, професійною підготовкою кадрів, спрямовує видавничу діяльність архівів. Архіви підлягають Міністерству культури та навколишнього середовища (створено у 1976 р.), а до цього архівні установи перебували у структурі Міністерства внутрішніх справ.

4. Держава місто *Ватикан*¹² (*Citta dell Vaticano*), яка за типом політичного устрою є абсолютною теократичною монархією, займає зовсім невелику площу – 44 гектарів землі у межах західної частини столиці Італії і нараховує усього близько 1000 мешканців. Офіційні мови – латинська та італійська, довжина залізничного шляху – 190 м, предметом експорту є, у переважній більшості, друкована продукція. Однак, попри невелику територію, якою володіє Ватикан, його вплив на інші держави надзвичайно великий, тому, що її очолює папа римський – глава католиків усього світу, загальна кількість яких становить близько 900 млн. чоловік. Отже, у руках верховного правителя Ватикану знаходиться влада, яка виходить далеко поза межі його держави.

Як і кожна суверенна країна Ватикан має свою державну символіку: прапор – дві вертикальні смуги білого та жовтого кольору (жовтий є ознакою влади церкви, білий символізує чистоту ідеалів). На білій смузі зображений герб: трьохривнева папська тіара, яка символізує законодавчу, виконавчу, судову владу, які сполучає в своїй особі Папа Римський. Два ключі – ключі були вручені Ісусом Христом першому римському єпископу Петру (*pietro* – камінь), щоб відкривати врата раю. Офіційне звернення до Папи – «Ваша Святість», «Святий Отець». Гімн Ватикану написав французький композитор Шарль Гуно.

Главою Ватикану є Папа Римський, якому належить верховна влада в державі. Офіційний титул папи займає кілька рядків: єпископ римський, вікарій Ісуса Христа, нащадок Князя апостолів, Верховний понтифік Вселенської Церкви, патріарх Заходу, прима Італії, архієпископ і митрополит Римської провінції, Верховний правитель держави-міста Ватикан, раб рабів Божих.

Папа є главою країни, яка поряд з іншими суверенними державами є суб'єктом міжнародного права. У наш час влада папи є справжнім феноменом, бо в його особі поєднується вся повнота законодавчої, виконавчої, судової і духовної влади. На сьогодні таких повноважень не має жодна людина в

---

¹² Існує кілька версій походження слова «Ватикан». Так, зокрема, «*Ватикумом*» за стародавніх часів називалося одне з етруських міст (не збереглося); терміном «*Vatinica*» (від лат. *vatinicim*) означувалися пророцтва, які проголошувались на одному з римських пагорбів етруськими жерцями, а потім римськими авгурами; нарешті, в свій час у предків італійців був дуже пошанованим бог «*Vaticanus*», який, як вважалося, змушував у перший раз закричати новонароджену дитину – *авт*.

світі. Папа обирається на свою посаду довічно конклавом кардиналів (зібранням вищих сановників католицької церкви, уповноважених брати участь у виборах).

Функції прем'єр-міністра (глави ватиканської адміністрації) виконує державний секретар. Назва Ватикан походить від однойменного палацу-резиденції папи як глави католицької церкви і правителя (до 1870 р.) Папської області. У сучасному вигляді існує з 1929 р., коли між Ватиканом і урядом Італії було підписано т.зв. Латеранську угоду.

Офіційною резиденцією Папи є Апостоличний палац, який розташований біля Собору св. Петра. Він має 3 тис. кімнат, 8 парадних і 200 звичайних сходин, 20 дворів. Особисті покої папи (19 кімнат) розташовані на третьому поверсі палацу. Головним собором Ватикану і всієї католицької церкви є Собор св. Петра, який будувався близько ста років (1506-1614). За своєю площею він вміщує близько 10 тис. чоловік. У його спорудженні та оздобленні брали участь Берніні, Мікеланджело, Рафаель та ін. Із собором межує площа Св. Петра із знаменитою колонадою Берніні, яка має 280 колон та 164 статуї.

До архітектурного комплексу Ватикану, який почав складатися за доби раннього середньовіччя, входить палацовий ансамбль (загальною площею 55 тис. кв. м) з численними спорудами, у т.ч. – Сікстинська капела з фресками Мікеланджело, П.Перуджіно, С.Боттічеллі, Д.Гірландайо; лоджії та станси (зали) з розписами Рафаеля; двори в стилі Високого Відродження (Бельведер, 1503-1545 і Сан-Дамазо, близько 1510) – обидва споруджено за проектом архітектора Д.Браманте; парадний вхід в стилі бароко Скала Реджа (1663-1666), корпус бібліотеки (1587-1590) та ін. В садах Ватикану міститься Ватиканська пінакоотека (зібрання італійського живопису до XVII ст.).

Історична довідка. Папська держава утворилася у 756 р. завдяки допомозі Святому престолу з боку франкських імператорів Піпіна Короткого і Карла Великого. Як самостійна держава Папська область проіснувала до 1870 р., коли війська італійського короля Віктора-Еммануїла II зайняли Рим, з якого перед цим евакуювалися французькі війська. Тодішній Папа Пій IX укритися в Апостоличному палаці (своїй резиденції) і заявив, що не залишить стін Ватикану, поки не будуть поновлені усі його права. Але попри той авторитет, яким користувалися папи у католицькому світі, вони з 26 січня 1871 р. були позбавлені світської влади. У 1929 р. права папи як світського володаря були частково поновлені (це сталося тоді, коли папство погодилося обмежити свої володіння кордонами невеличкого політичного утворення під назвою Місто Держава Ватикан). Відповідну угоду (т.зв. Латеранський конкордат) про це від імені тодішнього понтифіка Пія XI підписав кардинал Гаспаррі, а від імені Італії – Муссоліні. Проте, якщо до 1870 р. папи в Центральній Італії володіли територією площею 18 тис. кв. км, то після 1929 р. суверенні права римських пап поширювалися лише на 44 га.

Разом з тим, Ватикан отримав від уряду Італії значне матеріальне відшкодування. Так, згідно до одного з положень конкордату, папству на знак примирнення з державою передавалося 750 млн. лір готівкою і 1 млрд. лір у цінних паперах. За пропозицією ватиканського фінансиста Бернадіно Ногора

третина цієї суми була витрачена для купівлі акцій компаній «Бастоджі», «Імобільяре» та ін., ще одна третина – для придбання нерухомості, а решта пішла на поповнення золотого та валютного запасу Ватикану. Це дозволило закласти основи фінансової стабільності Святого Престолу, тим більше, що і у майбутньому Ватикан спрямовував значну частину своїх коштів у прибутковій сфері італійської економіки. За оцінками спеціалістів, зараз Ватикан є одним з найбільших власників нерухомості в Італії – йому зокрема належить близько 5 тис. квартир, які здаються в оренду. В порівнянні з 30-ми рр. значно зросла частка акціонерного капіталу Ватикану – він є солідним акціонером потужного італійського банку «Банко ді Рома», йому також належить найбільший пакет акцій великої макаронної фірми «Пастіфічо Пантанелла».

У 1970 р. Папа Павло VI здійснив реорганізацію збройних сил Ватикану, розпустивши три з чотирьох її видів – Благородну гвардію, Палатинську (палацову) та Папську жандармерію (остання була реорганізована у спеціальну охоронну службу, близько 100 агентів якої сьогодні перевіряють документи у тих, хто входить і виходить з території Міста-Держави, а також виконують функції автомобільної інспекції, відповідаючи за безпеку Папи). Без змін було залишено четвертий найвідоміший і найпопулярніший вид збройних сил – Швейцарську гвардію, якій у 2005 р. виповниться 500 років. В наш час на службі у Папи перебуває усього 100 гвардійців – у своїй більшості вихідців з німецькомовних кантонів Швейцарії. Сьогодні швейцарські гвардійці використовуються переважно як вартові. Вони перебувають на варті біля воріт Ватикану, у дворі св.Дамасія, у Клементинському залі Апостолічного палацу та перед особистими апартаментами Папи. Вони вдягнені в форму (жовто-червоно-синього кольору), виготовлений за ескізом самого Мікеланджело.

Уряд Ватикану – це Римська курія, що здійснює керівництво усіма сторонами життя римсько-католицької церкви та держави. До складу курії входить державний секретаріат, а також різні конгрегації, трибунали, ради, канцелярії, які очолюються кардиналами. Головною установою Римської курії є державний секретаріат. Якщо папа – верховний правитель Ватикану, то призначений державний секретар – це глава уряду. В 1984 р. Папа доручив йому керівництво усіма справами держави. У відповідності з Апостолічною конституцією «Пастор Бонус», що була затверджена Папою Іоанном Павлом II у 1988 р., відбулася реорганізація внутрішньої структури державного секретаріату. Сьогодні цей орган включає в себе два відділи: 1-й відділ – із загальних справ, 2-й відділ – з міжнародних відносин.

Перший відділ покликаний сприяти Папі у керівництві римсько-католицькою церквою. Він координує діяльність усіх відомств та установ римської курії, і саме тут готуються проекти усіх найважливіших законів Ватикану, після чого у «лінгвістичних секторах» цього відділу (французькому, англійському, італійському, польському, португальському, іспанському і німецькому) вони перекладаються з латинською мови та розсилаються по всьому світу. Першому відділу безпосередньо підлягають статистичне управління, редакція папської газети «Оссерваторе романо», радіо Ватикану і ва-

тиканські телецентри, прес-служба, протокольна служба, сектор нагород та низка інших адміністративних підрозділів.

До функцій другого відділу належить встановлення і підтримка ділових контактів з урядами різних країн, формування делегацій Священного престолу на міжнародній конференції, підписання двосторонніх та багатосторонніх договорів на державному рівні, організація та функціонування дипломатичної служби Ватикану.

Окрім державного секретаріату до складу курії входять 9 конгрегацій, які займаються виключно церковними питаннями. Це, зокрема, конгрегація з питань віровчення, конгрегація східних церков, конгрегація богослужіння і дисципліни таїнств, конгрегація канонізацій, конгрегація у справах єпископів, конгрегація євангелізації народів, конгрегація католицької освіти та ін.

Одним з важливих державних установ Святого Престолу є архів, який знаходиться на території Ватикану і належить Папам Римським. Це найдавніший з постійно діючих архівів Європи: перші відомості про нього сягають IV ст. н.е. Водночас це один з найцінніших архівів Європи, що пояснюється тим, що упродовж багатьох століть римо-католицька церква відіграла винятково важливу роль у політичному, економічному та культурному житті переважної більшості європейських країн. Архів завжди посідав чільне місце серед інших папських установ Ватикану. Він підлягав безпосередньо Папі Римському, а його поточна робота контролювалася одним з вищих папських сановників, який мав звання кардинала-архівіста.

Зміни в структурі папських архівів пов'язані з ім'ям папи Сікста IV (1471-1484), який виступив ініціатором реформування папської реєстратури («*biblioteca sekreta*»), наслідком чого остання остаточно відділилась від «*biblioteca publika*». Таким чином, архів було виокремлено з бібліотеки, а згодом – у 1612 р. на базі «таємної бібліотеки» був сформований «Таємний Ватиканський архів», до якого передавалися всі справи папської курії. Матеріали Ватиканського архіву завжди являли собою значний науковий інтерес для істориків, однак вони тривалий час були для них цілком недоступними.

Тільки «ліберальний» папа Лев XIII спеціальною буллою від 1879 р. оголосив Ватиканський архів відкритим для дослідників, обмеживши доступ лише до документів, датованих XIX ст. Після цього у Римі було засновано кілька інститутів для вивчення документів з історії окремих держав, які зберігаються в Ватиканському архіві.

Зараз Ватиканський архів поділяється на 8 відділів-секцій у відповідності до змісту та походження документів:

1. Таємний Ватиканський архів (колишня папська реєстратура). Тут зберігаються папські булли, починаючи з IX ст., а також зібрання матеріалів про стосунки пап з іншими державами. Містить важливі відомості з історії європейських країн за часів середньовіччя.

2. Авіньонський архів. Отримав назву від м. Авіньон, де у 1308-1378 рр. знаходились римські папи, після того як папство потрапило у залежність від французької корони (т.зв. «Авіньонський полон пап»).

3. «Архів замку св. Ангела». Це архівне зібрання було створено після повернення папства з Авіньйону. В ньому зберігаються документи, які підтверджують світську та церковну владу пап, їх права на володіння маєтностями та ін.

4. Архів Датарії (з документами про благодійницьку діяльність римської курії).

5. Архів Апостольської камери (фінансова установа папства, яка існувала з XIII ст.) містить документи, що торкаються фінансів Святого престолу.

6. Архів Консistorії (дорадчий орган при папі з числа вищих церковних сановників).

7. Архів Державного секретаріату. Один з найважливіших відділів Ватиканського архіву. Тут зберігаються документи про зовнішньополітичні зв'язки папства з іншими державами. Здебільшого – це оригінали міждержавних договорів, листування пап з лідерами держав, матеріали папських представництв і посольств (нунціатур і легатств) у різних країнах (у листуванні представлені донесення як офіційного, так і таємного характеру про внутрішньополітичну ситуацію цих країн).

8. «Різні колекції». Включає в себе матеріали приватних архівів, які надійшли до Ватиканського архіву шляхом дарування, заповіту, купівлі або конфіскації. Це особові фонди і колекції окремих пап, кардиналів, а також деякі світські родові архіви.

* * *

Карбування монети Папської держави почалось з моменту її заснування у 756 р. і тривало до 1870 р. Після утворення у 1929 р. Міста-держави Ватикан процес карбування, хоча і в обмеженому обсязі, було поновлено. За згодою уряду Італії Святому престолу було дозволено карбування на італійському державному монетному дворі обмеженої кількості монет різної вартості, при чому обмінний курс ватиканської ліри встановлюється на тому ж рівні, що і курс італійської валюти. Право друкувати паперові гроші Ватикану так і не було надано.

Сьогодні Ватикан підтримує дипломатичні стосунки з понад 126 країнами, він представлений спостерігачами в ООН та ЮНЕСКО, в кількох інших міжнародних організаціях. Посли Папи мають титул апостолічних нунцій. У відповідності з рішенням Віденського конгресу 1815 р. нунцій визнавався дуаеном (старійшиною) дипкорпусу, незалежно від терміну перебування на своїй посаді. Віденська конвенція про дипломатичні стосунки 1961 р. зберегла такий порядок там, де він увійшов у звичай і не викликає заперечень.

* * *

Сан-Маріно (*San Marino*) – держава на Апеннінському півострові, з усіх боків оточена територією Італії (провінції Марке і Романья). Розташована на схилах височини Тітано (750 м над рівнем моря) біля півніжжя Апеннін. Площа – 60,57 кв. км. Населення – санмарінці (понад 25 тис. чол.), офіційна мова – італійська, релігія – римо-католицька, грошова одиниця – санмарінська ліра, яка еквівалентна італійській. Переважає міське населення (близько

95% від загальної кількості). Сан-Маріно сполучене швидкісною автострадою з італійським курортним містом Ріміні. Столиця анклаву – м.Сан-Маріно розташоване на південно-східному схилі однойменної височини, нараховує близько 5 тис. мешканців. У місті кілька музеїв (Державний, Гарібальді, зброї і військового спорядження); також функціонують картинна галерея та бібліотека.

Республіка Сан-Маріно – одна з найдавніших держав Європи, її поява датується 301 р. З 1862 р. – під протекторатом Італії, перебуває з нею у митному і поштовому союзі. Вища законодавча влада належить однопалатній Великій генеральній раді (ВГР), до складу якої входить 60 депутатів, що обираються загальним голосуванням за принципом пропорційного представництва строком на 5 років. До компетенції ВГР належить розробка та видання законів та розпоряджень, ратифікація договорів, призначення дипломатичних представників та ін.

Необхідно зауважити, що за доби середньовіччя верховна влада в Сан-Маріно належала т.зв. «Аренго» (асамблеї всіх глав сімейств, яка проживали в республіці). Але у зв'язку з об'єктивними труднощами під час прийняття (через багатолюдність зборів) рішень законодавчі повноваження були передані ВГР. Проте Аренго зберегло за собою право вносити зміни до Статуту республіки та подавати петиції (право законодавчої ініціативи). У 1600 р. ВГР позбавила Аренго і цих повноважень, але у 1906 р. його права (*див. вище*) були поновлені.

Державу і уряд очолюють два капітани-регенти, яких ВГР обирає на 6 місяців з числа депутатів. Капітани-регенти мають діяти солідарно, причому всі їх рішення набувають сили після згоди на це кожного з них. Після закінчення терміну урядування капітани-регенти мають відзвітувати перед виборами, а вдруге посісти цю ж посаду вони мають право лише через три роки з моменту закінчення дії їх повноважень.

З числа депутатів ВГР обирається і Рада XII, яка сьогодні є вищим судовим органом республіки та уповноважена розглядати справи цивільного, кримінального і адміністративного характеру. Рада є одночасно верховним апеляційним органом, до якого може звернутися будь-який громадянин або організація у тому випадку, коли їх права були порушені чи порушуються. Вона дає дозвіл на придбання нерухомого майна на території Сан-Маріно, а також здійснює юридичну опіку майна вдів та сиріт.

Урядом республіки з 1945 р. фактично є Державний конгрес (до його складу входить 10 осіб), який діє під головуванням капітанів-регентів. Він утворився шляхом об'єднання двох установ – Економічної конгрегації і Конгресу з іноземних справ. Зараз він поділяється на 10 департаментів (кожний з яких відповідно очолює член Конгресу і одночасно депутат ВГР). Керівники департаментів іноземних і внутрішніх справ, а також фінансів мають звання державних секретарів Сан-Маріно.

Сан-Маріно поділяється на 10 округів (Сан-Маріно, Аккуавіва, Борго, Маджоре, Кіезануова, Доманьяно, Фаетано, Фьорентіно, Монтеджардіно і Серравалле). Вісім з цих округ розташовані у півніжжя Тітано, причому кожна з

них має своїм адміністративним центром один із історичних замків. Влада в округах належить радам (т.зв. «управам замків»), голова якої називається капітаном замка.

Основні заняття населення – обслуговування туристів (близько 3 млн. щороку) і сільське господарство (культивується виноград, вирощується кукурудза і пшениця; також досить розвинуте садівництво і тваринництво). Предметом експорту є будівельний камінь та сірка, а також керамічні вироби, меблі, цемент, вироби з вовни та шкіри, вино, оливкова олія та ін. Активно розвивається кустарне виробництво (текстиль, шкіра, папір). Одна з найважливіших статей експортних прибутків – випуск поштових марок і монет для нумізматів.

Нині Сан-Маріно – визнаний центр туризму. Тут збереглися залишки міських стін XIII-XVI ст. з баштами (Іль Монтале, XIII ст.), фортеці (Ла Рокка, XI ст.; перебудована у XV-XVII ст.; Ла Честа XV ст.). Привертають увагу туристів і базиліка Сан-Маріно (1836), Палаццо Валлоні (XV-XVII ст.), Палаццо дель Говерно (1894) та ін. Територія Сан-Маріно, яка перетинається двома річками (Ауза і Сан-Маріно), майже суцільно вкрита лісами та парками, що також приваблює туристів.

Історична довідка. За легендою, у IV ст. н.е. до Італії з Далмації прибув каменотес християнин Маріно, який мав взяти участь у будівництві порту в Ріміні. Через переслідування християн імператором Діоклетианом, Маріно змушений був укритися на горі Монте Тітано, де ніхто не міг заборонити йому служити Богові. Ще за життя каменотеса було оголошено святим (після чого його стали називати Сан-Маріно), а слава про його подвижницьке життя на славу Ісуса Христа рознеслася по всій Італії. Невдовзі до нього приєдналися й інші переслідувані християни, і в такий спосіб на горі Монте Тітано виникла християнська община. Єпископ Ріміні Гауденціо висвятив Маріно у сан диякона, а римська патриція християнка Донна Фелічіссіма подарувала Маріно гору Тітано. Помираючи, Сан-Маріно заповів своїм послідовникам продовжувати служіння Христу та зберігати єдність общини. Останні слова Маріно – *«Вільними вас роблю від інших людей»* (*«Relingio vos liberos ab utroque homine»*) – стали тим духовно-політичним підґрунтям, на якому і почали розбудову свого життя мешканці гори Монте Тітано.

Одним з найстаріших свідчень існування християнської общини на цій горі є записки ченця Євгipія (V-VI ст.), який згадував про Базилікія – монаха з гори Тітано. Ще один документ – «Судова грамота Феретрана» (885 р.) незаперечно свідчить не лише про саме існування, але й специфічну громадсько-релігійну організацію Сан-Маріно як самоврядного міста-держави.

Незалежність та невідкладність санмаринців викликала незадоволення у могутніх сусідів, і щоб захистити свої володіння мешканці гори Монте Тітано у X ст. почали будувати різні фортифікаційні споруди. На підтвердження існування міських укріплень свідчить «Диплом Беренгорія» (951 р.) і булла Гонорія III (1126 р.). Також залишилося й повідомлення кардинала Англіко від 1371 р., в якому він писав про розташування міста на високій скелі з трьома неприступними фортецями. Дещо пізніше були побудовані додаткові

захисні споруди та фортечні мури, які з'єднали їх між собою в один комплекс. Надзвичайно актуальним завданням для санмарінців у цей час було водопостачання. Вихід було знайдено шляхом будівництва містких резервуарів (цистерн) для збирання дощової води. Перші цистерни (т.зв. «фоссі») були споруджені в найдавнішому поясі захисних споруд, інші (які існують і до сьогодні) були розташовані під площею перед урядовим палацом. Час їх будівництва датується 1471-1478 рр.

На XI ст. припадає становлення у Сан-Маріно комуни (на чолі з консулами), яка діяла на підставі власного статуту. Збільшення кількості населення, що мало місце у цей час, змусило санмарінців придбати у 1200 р. два замки (Пеннаросса і Казоле) з прилеглими територіями. Водночас потребувала подальшого вдосконалення юридична база функціонування комуни, тому в Сан-Маріно не припинялася робота по розробці нових законів, які були зведені у Статут. Найдавніший його примірник датується 1295 р. (загалом було укладено шість статутів, останній від 1600 р. складався з шести томів, в яких було зібрано 314 статей). Згідно до Статуту вища виконавча влада належала капітанам-регентам, яким також підлягали також і сили охорони громадського порядку. Законодавчу владу здійснювала рада всіх глав сімейств – т.зв. Аренго.

У XIII ст. санмарінці були втягнуті у боротьбу між гвельфами (прибічниками папства) і гібеллінами (прибічниками імператора), прийнявши сторону останніх. Внаслідок цього, у 1247 р. мешканців Сан-Маріно було відлучено від церкви, але вже через два роки у Перуджі анафема (церковне прокляття) з них було знято. Після цього Святий Престол не полишав спроб підпорядкувати собі Сан-Маріно, і у 1291 р. до міста прибув канонік Теодоріх, який закликав його мешканців почати сплачувати податки папі римському та визнати себе його підданими. Санмарінці відкинули цю пропозицію та запропонували запросити для вирішення цієї проблеми одного з найавторитетніших тогочасних знавців права – суддю Паламеда із Ріміні, який виніс позитивний для них вердикт. Це мало велике значення, бо один з пап – Боніфаций VIII – погодився з цим рішенням та визнав незалежність Сан-Маріно.

Але фактично протистояння між папством і мешканцями цього міста тривало й далі, і закінчилося лише після підписання миру в Романьї у 1129 р. Тим не менш сусідні феодалі та церковні ієрархи не полишали спроб підпорядкувати собі Сан-Маріно. Зокрема, понад півстоліття тривала боротьба санмарінців з єпископом Бервенуто та кланом Малатеста із Ріміні. Вона закінчилася лише у 1463 р., коли санмарінці підписали союзу угоду з Папською державою і зуміли здобути кілька замків (Фьорентіно, Серравалле і Монтеджардіно), які перед цим належали сімейству Малатеста; крім того, замок Фастоно добровільно приєднався до республіки. Після цих територіальних придбань володіння Сан-Маріно не змінювалися до наших днів.

У 1503 р. Чезаре Борджиа, герцог Валентіне (син папи Александра VI) зумів зайняти Сан-Маріно, але вже через кілька місяців його мешканці зуміли звільнитися з під його влади. Через майже сто років (у 1602 р.) Сан-Маріно переходить під протекцію римських пап. У цей час республіка переживала

серйозну кризу, яка поширилася на всі сторони суспільно-політичного життя республіки. Це було пов'язано з демографічними змінами в Сан-Маріно, зокрема – переїздом значної кількості населення до інших провінцій Італії, а також вимирання частини санмарінських сімейств, які виступали гарантами існуючого ладу. У жовтні 1739 р. папський легат Романьї кардинал Альбертоні, спираючись на власні війська, зумів захопити територію республіки, після чого будинки санмарінців було пограбовано та скасовано посаду капітанів-регентів, і лише втручання папи дозволило відновити суверенітет Сан-Маріно. Суверенні права санмарінців було підтверджено і Наполеоном I, який заявив буквально наступне: «Необхідно зберегти Сан-Маріно як приклад свободи». У 1815 р. незалежність Сан-Маріно була визнана і підтверджена учасниками Віденського конгресу, які внесли республіку в перелік суверенних європейських держав.

Сан-Маріно не залишилося осторонь боротьби за національну єдність Італії у XIX ст., підтримуючи італійських патріотів та надаючи притулок біженцям. У червні 1849 р. – після падіння Римської республіки – в Сан-Маріно разом із своїми волонтерами перебував Д.Гарібальді, і саме тут він оголосив про розв'язання першого Римського легіону, який на цей час нараховував 2 тис. чол. Після цього за допомогою санмарінця Ніколо Дзані Гарібальді та ще 250 його однодумців зуміли вислизнути з міста за 15 хвилин до того, як Сан-Маріно було оточено австрійськими військами. Підтримка Гарібальді могла би дорого коштувати мешканцям міста. У 1854 р. папа дав дозвіл герцогу Тоскани на захоплення республіки збройним шляхом. Запобігти цьому стало можливим після втручання французького імператора Наполеона III, який відрядив у Сан-Маріно свого посла.

У XX ст. Сан-Маріно послідовно дотримувалося нейтралітету, не даючи підстав для втручання у свої внутрішні справи. Під час Другої світової війни республіка надавала притулок значній кількості біженців з усієї Італії, на практиці продемонструвавши свою відданість ідеалам гуманізму та демократії. Після закінчення війни Сан-Маріно стало членом багатьох міжнародних організацій (Міжнародного комітету Червоного Хреста, Всесвітнього поштового союзу, ЮНЕСКО, Всесвітньої організації охорони здоров'я та ін.). Крім того, Сан-Маріно є дійсним членом Європейського співтовариства, а її дипломатичні представництва акредитовані у кількох європейських державах.

* * *

Ще одна міні-держава в Італії (яку слід уважати найменшою в світі) – духовно-рицарський **Мальтійський орден** (*Sovereign Military Hospitaller Order of Saint John of Jerusalem of Rhodes and of Malta*, італ.: *Sovrano Militare Ordine Ospedaliero di San Giovanni di Gerusalemme di Rodi e di Malta*), територією якого є невеликий особняк на вул. Віа-Кондотті в Римі. Найбільш поширені його назви: Мальтійський орден, Мальтійський орден госпітальєрів, Орден іоаннітів, Мальтійський орден Св. Іоанна Єрусалимського. За міжнародним правом статус цього утворення «незалежне князівство». Великий магістр визнаний главою держави, його світський ранг – князь, духовний – прирівню-

ється до кардинала. Представники ордену, співробітники його місій мають дипломатичний імунітет.

Незважаючи на втрату своїх територій (у різний час Орден володів островами Родос, Кіпр, Мальта) він і надалі є суверенним суб'єктом міжнародного права і підтримує дипломатичні стосунки більш ніж з 100 державами. Посли Мальтійського Ордену акредитовані в декількох країнах та належать до дипломатичного корпусу цих країн. В свою чергу послы цих країн є акредитованими при Мальтійському Ордені. В 58 країнах Орден має власні структури, і більш як 110 країнах він активно займається гуманітарною діяльністю. В 9 міжнародних організаціях (у т.ч. в Червоному Хресті, Міжнародній організації в справах біженців) Орден має дипломатичні представництва. Таким чином, Мальтійський орден має ознаки суверенної держави, зокрема – власні паспорти та дипломатичний корпус.

Лекція 10. УКРАЇНСЬКО-ІТАЛІЙСЬКІ КУЛЬТУРНІ ТА МІЖДЕРЖАВНІ ЗВ'ЯЗКИ (XIX-XX ст.)

1. Економічні підстави українсько-італійських зв'язків у XIX ст.
2. Італо-українські контакти у сфері культури і мистецтва.
3. Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в Італії та основні напрямки їх діяльності (1919-1920 рр.).
4. Українсько-італійські міждержавні взаємини на сучасному етапі в контексті європейської інтеграції.

1. Історія італо-українських контактів налічує вже понад століття: перші документально засвідчені витoki цих зв'язків сягають доби розквіту Старокиївської держави. В різний час вони мали неоднаковий характер та інтенсивність, через географічну віддаленість українці та італійці мали дещо обмежені можливості для пізнання культурно-цивілізаційних здобутків кожного з народів, але обопільний потяг до взаємопорозуміння та співробітництва завжди брав гору. Важливе роль у активізації зв'язків між українцями та італійцями відіграла італійська діаспора, яка почала формуватися в Україні починаючи з другої половини XVIII ст. В силу низки політичних та економічних причин італійці все частіше осідали у Північному Причорномор'ї, заробляючи собі на життя здебільшого морською міжнародною торгівлею.

Впродовж першої третини XIX ст. завдяки будівництву низки портів та північному узбережжю Чорного моря, і насамперед – Одеси – суттєво збільшилися обсяги торгівельного обміну між італійськими та українськими землями. В цей час до італійських міст – Ліворно, Трієста, Генуї, Неаполя морським шляхом почала напливати основна частина сільськогосподарських товарів, які вироблялися на півдні України. Разом з тим чорноморські порти перетворилися на центри ввезення італійського імпорту – фруктів, оливкової олії, виробів з шовку, предметів розкоші тощо.

Особливо активно в цей час діяли мореплавці з Лігурійського узбережжя (Сардинське королівство), що обумовлювалося державною підтримкою між-

народної торгівлі на півночі Італії (лише у 1831 р. до Чорного моря увійшло 118 купецьких кораблів, з них 113 плавали під прапорами згадуваного королівства). Італійські купці отримували земельні ділянки в Одесі, засновували контори власних комерційних фірм і навіть банки, завдяки чому вони отримували можливість вступати у безпосередні контакти з місцевими виробниками сільськогосподарської продукції та отримувати більші прибутки при здійсненні торгівельних операцій. Виручені кошти спрямовувалися на придбання нових суден, що у свою чергу збільшувало торгівельний обіг.

Активізації міжнародної торгівлі сприяли й консульства італійських держав у Бердянську, Одесі та інших прибережних містах України. Це пояснювалося тим, що їх уряди були зацікавлені у надходженні до Апеннін великих обсягів продовольства, потрібних не лише для забезпечення внутрішніх потреб півострова, але й для посередницької торгівлі. Внаслідок цього у першій половині XIX ст. Італія перетворилася на перевалочну базу сільськогосподарської продукції, яка надходила з портів Чорного і Азовського морів для третіх країн, у першу чергу для Англії, де у зв'язку з індустріальним перевертотом збільшилася чисельність міського населення та відповідно зріс попит на продовольство. У вже згадуваних італійських портах були збудовані величезні склади для тимчасового зберігання продукції з України, відтак місцеві купці та урядовці були зацікавлені у їх своєчасному наповненні.

Як вже зазначалося, активізація торгівельних зв'язків обумовила приплив переселенців з Італії до прибережних районів України, особливо до Одеси. У 30-х рр. XIX ст. у цьому місті проживало 1600 італійців, а крім того їх компактні національні групи утворилися також в Феодосії, Керчі та інших причорноморських містах. Заняття переважної більшості з них було пов'язане з морським судноплаством. Серед них були власники суден, управителі торгівельних контор, капітани, лоцмани, матроси, портові робітники; частина італійців починала займатися ремеслом та риболовством; найзаможніші з них відкривали лавки, ресторації або постоялі двори. Тривале співжиття зближувало місцевих жителів та італійських переселенців, з часом дехто з них записувався до купецьких гільдій або навіть поступав на державну службу. Особливо зростала кількість італійців у прибережних містах в сезон навігації, коли тут перебували екіпажі італійських кораблів.

Вслід за моряками та торговцями на південь України потягнулися представники італійської науково-технічної інтелігенції – зокрема майстри-будівельники та архітектори. Їм доручалося проектування та будівництво низки монументальних споруд в Одесі – в т.ч. магістрат (1798 р., архітектор С.Вентурі). Все частіше до України приїжджали вчителі, яких охоче брали на роботу до різномірних навчальних закладів. На початку XIX ст. в Одесі була заснована друкарня, в роботі якої діяльну участь брав викладач італійської мови А.Піллер, зусиллями якого була опублікована велика кількість поетичних творів італійською мовою. Ця друкована продукція частково переправлялася до Італії, слугуючи справі патріотичного виховання молодих поколінь італійських патріотів.

2. Наявність в Одесі значного числа культурних сил уможливило організацію перекладу найкращих зразків італійської поезії (з подальшою їх публікацією) та лібрето опер, які пізніше ставилися на сцені Одеського театру. Одеса стала одним з перших міст, де почали регулярну діяльність італійські трупи, які час від часу здійснювали гастрольні поїздки Україною. Досить часто в різних українських містах гастролювали італійські оперні співаки, піаністи та скрипалі. Вже починаючи з 1812 р. в Одеському театрі раз на тиждень відбувалася вистава, підготовлена італійською оперною трупкою. До її репертуару входили опери: «Семіраміда», «Ченерентола», «Італійка в Алжирі», «Танкред», «Сорока-воровка», «Отелло», «Дон Жуан», «Севільський циркульник» (всі – Россіні); «Парізіна», «Безумний на острові Сан-Домінго», «Лючія ді Ламмермур», «Любовний напій», «Велізарій», «Анна Болейн» (всі – Доницетті); «Торквато Тассо», «Капулетті і Мантеккі», «Беатріче ді Тендер», «Сомнамбулу», «Норма» (всі – Белліні). В 20-ті рр. XIX ст. в Одесі своє сценічне життя починають опера авторства Морлаккі, Меркаданте, Коччо, Павезі, Паізієлло, Джереналі, Пучіні.

Завдяки Одеському театру український глядач отримав змогу познайомитися з творчістю молодого Верді. Постановка його опер співпала з тим періодом, коли в Італії піднімається нова хвиля соціального протесту, яка закінчилася революцією 1848-1849 рр. Першою на сцені одеського театру була поставлена опера «Ломбардійці у хрестовому поході» (1845 р.), а наступного року відбулася прем'єра ще одного його твору – «Ернані». Обидві опери були дуже добре сприйняті глядачами, після чого італійські артисти стали виступати з творами Верді й в інших залах міста. І кожного разу майстри з Італії доносили до глядача героїчний пафос вердівської музики, намагаючись в такий спосіб повною мірою відтворити творчий задум митця.

З особливою патетикою під час вистав опер Верді грали італійки Аделаїда Басседжо і Тереза Брамбілла. Майже завжди на виставах опер Верді був аншлаг, що свідчило про щире зацікавлення одеської публіки італійським оперним мистецтвом. До роботи в Одеському театрі залучалися не лише італійські майстри-вокалісти, але й диригенти та музиканти. У кінці 30-х рр. до театру було запрошено видатного італійського композитора Доницетті, який мав очолити його оркестр. Маєстро дав свою згоду, але в останню мить запропонував замість себе свого колегу – випускника Неаполітанської консерваторії Л.Джервазі. Зусиллями італійських співаків та музикантів оперне мистецтво видатних композиторів Італії в першій половині XIX ст. стало широко відоме в Україні, що сприяло зростанню суспільної уваги до театру та музичної культури.

Музичну спадщину Італії активно освоювали й вітчизняні театральні колективи, у т.ч. й т.зв. домашні театри. Завдяки тому, що в їх складі були достатньо кваліфіковані творчі сили, ці трупи ставили опери згадуваних італійських композиторів, які користувалися незмінним успіхом в українського глядача. У свою чергу молоді українські вокалісти вирушають до Італії з метою вдосконалення власної майстерності. Одним з перших до Італії вирушив сумчанин Микола Іванов, яким спочатку опікувалися Глінка і Бортнянсь-

кий¹³, а потім – знані італійські педагоги з Мілану та Неаполя. Іванов успішно дебютував на сцені неаполітанського театру Сан-Карло в опері «Анна Болейн» влітку 1832 р., отримавши дуже прихильні рецензії в італійській пресі. У подальшому М.Іванов здобув неабияку популярність у мешканців кількох італійських міст, де він встиг побувати під час своїх гастрольних подорожей.

Кілька років в Італії провів й інший український юнак, який у майбутньому посів почесне місце в історії музики та становленні української опери – С.С.Гулак-Артемівський. Завдяки сприянню Глинки, молодий український співак поїхав спочатку до Парижу, а звідки до Італії. Після двохрічних студій у 1839-1840 рр., Артемівського було включено до трупи, яка мала виступати у флорентійському театрі Леопольдо. 25 липня 1841 р. артист дебютував на його сцені в опері «Беатріче ді Тенда», а потім співав у операх «Браво» та «Люція». На початку 18421 р. Гулак-Артемівський повертається додому, та невдовзі стає солістом петербурзької сцени, продовжуючи вдосконалювати свою майстерність.

Крім музикантів в Україні працювали й італійські художники, проте на відміну від співаків та оркестрантів, інтенсивність українсько-італійських контактів у сфері образотворчого мистецтва була набагато слабшою. Лише декому з італійських живописців вдавалося влаштуватися на роботу з пристойною платнею. Решта митців була змушена братися за випадкову роботу та час від часу переїжджати в її пошуках з одного міста до іншого. У свою чергу українські живописці охоче вирушали до Італії, прагнучи вдосконалити свою майстерність у цій середземноморській країні, в якій збереглося багато античних та середньовічних пам'яток. Три роки на італійській землі провів відомий художник-мариніст І.Айвазовський, який створив тут цикл своїх робіт (загалом близько 50 великих картин). Його заслуги були відзначені обранням молодого живописця до складу чотирьох художніх академій, у т.ч. й Римської.

В Італії студіювали й інші українські живописці – художник Штенберг (перший ілюстратор «Кобзаря»), який охоче малював простих італійців – моряків, селян, вуличних артистів, дітей з незаможних родин, спостерігаючи за ними у побуті, на карнавалах та під час роботи. Сім років провів в Італії уродженець Пирятини (Полтавська губернія) А.Мокрицький, який дебютував тут картиною «Італійка з квітами на балконі під час карнавалу». Значною популярністю серед італійців користувалися живописні роботи Пимона Орлова, який спеціалізувався на портретному живописі. Слід також згадати про П.Бориспольця і Н.Шаповаленка (Шаповалова), картини яких залишили помітний слід в італійському та українському живописному мистецтві.

Важливим напрямком українсько-італійських контактів було наукове співробітництво, що зокрема виявлялося у зв'язках музеїв двох країн. Крім

---

¹³ Д.Бортнянський – визначний український композитор. Належав до т.зв. Глухівської школи. Брав участь у підготовці до постановки італійських опер на сцені придворного театру гетьмана Розумовського. Після свого перебування в Італії написав кілька опер.

того вагомий внесок у його розвиток доклало Одеське товариство історії та старожитностей, яке зосередило свої зусилля на дослідженні генуезьких поселень в Криму. Його члени займалися археологічним пошуками, італійські вчені виявляли та описували писемні джерела, які збереглися в архівах Італії. Одним з перших до вивчення історії генуезьких поселень в Криму в першій половині 30-х рр. XIX ст. приступив археолог М.М.Музакевич, який працював викладачем у Ришельєвському ліцеї. Під час роботи йому надавав діяльну допомогу посол Сардинського королівства в Росії Сімонетті, який надіслав досліднику цілу низку книг. Музакевич зібрав та упорядкував збірки стародавніх монет, що дозволило йому прийти до цінних узагальнень та опублікувати результати своїх наукових досліджень в наукових виданнях. Вшановуючи наукові досягнення українського вченого дві римські наукові академії обрали його своїм член-кореспондентом. Не відставали від українських вчених й їх італійські колеги – у 40-х – 50-х рр. XIX ст. кілька дослідників з Італії розробляли проблему генуезьких поселень в Криму і за свої заслуги були обрані членами Одеського товариства історії та старожитностей.

Спільними зусиллями вчених виконувалися гідрографічні дослідження Чорного і Азовського морів. У цьому контексті слід згадати про італійця Едуарда Тетбу де Маріні, який довгий час займався дослідженням рельєфу берегів цих морів та описом морських шляхів, чого потребували сотні суден, які пливли до Одеси, Керчі, Бердянська і Феодосії. Систематизувавши зібраний матеріал, дослідник уклав морський атлас, що був опублікований у 1850 р. та став настільною книгою для тих капітанів та лоцманів, кораблі яких прямували до українських портів. Додаткові відомості про культуру і побут українців можна було почерпнути у флорентійському журналі «Антолоджі» та франкомовній одеській газеті «Journal d'Odessa», які поширювалися на Апеннінах.

Помітне місце у двосторонніх зв'язках посідала така область діяльності як медицина. Італійські спеціалісти охоче вирушали на південь України, які потребували організації лікарко-санітарної служби. Одним з таких ентузіастів був хірург С.А.Карузо, який здобув освіту у Венеції, а в 1813 р. поселився в Одесі, провівши решту тут свого життя. Необхідність перейняти досвід італійської медицини спонукала раду Університету св. Володимира в Києві ухвалити рішення про відрядження професора кафедри теоретичної хірургії Х.Гюббенета до Італії на багатомісячний термін. Свої спостереження про стан італійської медицини вчений виклав у окремій брошурі, що сприяло ознайомленню наукової громадськості з італійською лікарською дійсністю.

Керівництво Київського університету намагалося залучити до викладацького складу досвідчених лекторів, здатних не тільки навчити студентів італійській мові, але й дати їм цілісне уявлення про основні літературні твори найвідоміших італійських письменників. Таким вимогам відповідав уродженець Парми Франц Бертоні, який в 1838 р. посів відповідну посаду та довгий час плідно працював зі студентами. Ще більша увага приділялася вивченню італійської мови в навчальних закладах Одеси, що було значною мірою обу-

мовлено практичними потребами торгівельного міста – нею укладалися рахунки, векселя, договори тощо.

3. Проголошення незалежності України у січні 1918 р. не спонукало італійський уряд негайно визнати суверенність УНР через її формальну належність до австро-німецького блоку (після підписання у лютому того ж року УЦР мирної угоди з центральними державами у Бресті). Проте після капітуляції держав Почвірного союзу міжнародна ситуація суттєво змінилася, і Італія вслід іншими країнами Антанти погодилася встановити дипломатичні стосунки з Українською Народною Республікою. Ще до приїзду української дипломатичної місії українські емігранти – д-р І.Гриненко, В.Шебедєв і Т.Бальман (Липовецька), об'єднані в «Український Центральний Комітет», зуміли налагодити зв'язки з впливовими італійськими політичними колами та підготувати ґрунт для початку роботи українських дипломатів. Заходами Комітету було налагоджено зв'язок з українцями в різних місцях Італії, на шпальтах італійських часописів опубліковано кілька статей про українську справу.

Надзвичайна дипломатична місія УНР прибула до Риму 15 травня 1919 р. у складі голови місії Д.Антоновича, радника В.Мазуренка і секретаря М.Єреміїва. Пізніше її склад було збільшено – до Італії були відряджені аташе А.Чехівський та урядовець С.Пашенко. Відразу після її прибуття наслідком спільних зусиль співробітників української місії (М.Єреміїва і В.Мазуренка) і членів Комітету було розпочато видання гектографованих бюлетенів для італійських газет, налагоджено випуск тижневика великого формату «*La Voco dell'Ucraina*» («Голос України»). В цій газеті було розміщено цілу низку полемічних статей В.Шебедєва, спрямованих проти розкладницької діяльності агітаторів з різних російських чорносотенних організацій.

Крім відстоювання інтересів УНР перед італійським урядом найнагальнішим завданням української дипломатії було опікування долею полонених воєнків-українців зі складу колишньої цісарської (австро-угорської) армії, які продовжували утримуватися у таборах в різних місцевостях Італії. Надзвичайно важливим завданням була й організація репатріації полонених українців – справа в тім, що Антанта не поспішала відправляти їх додому через ускладненість і мінливість військово-політичних змін в межах колишньої Російської імперії. Разом з тим, відчуваючи значні економічні труднощі після закінчення війни, італійський уряд намагався максимально обмежити бюджетні витрати, і з цією метою вживав заходів для звільнення та відправки додому значної кількості полонених різних національностей. Безпосередньо організацією їх повернення займалися дипломатичні та військові представництва відповідних держав, які були акредитовані в Італії.

За деякими свідченнями в італійських таборах після закінчення Першої світової війни нараховувалось близько 130 тис. полонених та інтернованих українців, у переважній більшості уродженців Галичини. Умови їх перебування були надзвичайно складними: вони мешкали у бараках, часто у приміщеннях колишніх в'язниць та монастирів, які зовсім не були пристосовані

для цієї мети, не відповідали елементарним гігієнічним вимогам, що призвело до масових захворювань на тиф. До того ж табори досить часто були розташовані у нездорових малярійних місцевостях, що також вкрай негативно позначалося на його мешканцях. Надавати кваліфіковану медичну допомогу хворим не було можливості – через відсутність достатньої кількості лікарів та підготовлених шпиталів. Не вистачало й ліків, що зрештою приводило до великої смертності серед полонених. Додатково ускладнювала становище полонених й та обставина, що їх використовували переважно на тяжких фізичних роботах, зокрема на засипці старих окопів, будівельних роботах, прокладці залізничних колій тощо.

Італійська влада вдавалася і до інших дискримінаційних заходів щодо полонених українців. Зокрема, воякам було заборонено листування українською мовою, внаслідок чого всі листи українською мовою, що надходили до табору, підлягали перевірці та зворотній відправці до італійських цензурних установ. Тому щоб листуватися рідною мовою, полонені українці були змушені користуватися послугами підкуплених італійських урядовців із місцевих канцелярій. Таким самим шляхом відбувалося і листування полонених з українськими благодійними організаціями та урядовими представництвами УНР. У деяких таборах діяла заборона листування з будь-якими італійськими адресатами, причому її недотримання каралося тривалим арештом у табірній в'язниці.

Розповсюдженим явищем була й інформаційна блокада таборів, яка виявлялася в тому, що полонені були позбавлені права вільно читати пресу. Майже всі новини полонені отримували з італійських газет, (редакції яких подавали відомості про події в Україні з російських білогвардійських джерел), одночасно та невелика кількість українських часописів, що надсилалися редакціями до таборів, часто затримувалась комендатурами таборів. Слід відзначити, що впродовж воєнних років полоненим воякам-українцям в Італії практично не надавалося допомоги з боку українських політичних або громадських організацій – через її віддаленість від основних центрів української політичної еміграції та відсутність у королівстві дипломатичних представництв УНР.

Отже, полонені та інтерновані вояки-українці в Італії опинилися у найскрутнішому становищі. Вважаючи інтернованих українців складовою частиною російської армії, італійська військова влада цілком байдуже ставилася до їх національних домагань, забороняючи створювати для них окремі табори. Водночас, полонених українців зі складу австрійської армії досить часто було трактовано як зрадників Росії – колишньої союзниці Італії у війні. У цих випадках становище українців у таборах було цілком нестерпним, оскільки вони потрапляли під подвійні утиски – як з боку табірної італійської адміністрації, так і з боку австрійських підофіцерів, що призначалися старшими у бараках.

Зрозуміло, що такий стан справ вимагав негайних заходів з боку української дипломатії, тим більше, що 32 тис. полонених українців висловили свою готовність вступити до лав Армії УНР, щоб зі зброєю в руках захищати укра-

їнську самостійність. Директорія УНР приділяла значну увагу вирішенню долі саме цієї категорії полонених, розглядаючи можливість, насамперед, створення з них регулярних військових частин. Тому ще 15 лютого 1919 р. Головний Отаман Військ УНР С.Петлюра видав відповідне уповноваження О.Севрюкові на створення спеціальної місії у справах полонених українців, покликаної практично здійснити це завдання. О.Севрюк прибув до Риму тільки 20 травня 1919 р., а ще через місяць виїхав до Швейцарії.

Відверте небажання О.Севрюка опікуватися долею полонених українців в Італії (більшість яких була галичанами), спонукала Раду державних секретарів ЗО УНР, у порозумінні з Міністром закордонних справ УНР В.Темницьким, 16 квітня 1919 р. прийняти рішення про відрядження до Італії Української надзвичайної військової місії у справах репатріації на чолі з І.Коссаком. Одночасно було визначено коло завдань місії – опікування всіма полоненими українцями, що перебували на теренах Італійського королівства та налагодження їх відправки додому. Місія також мала зайнятися й формуванням військових відділів з числа полонених українців, діючи у порозумінні з Дипломатичною місією УНР в Римі.

Внаслідок кількох відмов італійського Міністерства закордонних справ видати дозвіл на в'їзд до королівства Української надзвичайної військової місії (через тиск з боку російського посольства в Римі), І.Коссак був змушений звернутися за допомогою до Міністра закордонних справ УНР В.Темницького. У свою чергу 17 червня 1919 р. останній надіслав листа до голови Української дипломатичної надзвичайної місії в Італії Д.Антоновича, в якому доручав йому вжити всіх необхідних заходів для того, щоб отримати від італійського уряду дозвіл на приїзд до Риму української військової місії. У тому випадку, якщо досягти цього було б неможливо, В.Темницький просив посла долучити отамана І.Коссака до своєї місії в якості військового аташе і цим уможливити йому виїзд до Італії для виконання доручених завдань.

Таким чином, керівництво дипломатичного відомства УНР ясно усвідомлювало важливість повернення з Італії полонених українців та всіляко намагалася практично використати їх військовий потенціал для захисту України від зовнішньої загрози – з боку більшовицьких і білогвардійських військ. Маючи на меті скоординувати зусилля галичан і наддніпрянців у справі повернення полонених українців з Італії, у червні 1919 р. В.Темницький доручив Севрюкові та Коссаку спільно опікуватися полоненими українцями в таборах Італії. Відповідно завдання місії були визначені таким чином: 1) моральна і матеріальна допомога полоненим українцям в Італії; 2) організація та полегшення перевозу полонених до вітчизни; 3) підготовка і можливе формування українських частин; 4) встановлення відносин з урядом Італії та іншими компетентними італійськими чинниками задля виконання завдань місії. Мав бути створений і технічний апарат місії, до якого б увійшли лікарі, представники місії в таборах, священники, урядовці, військові організатори, канцеляристи та ін.

Одночасно Міністр затвердив перелік щомісячних видатків Надзвичайної місії в справах полонених українців, до якого було віднесено надання матері-

альної допомоги таборіям (шляхом одноразових виплат невеликих сум, поліпшення харчування та видачі одягу) у межах 50 тис. лір. Крім того передбачалося витратити ще 40 тис. лір на інформаційне забезпечення українського вояцтва у таборах (видання часопису, брошур та листівок), організація бібліотек, влаштування концертів та вистав, а також на формування військових частин. 25 липня 1919 р. Директорія УНР затвердила ухвалену Кабінетом Народних Міністрів постанову «Про вислання до Італії місії в справі евакуації з Італії полонених українців», якою на її утримання й представницькі витрати (впродовж трьох перших місяців) було асигновано 197 тис. гривень.

У кінці вересня 1919 р. до Риму прибули інші члени місії: отаман І.Коссак, секретар В.Бандрівський та четар К.Парфанович. Дещо пізніше було створено технічний апарат місії, до якого увійшли італієць д-р Інсабато, Н.Онацька, урядовець Кушнір, колишній полонений Цимбалістий, князь С.Трубецький та ще кілька осіб. Нарешті, до складу місії 17 грудня 1919 р. було введено й члена львівського відділення Українського Червоного Хреста, представника Дипломатичної місії УНР у Ватикані о.Л.Сембратовича, який розгорнув активну душпастирську роботу серед полонених українців в Італії.

Головні зусилля місії в цей час були спрямовані на скасування урядом Італії заборони полоненим українцям вступати до лав Армії УНР. 12 вересня 1919 р. О.Севрюк звернувся з окремим меморіалом до МЗС Італії, а вже через тиждень Військове міністерство Королівства своїм циркуляром дозволило українським полоненим зголошуватися до повороту на Україну в розпорядження уряду Головного Отамана Симона Петлюри. Крім того, як йшлося у звіті О.Севрюка, найвагомим результатом діяльності місії до 19 листопада 1919 р. (дати від'їзду голови місії до України) стало те, що італійський уряд також погодився вислати полонених українців дорогою через Галац, призначивши виключно для перевезення наших полонених один корабель, в якому може розміститися близько 2 тис. чол. Евакуація мала розпочатися з табору Азінара, де для відправки була сформована перша партія інтернованих українців зі складу колишньої царської армії.

Але віднести це досягнення цілковито до активу О.Севрюка немає підстав, бо у жовтні 1919 р. голова Дипломатичної місії УНР у Ватикані (пізніше голова Української делегації в Парижі) М.Тишкевич повідомив, що відповідне рішення італійського уряду було прийняте внаслідок його переговорів з Міністром закордонних справ Італії Тіттоні в Парижі, якому він 13 вересня ц.р. надіслав у цій справі спеціальний меморандум. У ньому, зокрема, зазначалося, що більшість полонених зі складу колишньої армії австро-угорської монархії в Італії неодноразово зверталися з проханнями визнати їх громадянами України та відрядити на більшовицький фронт. З цієї ціллю вони пропонували створити окремі українські табори та розпочати в них формування національних військових відділів. Проте, всі пропозиції вояків-українців було проігноровано, хоча полоненим інших національностей не перешкождали повертатися додому.

З огляду на це, Делегація УНР в Парижі звернулася до уряду Італії з проханням: 1) зібрати полонених української національності в окремі табори,

компактно розташовані в одній місцевості; 2) поділити полонених на дві частини: бажаних вступити до лав Армії УНР та тих, хто прагне швидше повернутися додому як приватна особа; 3) уможливити відвідування цих таборів представниками УНР, призначених для проведення організаційної й просвітньої роботи серед полонених; 4) пришвидшити відправлення додому інших груп полонених українців; 5) сприяти формуванню з полонених військових відділів шляхом надання необхідної кількості амуніції та зброї, кошти за які мають бути повернуті Урядом УНР.

Наслідком зусиль українських дипломатів стало те, що вже 10 жовтня 1919 р. італійський уряд скасував всі обмеження на повернення полонених українців додому та прийняв рішення про повну свободу вибору місця повернення для полонених. Більше того, вже навіть було узгоджено маршрут їх транспортування додому: морським шляхом до Констанци, звідки вони, через Румунію, мали б можливість дістатися до своєї Батьківщини. Проте, у середині листопада 1919 р. МЗС Італії внесло зміни у цей маршрут, доручивши Військовому міністерству організувати морський транспорт українців з Азінари до Одеси. Українська місія (в особі І.Коссака) виступила з протестом проти такого маршруту, бо це б означало включення українців до складу армії Денікіна. І хоча російське посольство в Італії цілком заперечувало таку можливість, українська місія рішуче домогалася зміни маршруту й висадки українських військовиків у будь-якому румунському порту. Зрештою, всі ці об'єднання італійського уряду так і залишилися не реалізованими.

У листопаді 1919 р. співробітник місії князь С.Трубецький привіз з Відня чотири великі пакунки книжок з українознавства, української літератури, історії і географії України, а також співанки і ноти. Це дало можливість створити бібліотеки у всіх таборах, з якими місія провадила постійне листування (Александрія, Азінара, Бусто Арсіціо, Ковалікр, Чечіна, Казерта, Касале д'Альтамура, Вікрваро, Дженова, Лямандрія ді Ківасо, С.Марія Капуа Ветере, Сервіліано, Таранто, Верона-Парана, Верона Прокольо, Верона Кієво, Піцічетоне, Ареццо, Верона Луганьяно, Кассіно, Фосано). До таборів також було надіслано металеві українські відзнаки для полонених українських старшин і козаків, а для італійських комендантів таборів і взагалі таборових властей вислано книжки на італійській та французькій мовах з інформаціями про українську справу.

Підводячи підсумки роботи місії у 1919 р., слід відзначити, що на думку самих полонених „діяльність місії не дала їм ніяких практичних результатів”. Ще меншими були досягнення місії у справі формування українських військових відділів, про практичну реалізацію якої навіть вже не згадувалось. Майже вся діяльність місії полягала в реєстрації листів від полонених та підготовці відповідей на них, що визнавали й самі представники місії. Власне єдиним її досягненням стало заснування бібліотек у 22-х таборах та надсилання полоненим українських часописів та газет, на що було витрачено 1546 італійських лір. Натомість на санітарні потреби, на поліпшення харчування не було витрачено ніяких коштів. Жоден із членів місії (через бездіяльність

О.Севрюка) до кінця грудня 1919 р. не мав можливості відвідувати полонених українців у таборах.

Лише після відставки О.Севрюка на весню 1920 р., коли провід над місією перебрав отаман І.Коссака, вдалося дещо поліпшити морально-психологічну ситуацію в таборах, а її члени почали частіше відвідувати табори, намагаючись сприяти процесу перевезення полонених українців у липні-вересні 1920 р. Після ліквідації Української військової місії в Італії справа опіки над полоненими перейшла до співробітників дипломатичного представництва УНР у Римі. У вересні 1920 р. в її складі навіть було створено окремий відділ для листування з полоненими. Хоча переважна більшість полонених на цей час була вже евакуйована додому, до Дипломатичної місії УНР продовжували надходити окремі листи бранців з проханням про допомогу, яка, з огляду на брак фінансових засобів у місії, не завжди могла бути надана.

Після поразки визвольних змагань українського народу у кінці 1920 р. українська дипломатична місія була змушена спочатку обмежити свою діяльність, а в кінці 1921 р. – через відсутність будь-яких коштів, потрібних для її нормального функціонування – цілковито згорнути свою роботу.

4. Нову сторінку в історії двосторонніх українсько-італійських взаємин було відкрито після визнання Італією суверенного статусу України 28 грудня 1991 р. Вже 29 січня 1992 р. в Києві було відкрито посольство Італійської Республіки в Україні (першим Надзвичайним і Повноважним послом Італії в Україні став Вітторіо Сурдо), що наочно засвідчило нову ступень українсько-італійських стосунків. Великою мірою завдяки Італії Україна отримала фінансову допомогу від «Великої сімки» (Неаполь, 1994 р.). Крім того Італія ініціювала розгляд українського питання європейськими та світовими політичними і фінансовими організаціями, у т.ч. Європейським співтовариством, Європейським банком реконструкції та розвитку, Світовим банком, Міжнародним валютним фондом та ін. Поглиблення взаємодії між Україною та Італією, яка є одним із найвпливовіших членів світового співтовариства та сьомою промислово розвинутою державою світу, істотно сприяє зміцненню міжнародних позицій нашої держави, зокрема, в європейському політичному просторі. Зі свого боку, офіційний Рим усвідомлює стратегічну важливість геополітичного становища України та її зростаючу роль у безпеці на європейському континенті¹⁴.

Із часу встановлення дипломатичних відносин між двома країнами президенти України кількаразове відвідали Італію з офіційними візитами (травень 1995 р., листопад 2002 р., жовтень 2008 р.). Під час цих та інших офіційних зустрічей обговорювались найактуальніші питання двостороннього співробітництва, зокрема, європейська інтеграція України, залучення італійських інвестицій в економіку України, пом'якшення візового режиму для певних ка-

---

¹⁴ Докл. про це див.: *Перепелиця Є.А.* Українсько-італійське міждержавне співробітництво в контексті європейської інтеграції (1991-2006 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.02 / НАН України; Інститут історії України. – К., 2007. – 225 арк.

тегорій українських громадян, співпраця на міжнародній арені, економічна проблематика. Українською стороною було запропоновано започаткувати сталий консультаційний механізм між зовнішньополітичними відомствами та обговорено низку консульсько-правових питань, зокрема, укладення угоди про працевлаштування українських робітників в Італії.

Потужний імпульс українсько-італійські стосунки отримали після підписання міждержавного Договору про дружбу та співробітництво між нашими країнами, яким, зокрема, було передбачено створення та діяльність спільної українсько-італійської ради з економічної співробітництва. Це сталося під час державного візиту Президента України до Італії, що відбувся на початку травня 1995 р., під час якого були підписані угоди про взаємний захист інвестицій та про повітряне сполучення між Україною та Італією. Ці документи заклали основу для плідної та взаємовигідної співпраці між двома країнами, наповнили конкретним змістом українсько-італійські міждержавні стосунки, визначили перспективні шляхи для пошуку нових форм співробітництва в різних сферах. Під час офіційних зустрічей Президент Італійської Республіки Оскар Луїджі Скальфаро висловився за посилення економічної співпраці Італії з Україною, наголосивши на тому, що він виступає за розвиток відносин з Україною на індивідуальній основі, а не через призму інтересів інших держав.

У свою чергу, Президент Італії у жовтні 1996 р. відвідав Україну з державним візитом та у січні 1997 р. з робочим візитом; у жовтні 2003 р. в Україні перебував Голова Ради Міністрів Італії С.Берлусконі. Згадувані візити засвідчили високий рівень міждержавних відносин, а також українсько-італійського політичного діалогу та повну підтримку з боку офіційного Рима курсу України на європейську інтеграцію, сприяли подальшій активізації українсько-італійського торговельно-економічного та інвестиційного співробітництва, а також вирішенню комплексу питань щодо забезпечення належного правового захисту українських заробітчан, які тимчасово перебувають на території Італії.

Плідна співпраця на державному та урядовому рівнях заклала міцне підґрунтя для постійного зростання обсягу товарообігу між Україною та Італією, який на кінець 90-х рр. досяг понад 700 млн. доларів, причому Україна мала позитивне сальдо. Італія є одним із найважливіших торговельних партнерів України. Вона імпортує з України переважно хімічну та сільськогосподарську сировину, продукти чорної металургії; експортує в Україну технічне обладнання, меблі, взуття та одяг. Україна одержала від уряду Італії в 1996 р. технічну допомогу на суму 1,25 млн. доларів, 3,3 млн. доларів для посилення ядерної безпеки (ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи). Крім того, протягом 1994-1995 рр. Італія (за посередництва Червоного Хреста) надала Україні гуманітарну допомогу продовольчими товарами на суму 7 млн. доларів.

Останніми роками відбувається активізація контактів між міністерствами закордонних справ України та Італії. Влітку 2008 р. було підписано Меморандум між МЗС обох країни про взаєморозуміння щодо проведення політич-

них консультацій високого рівня, в якому окремо зазначено намір сторін щодо інтенсифікації співробітництва з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України, а також обговорено найактуальніші проблеми захисту прав та інтересів українців за кордоном, а також питань задоволення національно-культурних, освітніх та інформаційних потреб української громади в Італії.

17-18 листопада 2008 року у м. Київ відбувся черговий раунд українсько-італійських консультацій з консульсько-правових питань із залученням представників зацікавлених міністерств і відомств двох країн. У ході переговорів було опрацьоване широке коло питань, пов'язаних із забезпеченням захисту прав та інтересів громадян двох держав. Серед найбільш вагомих підсумків зазначених консультацій слід відзначити поступ у переговорному процесі стосовно укладення двосторонньої угоди у сфері трудової міграції, а також досягнення домовленості щодо її підтримки України у подальшому просуванні безвізового діалогу з ЄС, який було офіційно започатковано у Брюсселі 29 жовтня 2008 р.

Проведені переговори засвідчили подальшу готовність італійського керівництва до активного розвитку співробітництва з Україною у сферах політичного діалогу та торговельно-економічних відносин, підтвердили прихильне ставлення Італії до євро-інтеграційних устремлень України та наміри щодо надання нашій державі необхідної практичної підтримки на цьому шляху. Українсько-італійські відносини в культурно-гуманітарній сфері характеризуються постійно зростаючим динамізмом. Одним з проявів цього стало офіційне відкриття у жовтні 2008 р. бюсту видатної української оперної співачки ХХ ст. Соломії Крушельницької в музеї міланського театру «Ла Скала».

Під час переговорів у квітні 2009 р. у Києві італійська сторона відзначила, що політичні консультації є підтвердженням її зацікавленості у подальшому динамічному розвитку співробітництва з Україною у політичній, торговельно-економічній, інвестиційній та інших сферах. У ході консультацій були обговорені актуальні питання двостороннього співробітництва, зокрема перспективи подальшої розбудови українсько-італійських відносин у торговельно-економічній та інвестиційній сферах, у тому числі в контексті підготовки України до проведення фінальної частини чемпіонату Європу з футболу у 2012 р., пріоритетні питання поглиблення співпраці між Україною та ЄС, шляхи подолання світової фінансової кризи. Італійська сторона підтвердила, з огляду на вагомий економічний потенціал України, наявність значних невикористаних можливостей для інвестицій та подальшого поглиблення двосторонньої співпраці в економічній та інвестиційній сферах. У ході обговорення можливостей взаємодії у питаннях європейської інтеграції України італійська сторона підтвердила свою готовність надалі сприяти ухваленню інституціями ЄС «дорожньої карти» запровадження безвізового режиму між Україною і ЄС, просуванню інших важливих питань порядку денного відносин України та ЄС.

22-23 червня 2010 р. Міністр закордонних справ України К.Грищенко здійснив офіційний візит до Італійської Республіки. У рамках візиту Глава

зовнішньополітичного відомства України провів переговори з Міністром закордонних справ Італії Ф.Фраттіні. Під час переговорів Міністри закордонних справ України та Італії позитивно оцінили сучасний стан співробітництва між двома країнами, відзначивши, що за минулі роки завдяки спільним зусиллям вдалося створити надійне підґрунтя для розвитку прагматичних взаємовигідних відносин в усіх сферах, що становлять взаємний інтерес. Сторони підтвердили взаємну зацікавленість у подальшому розвитку співробітництва у торговельно-економічній та інвестиційній сферах, зокрема у таких пріоритетних для обох держав галузях як енергетика, авіакосмічна промисловість, сільське господарство тощо. Міністри закордонних справ двох країн наголосили на важливості продовження діяльності українсько-італійської Ради з питань економічного, промислового та фінансового співробітництва¹⁵.

Отже, українсько-італійські відносини мають давні традиції, які засвідчують їхню важливість як для розвитку двох країн, так і для загальноєвропейського культурно-цивілізаційного процесу. Незважаючи на те, що як у минулому, так і сьогодні Україна та Італія залишаються країнами без спільних кордонів, – це не завадило їм зміцнювати свої стосунки впродовж століть. З набуттям Україною незалежності українсько-італійські відносини вийшли на новий рівень. Сприятливим фактором розвитку міждержавного співробітництва України з Італією стала відсутність в основі двосторонніх відносин принципів розбіжностей або спірних питань. Це сприяло закладанню міцного фундаменту українсько-італійської міжнародної співпраці у кінці ХХ – на початку ХХІ ст.

ВИСНОВКИ

Актуальність вивчення історії та культури Італії не вичерпується тим, що на теренах Апеннінського півострова упродовж багатьох століть існувала могутня Римська держава, яка справила величезний цивілізаційний вплив на переважну більшість народів та етносів Західної, Центральної та Південної Європи. Надзвичайно важливе значення мало й те, що паралельно з поширенням та закоріненням римських адміністративних порядків, ментальності, судочинства, традицій, звичаїв, та ін., відбувався процес романізації багатоетнічного населення Римської держави, внаслідок чого зокрема сформувалась ціла група романських мов.

За доби раннього середньовіччя на Апеннінах утворилось кілька незалежних держав (у т.ч. Папська область, історія розвитку якої сама по собі заслуговує на окрему увагу з огляду на хоча б понад тисячолітній період її існування). Тоді ж в різних регіонах Італії спостерігався бурхливий розвиток міст як центрів науки, культури, мистецтва і торгівлі. Невдовзі окремі міста зуміли поширити свої впливи на навколишні території, що призвело до виникнення середньовічних італійських республік (Венеції, Генуї, Флоренції та ін.), які впродовж тривалого часу відігравали важливу роль у європейській політиці.

¹⁵ <http://www.mfa.gov.ua/italy/ua/17655.htm/>

Починаючи з XIII ст. прикметною рисою суспільно-економічного поступу італійських земель (особливо північних) був бурхливий розвиток товарно-грошових відносин, на основі чого сформувався чисельний і впливовий прошарок буржуа. Одна з найяскравіших сторінок історії Італії доби розвинутого середньовіччя – епоха Відродження (Ренесансу), яка дала світові таких геніальних митців як Леонардо да Вінчі, Рафаель Санті, Мікеланджело та ін., творчі досягнення яких назавжди увійшли до скарбниці світового мистецтва.

На жаль, із середньовіччя Італія вийшла розділеною на кілька державно-політичних утворень, а сам Апеннінський півострів був центром зіткнення інтересів кількох європейських держав (Іспанії, Австрії, Франції, Німеччини), які досить часто утримували на італійських землях свої війська. З огляду на це, починаючи з XVI ст., Італія не відігравала провідної ролі в європейській політиці. Виходячи лише з цього можна констатувати, що проблема утворення єдиної Італії була надзвичайно ускладнена.

Тим більше увагу викликає майже блискавичний процес постання єдиного Італійського королівства у середині XIX ст., який був ініційований правителями П'ємонту – Карлом Альбертом і Віктором Еммануїлом II. Наслідком звільнення північних італійських провінцій від австрійських військ (а території Папської області від французьких) та подальшим об'єднанням кількох італійських держав під верховенством Савойської династії у 1870 р. стало утворення єдиного Італійського королівства.

У міжвоєнну добу та під час Другої світової війни Італія пережила великі соціально-політичні потрясіння, пов'язані із встановленням та поваленням фашистської диктатури, а також з огляду на свою поразку в Другій світовій війні. У цей період італійці у переважній більшості були перейняті радикальними доктринами, і тому в 1946 р. під час референдуму висловилися за ліквідацію монархії та встановлення республіканського ладу правління.

Повоєнний суспільно-політичний розвиток Італії як республіки вирізнявся відносною стабільністю (незважаючи на часті зміни урядів), водночас він не призвів до консолідації італійського суспільства і був позначений протистоянням демократичних та ліворадикальних сил. Тим не менш Італія забезпечила собі стабільний економічний розвиток і зараз входить до числа найрозвинутіших країн світу, займаючи серед них шосте місце.

Отже, виходячи з усього вищевикладеного, можна стверджувати, що Італія в усі історичні епохи відігравала важливу роль в європейській та світовій політиці, і без розуміння основних тенденцій її розвитку неможливо створити цілісну картину генези європейської цивілізації. Італійське мистецтво живопису, скульптури, оперного співу, кіно досягли вершин світової культури. Нині неможливо уявити собі світову музичну культуру без творчості Верді, Пучіні, Доніцетті, Белліні, а світ кінематографу – без Фелліні, Антоніоні, Вітторіо де Сіка та ін.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС
(плани теоретичної, практичної та самостійної роботи)

ПЛАН ТЕОРЕТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

Лекція 1. СТАРОДАВНІЙ РИМ (ДОБИ ЦАРСТВА ТА РЕСПУБЛІКИ)

1. Етнічні процеси на Апеннінському півострові періоду архаїки. Заснування Риму. Доба царства.
2. Римська республіка. Боротьба між патриціями та плебеями. Кодифікація римських законів.
3. Завойовницькі походи Риму. Війни з галлами, Тарентом і Карфагеном.
4. Спроби реформування римського суспільства. Державна діяльність Гая Марія.
5. Диктатура Луція Сулли. Загострення політичної боротьби в Римі.

Лекція 2. РИМСЬКА ІМПЕРІЯ

1. Криза Республіка. Перший тріумвірат. Державно-політична діяльність Юлія Цезаря.
2. Октавіан Август. Розквіт імперії. Завойовницькі походи римських імператорів.
3. Наростання кризових явищ в імперії.
4. Імператори Діоклетіан та Константин Великий. Боротьба Риму з варварами. Падіння імперії.

Лекція 3. ІТАЛІЙСЬКІ ЗЕМЛІ ЗА ЧАСІВ РАНЬОГО ТА ВИСОКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (V-XIV ст.)

1. Іноземні завойовники на італійських землях (V-IX ст.). Початки папства. Міста-комуни.
2. Боротьба папства та італійських міст з німецькими імператорами.
3. Соціально-економічні перетворення в італійських державах в XII-XIII ст.
4. Суспільно-політичний розвиток Сицилійського королівства.
5. Перехід південно-італійських земель під владу французьких та іспанських завойовників.

Лекція 4. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК ІТАЛІЙСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ В ПЕРІОД ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (XV-XVI ст.)

1. Трансформація державно-політичного ладу в північно-італійських містах-республіках.
2. Італійські війни. Франція та Іспанія у боротьбі за домінування в Італії.
3. Історичні передумови виникнення та розвитку культури Ренесансу.
4. Високе Відродження та його основні представники.

Лекція 5. ІТАЛІЯ ЗА НОВОГО ЧАСУ (XVII – перша пол. XIX ст.)

1. Політичний та економічний розвиток італійських держав.

2. Суспільна думка в Італії у XVIII ст. Італійські просвітителі.
3. Завойовницькі походи наполеонівських військ в Італію. Адміністративно-територіальні зміни.
4. Революційний рух в Італії. Карбонарії. Передумови Рісорджименто.

Лекція 6. УТВОРЕННЯ ЄДИНОЇ ІТАЛІЇ (РІСОРДЖИМЕНТО)

1. П'ємонт на чолі італійського визвольного руху. Політика короля Карла Альберта.
2. Початок Рісорджименто. Військова поразка Сардинського королівства. Прихід до влади Віктора Еммануїла II.
3. Франко-п'ємонтське військово-політичне зближення. Дії військ Гарібальді в Сицилії та на півдні Італії.
4. Створення Італійського королівства та його державно-політичний устрій.
5. Закінчення процесу об'єднання країни.

Лекція 7. ІТАЛІЙСЬКЕ КОРОЛІВСТВО В 1871-1918 рр.

1. Особливості суспільно-політичного життя Італії. Розвиток науки та культури.
2. Партійне протистояння в Італії між «правицею» і «лівицею». Анархістський рух.
3. Зовнішня політика Італії та її приєднання до Троїстого союзу. Основні напрямки діяльності урядів Ф.Кріспі та Дж.Джолітті.
4. Італія напередодні та під час Першої світової війни.

Лекція 8. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В ІТАЛІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ТА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1. Післявоєнна стабілізація. Політична боротьба в Італії у 1919-1920 рр.
2. Прихід до влади фашистів. Ліворадикальна та демократична течії в італійському політикумі.
3. Формування тоталітарної системи в Італії.
4. Зовнішня політика Італії у 30-х рр. Участь Італії у Другій світовій війні.

Лекція 9. ІТАЛІЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х – 90-х рр. XX ст.

1. Суспільно-політичний та економічний розвиток Італії у повоєнному часі.
2. ЗМІ Італії. Медіа-імперія Сільвіо Берлусконі.
3. Італійська республіка на початку XXI ст. (державно-політичний лад, адміністративний поділ, наукові інституції).
4. Держави-анклави в межах Італії (Ватикан, Сан-Маріно, Мальтійський орден).

Лекція 10. УКРАЇНСЬКО-ІТАЛІЙСЬКІ КУЛЬТУРНІ ТА МІЖДЕРЖАВНІ ЗВ'ЯЗКИ (XIX-XX ст.)

1. Економічні підстави українсько-італійських зв'язків у XIX ст.
2. Італо-українські контакти у сфері культури і мистецтва.

3. Дипломатичні представництва Української Народної Республіки в Італії та основні напрямки їх діяльності (1919-1920 рр.).
4. Українсько-італійські міждержавні взаємини на сучасному етапі в контексті європейської інтеграції.

ПЛАН ПРАКТИЧНОЇ ПІДГОТОВКИ

Семінар 1. Основи історичної, фізичної та економічної географії Італії у найдавнішу добу.

Зміст семінарського заняття:

1. Вплив географічних чинників на історичний розвиток Італії.
2. Найдавніше населення Апеннінського півострова.
3. Формування класового суспільства в Римі.
4. Суспільно-економічні процеси в Італії періоду архаїки.

Література:

- История Древнего Мира. Древний Рим / А.Н.Бадак, И.Е.Войнич и др. – Минск, 2000.
- История Италии: В 3-х т./ Под ред. С.Сказкина. – М., 1971.
- Срібняк І.В. Стародавній Рим: короткий нарис історії (конспект лекцій). – К., 2001.
- Історія світової культури: Навч. посібник. – К., 1994.

Практичні завдання:

1. Визначити характерні риси географії Апеннінського півострова.
2. Виявити шляхи і характер заселення Апеннінського півострова давнім населенням.

Завдання для самоконтролю:

1. Як вплинули географічні чинники на заселення Апеннінського півострова.
2. Яку еволюцію пройшла архаїчна римська община до виникнення класового суспільства.

Семінар 2. Державно-політичний устрій Римської республіки.

Зміст семінарського заняття:

1. Номенклатура виборних посад та функції вищих урядовців.
2. Класова боротьба в Римській республіці.
3. Спроби реформування суспільних відносин.
4. Пунічні війни.

Література:

- История Древнего Мира. Древний Рим / А.Н.Бадак, И.Е.Войнич, Н.М.Волчек и др. – Минск, 2000.
- История Италии (в 3-х т.). – Москва, 1971.
- Срібняк І.В. Стародавній Рим: короткий нарис історії (конспект лекцій). – К., 2001.
- Історія світової культури: Навч. посібник. – К., 1994.

Практичні завдання:

1. Розкрити особливості формування ранньокласового суспільства в Римській республіці.

2.Охарактеризувати особливості політичної культури римлян періоду становлення республіки.

Завдання для самоконтролю:

- 1.Які особливості римського ранньокласового суспільства?
- 2.Які причини обумовили трансформацію архаїчного Римського царства у Республіку?

Семинар 3. Римська цивілізація доби імперії.

Зміст семінарського заняття:

- 1.Ліквідація республіки. Державна та військова діяльність Гая Юлія Цезаря.
- 2.Стосунки Риму з Єгипетським царством. Клеопатра.
- 3.Встановлення принципату Октавіана.
- 4.Особливості рабовласництва в Римській імперії.

Література:

История Италии: В 3-х т. / Под ред. С.Сказкина. – М., 1971.

История Древнего Мира. Древний Рим / А.Н.Бадак, И.Е.Войнич и др. – Минск, 2000.

Срібняк І.В. Стародавній Рим: короткий нарис історії (конспект лекцій). – К., 2001.

Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима. – М., 1985.

Практичні завдання:

- 1.Показати на карті територіальні володіння Римської імперії доби її розквіту.
- 2.Визначити характерні риси соціально-політичного розвитку доби імперії.

Завдання для самоконтролю:

- 1.Які причини викликали повстання рабів у Римській імперії?
- 2.Розкрийте чинники, які визначали зовнішню політики Римської імперії.

Семинар 4. Матеріальна і духовна культура давніх римлян.

Зміст семінарського заняття:

- 1.Антична ментальність. Сім'я, побут, мораль.
- 2.Мистецтво, архітектура, скульптура.
- 3.Пантеон римських богів.
- 4.Література. Філософська думка. Система освіти. Календар.

Література:

Культура Древнего Рима: В 2-х т. / Под ред. Е.С.Голобцова. – М., 1990.

История світової культури: Навч. посібник. – К., 1994.

Срібняк І.В. Історія, географія, культура Італії. Посібник. – К., 2002.

Муратов П.П. «Образы Италии». – М., 1994.

Практичні завдання:

- 1.Показати особливості розвитку італійської культури у період Республіки та Імперії.
- 2.Визначити особливості романського стилю в мистецтві.

Завдання для самоконтролю:

- 1.Якими були характерні риси античної ментальності?

2. Назвіть найвизначніших римських полководців, філософів, істориків, політичних діячів.

Семінар 5. Феодалізація ранньосередньовічної Італії.

Зміст семінарського заняття:

1. Передумови занепаду Римської імперії.
2. Процес поділу імперії на Західну і Східну частини.
3. Заснування перших ранньофеодальних королівств на італійських землях.
4. Римське право.

Література:

История Италии: В 3-х т. / Под ред. С.Сказкина. – М., 1971.

Дворецкая И.А. Возникновение раннефеодального государства в Северной Италии VI-VIII вв. – М., 1982.

Срібняк І.В. Історія, географія, культура Італії. Посібник. – К., 2002.

Дворецкая И.А. Формирование политической идеологии в раннефеодальной Италии VI-VIII вв. – М., 1984.

Гюнтер Р., Корсунский А.Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. – Москва, 1985.

Практичні завдання:

1. Визначте особливості процесу феодалізації ранньосередньовічної Італії.
2. Вкажіть на карті території «варварських» королівств, що виникли на італійських землях.

Завдання для самоконтролю:

1. Чим була позначена діяльність останніх римських імператорів.
2. Які глобальні зміни відбулися в Європі в зв'язку з ліквідацією Західної Римської імперії.

Семінар 6. Криза феодального суспільства в Італії (XIII-XV ст.).

Зміст семінарського заняття:

1. Політичний лад та особливості економічного розвитку італійських земель.
2. Піднесення Флоренції, Мілана, Венеції, Генуї.
3. Створення та діяльність Ломбардської ліги.
4. Цехова організація та перехід до мануфактурного виробництва.

Література:

Котельникова Л.А. Феодализм и город в Италии в XIII-XV вв. – М., 1987.

История Италии: В 3-х т./ Под ред. С.Сказкина. – М., 1971.

Срібняк І.В. Історія, географія, культура Італії. Посібник. – К., 2002.

Макиавелли Н. История Флоренции. – М., 1987.

Практичні завдання:

1. Охарактеризувати основні тенденції розвитку італійських земель в означений період.
2. Визначити особливості релігійного життя в середньовічній Італії.

Завдання для самоконтролю:

1. Коли і де виникла Ломбардська ліга, які країни входили до її складу?
2. Чим була обумовлена боротьба між італійськими державами?

Семінар 7. Культура середньовічної Італії (X-XV ст.).

Зміст семінарського заняття:

- 1.Середньовічна ментальність. Гуманізм.
- 2.Періодизація та основні представники Відродження.
- 3.Архитектурні споруди. Живопис. Скульптура.
- 4.Літературний процес у середньовічній Італії.

Література:

- Арган Д.К.* История итальянского искусства / В 2-х т. – М., 1990.
Бурхард Я.К. Культура Италии в эпоху Возрождения. – М., 1996.
Витпер Д.Р. Итальянский Ренессанс XIII-XVI вв. / В 2-х т. – М., 1977.
История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения / Под. ред. Л.М.Брагиной. – М., 1999.
Ротенберг Е.И. Искусство Италии. Средняя Италия в период Высокого Возрождения. – М., 1984.
Смирнова И.А. Искусство Италии конца XIII-XV вв. – М., 1987.
Срібняк І.В. Історія, географія, культура Італії. Посібник. – К., 2002.

Практичні завдання:

- 1.Показати особливості італійського Ренесансу.
- 2.Визначити шляхи розвитку італійської культури в добу Відродження.

Завдання для самоконтролю:

- 1.Що таке Відродження як явище культури?
- 2.Які напрямки мистецтва досягли в середньовічній Італії найбільшого розвитку?

Семінар 8. Соціально-політичний та економічний розвиток італійських земель у XVI - першій половині XIX ст.

Зміст семінарського заняття.

- 1.Політичний розвиток італійських держав.
- 2.Фінансовий та промисловий капітал в Італії. Соціальні конфлікти в Італії.
- 3.Італія в планах європейських держав.
- 4.Французька та австрійська військова присутність на італійських землях.

Література:

- История Италии: В 3-х т. / Под ред. С.Сказкина. – М., 1971.
Рутенберг В.И. Истоки Рисорджименто: Италия в XVII-XVIII вв. – М., 1980.
Воробьёва И.Г. Венецианская Республика и югославские земли в XV-XVII вв. – Калинин, 1987.
Срібняк І.В. Історія, географія, культура Італії. Посібник. – К., 2002.

Практичні завдання:

- 1.Визначити особливості суспільно-політичного розвитку Італії в означений період.
- 2.Розкрити специфіку економічного життя італійських земель.

Завдання для самоконтролю:

- 1.Які причини обумовили політичну роз'єднаність Італії?
- 2.Чим пояснюється економічний занепад італійських земель у цей період?

Семінар 9. Італія у другій половині XIX ст. Рісорджименто.

Зміст семінарського заняття:

1. Повстання на Сицилії. Діяльність Гарібальді.
2. Боротьба італійського народу проти французьких і австрійських військ.
3. Політичне об'єднання Італії.
4. Формування єдиного ринку. Монополізація економіки Італії.

Література:

- История Италии: В 3-х т./ Под ред. С.Сказкина. – М., 1971.
Варварцев М. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. – К., 2005.
Ковальская М.И. Италия в борьбе национальную независимость и единство. От революции 1831 г. к революции 1848-1849 гг. – М., 1981.
Кирова К. Заговорщики и народно-революционное движение в Италии XIX в. – М., 1991.
Срібняк І.В. П'ємонт в італійському національно-визвольному русі. – К., 2001.

Практичні завдання:

1. Визначити чинники, які обумовили політичне об'єднання Італії у другій половині XIX ст.
2. Політичний портрет Гарібальді.

Завдання для самоконтролю:

1. Які зміни відбулися у політичній структурі Італії у зазначений період?
2. Яка подія стало початком боротьби італійського народу проти іноземних загарбників?

Семінар 10. Італія у 1900-1922 рр.

Зміст семінарського заняття:

1. Італія між двома військово-політичними блоками.
2. Участь Італії у Першій світовій війні.
3. Шляхи вирішення Італією проблеми полонених зі складу австро-угорської армії після закінчення Першої світової війни.
4. Наслідки війни для Італії. Кризові явища в післявоєнній Італії.

Література:

- Серова О.В.* От Тройственного союза к Антанте: итальянская внешняя политика и дипломатия в конце XIX – в начале XX вв. – М., 1983.
Любин В.П. Италия накануне вступления в Первую мировую войну: На пути к краху либерального государства. – М., 1982.
История Италии: В 3-х т. / Под ред. С.Сказкина. – М., 1971.
Срібняк І.В. Історія, географія, культура Італії. Посібник. – К., 2002.

Практичні завдання:

1. Визначити чинники, які спонукали Італію приєднатися до Антанти під час Першої світової війни.
2. Розкрити специфіку партійно-політичного життя Італії на початку 20-х рр. XX ст.

Завдання для самоконтролю:

1. Як змінилася зовнішньополітична орієнтація Італії у кінці XIX - на початку XX ст.?
2. Чим пояснювалися кризові явища в післявоєнній Італії?

Семінар 11. Фашистська Італія у 1922-1944 рр.

Зміст семінарського заняття:

1. Природа італійського фашизму. Б. Муссоліні.
2. Загарбницька зовнішня політика Італії. Війна в Ефіопії.
3. Суспільно-політичні перетворення в Італії в міжвоєнний час.
4. Ліквідація фашизму.

Література:

Филатов Г.С. Крах итальянского фашизма. – М., 1973.

Комолова Н.П. Движение сопротивления и политическая борьба в Италии, 1943-1947 гг. – М., 1972.

Серова О.В. Италия и антигитлеровская коалиция. 1943-1945 гг. – М., 1973.

Срібняк І.В. Історія, географія, культура Італії. Посібник. – К., 2002.

Практичні завдання:

1. Визначити місце і роль Б. Муссоліні в історії Італії.
2. Пояснити, в чому полягала фашистська ідея створення «корпоративної держави» в Італії.

Завдання для самоконтролю:

1. Які причини обумовили виникнення «Авентинського блоку»?
2. Коли і де союзні держави розпочали військову операцію із звільнення італійських земель від фашизму?

Семінар 12. Соціально-політичний та економічний розвиток Італії у другій половині XX ст.

Зміст семінарського заняття:

1. Наслідки війни для Італії.
2. Протиріччя суспільно-економічного розвитку країни в післявоєнну добу.
3. Зовнішня політика Італії у післявоєнну добу.
4. Державний устрій Італії. Специфіка її партійно-політичного життя.
5. Участь Італії в європейських військово-політичних і економічних структурах.

Література:

Канделоро Л. История современной Италии. – М., 1979.

Васильков Н.П. Экономическая система современной Италии. – М., 1987.

Срібняк І.В. Історія, географія, культура Італії. Посібник. – К., 2002.

Актуальные экономические и социальные проблемы Италии. – М., 1986.

Кожемьяка В.И., Храмова И.Г. Экономика Италии. – М., 1984.

Попов Л.Б. Соотношение сил и политическая борьба в Италии (1976-1990 гг.). – М., 1990.

Практичні завдання:

1. Визначте чинники, які сприяють економічному розвитку Італії у повосенно-мисленні часі.

2. Охарактеризуйте специфіку партійно-політичного життя післявоєнної Італії.

Завдання для самоконтролю:

1. Які риси визначають сучасне обличчя Італійської республіки?
2. Якою є теперішня роль Італії в світі?

Семинар 13. Культура Італії у XIX-XX ст.

Зміст семінарського заняття:

1. Італійський живопис.
2. Драматургія, музика, театр.
3. Італійський кінематограф.
4. Перспективи розвитку італійської культури.

Література:

История итальянской литературы XIX-XX веков. – М., 1990.

Арган Д. История итальянского искусства: В 2-х т. – М., 1990.

Горянков В.В. Современное искусство Италии. – М., 1967.

Италия и Европа. – М., 1990.

Срібняк І.В. Історія, географія, культура Італії. Посібник. – К., 2002.

Практичні завдання:

1. Показати роль Італії в світовій історії і культурі.
2. Визначити внесок італійських драматургів у розвиток світового театрального мистецтва.

Завдання для самоконтролю:

1. Вкажіть основні тенденції розвитку італійської культури.
2. Визначте внесок італійських композиторів (Дж.Верді, Дж.Пуччіні, Г.Доніцетті) у скарбницю світового мистецтва.

Семинар 14. Історія папства.

Зміст семінарського заняття:

1. Створення Римського єпископства. Посилення світської влади пап у X-XII ст.
2. Католицька церква в Італії за доби середньовіччя. «Свята інквізиція».
3. Реформація і контрреформація. Діяльність католицьких орденів в Італії.
4. Сучасна історія Ватикану.

Література:

Задворный В.Л. История римских пап. – М., 1995.

Лозинский С. История папства. – М., 1961.

Ковальский Я.В. Папы и папство. – М., 1991.

Григулевич И.Р. Папство. Век XX. – М., 1981.

Красиков А.А. Ватикан: история и современность. – Москва, 1991.

Срібняк І.В. Історія, географія, культура Італії. Посібник. – К., 2002.

Практичні завдання:

1. Показати роль Ватикану в світовій історії і культурі.
2. Визначити закономірності посилення духовного впливу Ватикану в історичному часі та на сучасному етапі.

Завдання для самоконтролю:

1. У чому полягає «привабливість» католицької ідеї за часів понтифікату Івана Павла II?
2. Чим була обумовлена криза папства у XIII-XIV ст.?

ПЛАН САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Тема 1. Фізична, економічна та політична географія Італії.

Адміністративно-територіальний устрій Італії.

Охорона зовнішнього середовища.

Завдання до самостійної роботи:

1. Основні екологічні проблеми в Італії та шляхи їх вирішення.
2. Заходи Італії в сфері охорони екології на міжнародній арені.
3. Історичні регіони Італії.
4. Зміни в адміністративно-територіальному устрої Італії впродовж XX ст.

Література:

Италия. Справочник. – М., 1999.

Рапорт А.Я. Все об Италии: Общ. сведения. История. Наука. Культура. Образование. Спорт. Достопримечательности. Полезные мелочи и советы / Итал. ин-т культуры в Украине / Никола Франко Баллони (ред.). – Х., 2006.

Зпитання для самоконтролю:

1. Як італійське суспільство бореться із забрудненням повітря, землі, води?
2. У чому полягає специфіка сучасного адміністративно-територіального поділу Італії?

Тема 2. Італія у стародавній період.

Культурна спадщина етрусків

Завдання до самостійної роботи:

1. Основні характеристики цивілізації етрусків.
2. Вплив етрусків на культурний поступ «римського світу».

Література:

История Древнего Мира. Древний Рим / А.Н.Бадак, И.Е.Войнич и др. – Минск, 2000.

История Италии: В 3-х т./ Под ред. С.Сказкина. – М., 1971.

История средних веков: В 2-х т./ Под ред. акад. С.Сказкина. – М., 1966.

История світової культури: Навч. посібник. – К., 1994.

Зпитання для самоконтролю:

1. Чим визначався вплив цивілізації етрусків на становлення Риму.
2. Охарактеризуйте культурні досягнення етрусків.

Повстання рабів у Римській імперії.

Завдання до самостійної роботи:

1. Причини і наслідки повстань рабів у Римі.
2. Повстання Спартака.

Література:

История Италии: В 3-х т./ Под ред. С.Сказкина. – М., 1971.

Срібняк І.В. Історія, географія, культура Італії. Посібник. – К., 2002.
Шифман І.Ш. Цезарь Август. – Ленинград, 1990.
Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима. – М., 1985.
Зпитання для самоконтролю:

1. Коли і де відбулося повстання рабів під проводом Спартака?
2. Чим були обумовлені повстання рабів у Римі?

Військове мистецтво давніх римлян.

Завдання до самостійної роботи:

1. Перебіг воєнних дій Риму з Карфагеном.
2. Особливості стратегії і тактики римського війська.
3. Організаційна структура римських легіонів. Найвизначніші римські полководці.

Література:

История Древнего Мира. Древний Рим / А.Н.Бадак, И.Е.Войнич, Н.М.Волчек и др. – Минск, 2000.

История Италии (в 3-х т.). – Москва, 1971.

История средних веков / Под ред. акад. С.Ф.Сказкина. – М., 1966.

Історія світової культури: Навч. посібник. – К., 1994.

Зпитання для самоконтролю:

1. Розкрийте причини та наслідки Пунічних війн.
2. Охарактеризуйте основні особливості дій римського війська.

Римська культура доби Республіки та Імперії.

Завдання до самостійної роботи:

1. Видатні римські історики, філософи, поети та оратори.
2. Загальна характеристика культурних досягнень римлян.

Література:

Культура Древнего Рима: В 2-х т. / Под ред. Е.С.Голобцова. – М., 1990.

Історія світової культури: Навч. посібник. – К., 1994.

Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. – М., 1992.

Муратов П.П. «Образы Италии». – М., 1994.

Зпитання для самоконтролю:

1. Чим визначався культурний вплив Риму на його провінції?
2. У чому полягала суть «римського права»?

Тема 3. Італія за доби середньовіччя.

Міжнародні відносини в Західній Європі.

Завдання до самостійної роботи:

1. Норманське завоювання Сицилії та півдня Італії у Х ст.
2. Торгівельні зв'язки італійських держав зі східним та африканським світом.
3. Участь італійської знаті у хрестових походах.

Література:

История Италии: В 3-х т./ Под ред. С.Сказкина. – М., 1971.

Дворецкая И.А. Возникновение раннефеодального государства в Северной Италии VI-VIII вв. – М., 1982.

Удальцова З.В. Италия и Византия в VI в. – М., 1959.

Дворецкая И.А. Формирование политической идеологии в раннефеодальной Италии VI-VIII вв. – М., 1984.

Заборов М.А. Папство и крестовые походы. – М., 1960.

Зпитання для самоконтролю:

1. Які наслідки для європейського світу та Італії мали хрестові походи.
2. Хто і з якою метою створював духовно-лицарські ордени? Чим вони відрізнялися від чернечих орденів?

Народні рухи в Італії за доби середньовіччя.

Завдання до самостійної роботи:

1. Повстання Дольчіно. Рух чомпі та його наслідки.
2. Римська республіка Кола ді Ріенцо.
3. Савонарола. Повстання у Флоренції у 1527 р.
4. Програма політичних та суспільно-економічних перетворень Кампанелли.

Література:

Котельникова Л.А. Итальянское крестьянство и город XI-XIV вв. – М., 1960.

История Италии. – Москва, 1970. – Т.1.

Рутенберг В.И. Народные движения в городах Италии XIV – нач. XV вв. – Москва-Ленинград, 1958.

Штекли А. Кампанелла. – Москва, 1960.

Зпитання для самоконтролю:

1. Коли і де відбулося повстання Дольчіно?
2. Проаналізуйте основні положення праці Кампанелли «Місто Сонця».

Реформація і контрреформація в Італії.

Завдання до самостійної роботи:

1. Соціально-економічні та політичні витоки Реформації.
2. Реформація та засади новоєвропейської ментальності.
3. Творчість Леонардо да Вінчі, Рафаеля Санті, Мікеланджело та інших італійських митців.

Література:

Арган Д.К. История итальянского искусства. / В 2-х т. – М., 1990.

Бурхард Я.К. Культура Италии в эпоху Возрождения. – М., 1996.

История культуры стран Западной Европы в эпоху Возрождения / Под. ред. Л.М.Брагиной. – М., 1999.

Ротенберг Е.И. Искусство Италии. Средняя Италия в период Высокого Возрождения. – М., 1984.

Смирнова И.А. Искусство Италии конца XIII-XV вв. – М., 1987.

Шишмарёв В.Ф. История итальянской литературы и итальянского языка. – Ленинград, 1972.

Витпер Д.Р. Итальянский Ренессанс XIII-XVI вв. / В 2-х т. – М., 1977.

Зпитання для самоконтролю:

1. Які стани італійського суспільства найпоспідовніше виступали проти католицької цекви?
2. Поясніть, що таке Контрреформація. Коли вона перемогла в Італії?
3. Чому саме в Італії Відродження досягло найбільшого піднесення?

Політична роз'єднаність італійських земель.

Завдання до самостійної роботи:

1. Політична історія Флоренції, Венеції, Генуї.
2. Іноземна присутність на південноіталійських землях у XII-XVI ст.
3. Папська держава за доби середньовіччя.

Література:

Макиавелли Н. История Флоренции. – Москва, 1982.

Котельникова Л.А. Феодализм и город в Италии в VIII-XV веках: по материалам центральных и северных областей. – Москва, 1987.

Карпов С.П. Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв.: проблемы торговли. – Москва, 1990.

Воробьёва И.Г. Венецианская Республика и югославские земли в XV-XVII вв. – Калинин, 1987.

Фёдорова Е.В. Знаменитые города Италии: Рим, Флоренция, Венеция. – Москва, 1985.

Зпитання для самоконтролю:

1. Назвіть основних представників клану Медічи. Чим була відзначена їх діяльність?
2. Які європейські держави намагалися поширити свої впливи на італійських землях за доби середньовіччя?

Тема 4. Історія Італії за нової доби.

Економічне піднесення Італії у XVIII – першій половині XIX ст.

Завдання до самостійної роботи:

1. Соціально-класові конфлікти в Італії.
2. Особливості економічного розвитку Північної Італії.

Література:

История Италии: В 3-х т./ Под ред. С.Сказкина. – М., 1971.

Варварцев М. Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. – К., 2005.

Кирова К. Заговорщики и народно-революционное движение в Италии XIX в. – М., 1991.

Очерки истории Италии (476-1918 гг.). – М., 1959.

История Италии. – Москва, 1970. – Т.1.

Зпитання для самоконтролю:

1. Вкажіть, які товари експортувалися Італією і які імпортувалися.
2. Завдяки чому Пьемонт досяг найбільших успіхів в економічній сфері?

Класи-стани Італії у боротьбі за об'єднання країни.

Завдання до самостійної роботи:

1. Виникнення таємних товариств.

2. Включення Папської держави до складу Італійського королівства.

Література:

История Италии: В 3-х т. / Под ред. С.Сказкина. – М., 1971.

Ковальская М.И. Италия в борьбе национальную независимость и единство.

От революции 1831 г. к революции 1848-1849 гг. – М., 1981.

Кирова К. Заговорщики и народно-революционное движение в Италии XIX в. – М., 1991.

Очерки истории Италии (476-1918 гг.). – М., 1959.

Запитання для самоконтролю:

1. Визначте роль Гарібальді у процесі створенні єдиної Італії.
2. Проаналізуйте позицію провідних європейських держав щодо італійського питання.

Економічний розвиток Італії у кінці XIX – на початку XX ст.

Завдання до самостійної роботи:

1. Виникнення монополістичних об'єднань в Італії
2. Формування спеціалізованих промислових зон в різних регіонах Італії.

Література:

Любин В.П. Италия накануне вступления в Первую мировую войну: На пути к краху либерального государства. – М., 1982.

История Италии: В 3-х т. / Под ред. С.Сказкина. – М., 1971.

Виттер Р.Ю. История нового времени. – К., 1997.

Очерки истории Италии (476-1918 гг.). – М., 1959.

Запитання для самоконтролю:

1. У чому полягали особливості економічного розвитку Італії на рубежі століть?
2. Чому продовжувала зберігатися тенденція нерівномірності розвитку економіки Півночі та Півдня Італії

Тема 5. Новітня історія Італії

Становлення сучасної італійської культури та традицій.

Завдання до самостійної роботи:

1. Розвиток італійського кінематографу в повоєнну добу.
2. Сучасна італійська література, театр, мистецтво.

Література:

История итальянской литературы XIX-XX веков. – М., 1990.

Арган Д. История итальянского искусства: В 2-х т. – М., 1990.

Горянков В.В. Современное искусство Италии. – М., 1967.

Брейтбурд Г. На стороне разума: о современной итальянской литературе. – М., 1978.

Запитання для самоконтролю:

1. Назвіть найвизначніших італійських акторів XX ст.
2. Визначити внесок Італії у скарбницю світової культури.

Портрєфікат Іоанна Павла II.

Завдання до самостійної роботи:

1. Сучасна доктрина католицької церкви.
2. Душпастирська діяльність Іоанна Павла II.

Основна література:

Григулевич И.Р. Папство. Век XX. – М., 1981.

Красиков А.А. Ватикан: история и современность. – Москва, 1991.

Задворный В.Л. История Римских Пап. – М., 1995.

Ковальский Я.В. Папы и папство. – М., 1991.

Іоанн Павел II. Мысли о земном. – Москва, 1992.

Запитання для самоконтролю:

1. Вкажіть, де і коли було обрано главою католицької церкви Іоанна Павла II.
2. Визначіть роль Папи Іоанна Павла II у процесі повалення тоталітарних режимів у Східній Європі.

Італія в системі міжнародних відносин (1950-1990 рр.)

Завдання до самостійної роботи:

1. Місце Італії у міжнародному розподілі праці.
2. Участь Італії в НАТО.

Література:

Канделоро Л. История современной Италии. – М., 1979.

Італія и Європа. – М., 1990.

Васильков Н.П. Экономическая система современной Италии. – М., 1987.

Протопопов А.С. Внешняя политика Италии после второй мировой войны. Краткий очерк. – Москва, 1963.

Актуальные экономические и социальные проблемы Италии. – М., 1986.

Кожмяка В.И., Храмова И.Г. Экономика Италии. – М., 1984.

Попов Л.Б. Соотношение сил и политическая борьба в Италии (1976-1990 гг.). – М., 1990.

Запитання для самоконтролю:

1. Чим обумовлена прибутковість туристичного бізнесу в сучасній Італії?
2. Охарактеризуйте здобутки та перспективи розвитку українсько-італійських стосунків.

Контрольні питання

1. Найдавніше населення Апеннінського півострова.
2. Етнічні процеси на Апеннінах у додержавний період.
3. Найдавніша доба історії Італії. Початки формування класового суспільства в Римі.
4. Суспільно-економічні процеси в Італії періоду архаїки.
5. Заснування Риму. Устрій римської общини.
6. Царська епоха в історії Риму (VIII-VI ст. до н.е.).
7. Суспільно-політичний лад Римського царства. Реформи Сервія Туллія.
8. Епоха республіки. Боротьба між патриціями та плебеями.
9. Соціальна структура римського суспільства періоду республіки та спроби його реформування.

- 10.Завоювання Римом Апеннінського півострова. Латинський та Італійський союзи.
- 11.Номенклатура виборних посад і функції вищих урядовців у Римі.
- 12.Пунічні війни. Розширення володінь Римської Республіки після перемоги над Карфагеном.
- 13.Повстання рабів у Римі. Спартак.
- 14.Громадянські війни II-I ст. до н.е. Реформи Гракхів.
- 15.Реформи Сулли. Боротьба між оптиматами та популярами.
- 16.Перший тріумвірат. Військова та державна діяльність Гая Юлія Цезаря.
- 17.Другий тріумвірат. Октавіан-Август.
- 18.Розквіт Римської імперії. Суспільно-політичний розвиток Рима у I-II ст.
- 19.Імператор Константин Великий. Поділ Римської імперії на дві частини.
- 20.Наростання кризових явищ у Римській імперії у III-IV ст.
- 21.Падіння Римської (Західної) імперії. Германські народи на італійських землях у V-VIII ст. Лангобарди.
- 22.Піднесення Ватикану в X-XII ст.
- 23.Боротьба італійських міст з німецькими феодалами. Ломбардська ліга.
- 24.Державно-політичний устрій італійських земель у X-XIII ст. Міські комуни.
- 25.Сицилійське норманське королівство у XII-XIII ст.
- 26.Італійське феодальне суспільство у X-XIV ст.
- 27.Економічні процеси на італійських землях за доби середньовіччя.
- 28.Суспільно-політичний та економічний розвиток Венеції за часів середньовіччя.
- 29.Суспільно-політичний та економічний розвиток Генуї за часів середньовіччя.
- 30.Політичний та економічний розвиток Флоренції за часів середньовіччя.
- 31.Середньовічна історія Папської держави.
- 32.Сардинське королівство у XVI-XVIII ст.
- 33.Суспільно-політичний та економічний розвиток Неаполітанського королівства за часів пізнього середньовіччя.
- 34.Рух карбонаріїв у першій половині XIX ст.
- 35.Політичний портрет Дж.Мадзіні. Організація «Молода Італія».
- 36.Період «Рісорджименто». Б.Кавур.
- 37.Боротьба за об'єднання італійських земель. Дж. Гарібальді.
- 38.Савойська династія і створення централізованого Італійського королівства.
- 39.Італійське королівство у другій половині XIX – на початку XX ст.
- 40.Італія у дипломатичному протистоянні європейських держав останньої чверті XIX – початку XX ст.
- 41.Участь Італії у Першій світовій війні.
- 42.Суспільно-політичні процеси в післявоєнній Італії (1919-1923 рр.).
- 43.Зовнішня політика Італії у міжвоєнному часі.
- 44.Встановлення фашистської диктатури. Політичний портрет Б.Муссоліні.
- 45.Італійський фашизм як суспільно-політичне явище.

46. Анексіоністські війни Італії на африканському континенті у другій половині 30-х рр. XX ст. Утворення вісі Берлін-Рим-Токіо.
47. Участь Італії у Другій світовій війні. Ліквідація фашизму в Італії.
48. Післявоєнний суспільно-економічний розвиток Італійської Республіки.
49. Загальні відомості про географію Апеннінського півострова. Кліматичні умови. Поясніть, яким чином географічні чинники могли вплинути на історичний розвиток Апеннінського півострова.
50. Спробуйте визначити особливості культурного впливу етрусків і греків на латинян за доби архаїки.
51. Релігійні вірування давніх римлян. З'ясуйте, у чому полягала спорідненість давньогрецького і давньоримського пантеонів.
52. Історичні регіони Італії та походження їх назв. Спробуйте пояснити живучість регіональних відмінностей Італії.
53. Культура Стародавнього Риму періоду республіки. Вкажіть її найсуттєвіші прояви у ментальності стародавніх римлян.
54. Військове мистецтво давніх римлян. Чим, на вашу думку, пояснювалися численні перемоги римлян над сусідніми племенами та народами?
55. Культура Риму доби імперії. Спробуйте визначити впливи культури Стародавнього Риму на сучасну культуру Італії.
56. Середньовічна італійська література. Визначте її впливи на культурні процеси в Італії.
57. Культура Італії за доби раннього середньовіччя. Які чинники уможливили її бурхливий розвиток?
58. Культура Італії часів пізнього середньовіччя. Високе Відродження. Яке це мало значення для розвитку усєї європейської цивілізації?
59. Визначні архітектурні споруди Риму. В чому, на вашу думку, полягає їх неповторність та своєрідність?
60. Українсько-італійські культурні та наукові зв'язки за доби середньовіччя. У чому, на вашу думку, полягала їх специфіка?
61. Культурне життя середньовічного Риму. Спробуйте визначити впливи культури італійського середньовіччя на сучасну італійську культуру.
62. Матеріальна культура та розвиток цехово-мануфактурного виробництва в Італії. Яке це мало значення для її подальшого промислового розвитку?
63. Розвиток громадсько-політичної думки в Італії у XIX ст. Вкажіть основні течії та найвизначніших італійських мислителів цієї доби.
64. Італійський театр у XIX-XX ст. Творчість Дж. Верді. Простежте впливи італійських композиторів на становлення національних театрів в інших західноєвропейських державах.
65. Епоха Джолітті. Спробуйте пояснити причини кризових явищ в Італії останньої чверті XIX ст.
66. Футуристичні течії в культурі Італії кінця XIX – початку XX ст.
67. Італійська культура в добу постмодерна. Спробуйте пояснити сутність цього явища в Італії на конкретних прикладах.
68. Партиїно-політична система Італійської Республіки у другій половині XX ст. Чим пояснювалася часта зміна урядів післявоєнної Італії?

69. Культура і мистецтво сучасної Італії. Що, на вашу думку, виявилось найривалішим спадком «культурної революції» 1960-х рр.
70. Італія і європейські військово-політичні та економічні надструктури.
71. Італійський кінематограф у ХХ ст. Проаналізуйте творчий доробок найвизначніших італійських акторів та режисерів.
72. Основні тенденції соціально-економічного та політичного розвитку сучасної Італії.
73. Становлення постіндустріального суспільства в Італії.
74. Італійсько-українські міждержавні стосунки на сучасному етапі. Українські наукові та освітні установи в Італії.
75. Ватикан у ХХ ст. Іоанн Павло II.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Алпатов М.В.* Художественные проблемы итальянского Возрождения. – М., 1976.
2. *Арган Д.К.* История итальянского искусства / В 2 т. – М., 1990.
3. *Бенито Муссолини:* Пер. с франц. – М., 1999.
4. *Буркхардт Я.К.* Культура Италии в эпоху Возрождения / Пер. с нем. – Смоленск, 2002.
5. *Варварцев Н.Н.* Украина в российско-итальянских общественных и культурных связях (первая половина XIX в.). – К., 1986.
6. *Варварцев М.М.* Громадськість України у русі допомоги італійській визвольній справі (1860 р.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1997. – Вип.6. – С.31-38.
7. *Варварцев М.* Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII – 20-ті рр. ХХ ст.): Історико-біографічне дослідження (словник). – К., 2000.
8. *Варварцев М.* Джузеппе Мадзіні, мадзінізм і Україна. – К., 2005.
9. *Вазари, Джорджо.* Жизнеописания наиболее знаменитых живописцев, ваятелей и зодчих: В 5 т. / Под ред. А.Г.Габричевского. – М., 1995.
10. *Винничук Л.* Люди, нравы и обычаи древней Греции и Рима. – М., 1988.
11. *Виттер Б.Р.* Итальянский Ренессанс XIII-XVI вв.: В 2 т. – М., 1977.
12. *Григулевич И.Р.* Папство. Век XX. – М., 1981.
13. *Данилова И.Е.* Итальянская монументальная живопись. Раннее Возрождение. – М., 1970.
14. *Данилова И.Е.* «Цветок Тосканы, зеркало Италии»: Флоренция XV века: го- лоса современников. – М., 1994.
15. *Дворецкая И.А.* Возникновение раннефеодального государства в Северной Италии VI-VIII веков: Спецкурс. – М., 1982.
16. *Дворецкая И.А.* Формирование политической идеологии в раннефеодальной Италии VII-VIII вв.: Учеб. пособие. – М., 1984.
17. *Знамеровская Т.П.* Неаполитанская живопись первой половины XVII века. – М., 1978.
18. Искусство и культура Италии эпохи Возрождения и Просвещения: Сб. ст. / Редкол.: В.Э.Маркова и др. – М., 1997.
19. История Древнего Мира. Древний Рим / А.Н.Бадак, И.Е.Войнич, Н.М.Волчек и др. – Минск, 2000.
20. История Италии: В 3 т. / Под ред. С.Д.Сказкина. – М., 1970-1971.

21. Италия / Редкол.: Н.П. Васильков, К.Г. Холодковский и др. – М., 1983.
22. Италия и Европа: Сб.ст. / Редкол.: Н.П. Комолова и др. – М., 1990.
23. *Канделоро Л.* История современной Италии. – М., 1979.
24. *Карпов С.П.* Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII-XV вв.: Проблемы торговли. – М., 1990.
25. *Кин Ц.И.* Итальянский ребус: Политич. карта Италии в XX в. – М., 1991.
26. *Кирова К.Э.* Итальянская экспансия в Восточном Средиземноморье (в начале XX в.). – М., 1973.
27. *Кирова К.Э.* Жизнь Джузеппе Мадзини (1805-1872). – Москва, 1981.
28. *Кирова К.Э.* Заговорщики и народ: революционное движение в Италии XIX в. – М., 1991.
29. *Ковальская М.И.* Италия в борьбе за национальную независимость и единство: от революции 1831 г. к революции 1848-1849 гг. – М., 1981.
30. *Ковальская М.И.* Итальянские карбонарии. – Москва, 1977.
31. *Колтинский Ю.Д.* Искусство Венеции XVI в. – М., 1970.
32. *Комолова Н.П.* Движение сопротивления и политическая борьба в Италии, 1943-1947 гг. – М., 1972.
33. *Котельникова Л.А.* Феодализм и город в Италии в VIII-XV веках: По материалам центральных и северных областей. – М., 1987.
34. Культура древнего Рима. В 2-х т. / Под ред. Е.С. Голубцова. – М., 1985.
35. Культура и общество Италии накануне нового времени: Сборник / Редкол.: А.Н. Немилов и др. – М., 1993.
36. Культура Италии в эпоху Возрождения.
37. *Куманецкий К.* История культуры Древней Греции и Рима. – М., 1990.
38. *Лазарев В.Н.* Старые итальянские мастера. – М., 1972.
39. *Лисовский Ю.П.* Италия от фашизма к демократии: Труд, пути послевоенной перестройки. – М., 1990.
40. *Лозинский С.* История папства. – М., 1961.
41. *Любин В.П.* Италия накануне вступления в Первую мировую войну: На пути к краху либерального государства. – М., 1982.
42. *Маджистер С.* Политика Ватикана и Италия. 1943-1978. – М., 1982.
43. *Макиавелли Н.* История Флоренции. – М., 1987.
44. *Молмзен Т.* История Рима: В 4. т. – Т. 1, кн. 1-3: До упразднения царской власти (кн.1); От упразднения царской власти до объединения Италии (кн.2); От объединения Италии до покорения Карфагена и греческих государств (кн.3). Т.2, кн. 3-4: От объединения Италии до покорения Карфагена и греческих государств (продолжение) (кн.3); Революция (кн.4). – Ростов-на-Дону, 1997. – 640 с.
45. *Муратов П.П.* Образы Италии. – М., 1994.
46. *Попов Л.Б.* Соотношение сил и политическая борьба в Италии (1976-1990 гг.). – М., 1990.
47. *Протопопов А.С.* Внешняя политика Италии после второй мировой войны. Краткий очерк. – Москва, 1963.
48. *Рапопорт А.Я.* Все об Италии: Общ. сведения. История. Наука. Культура. Образование. Спорт. Достопримечательности. Полезные мелочи и советы / Никола Франко Баллони (ред.). – Харьков, 2006. – 540 с.
49. *Ротенберг Е.И.* Искусство Италии. Средняя Италия в период Высокого Возрождения. – М., 1974.
50. *Рутенбург В.И.* Истоки Рисорджименто: Италия в XVII-XVIII вв. – Л., 1980.

51. *Серова О.В.* От Тройственного Союза к Антанте: Итальянская внешняя политика и дипломатия в конце XIX – начале XX вв. – М., 1983.
52. *Серова О.В.* Италия и антигитлеровская коалиция. 1943-1945 гг. – Москва, 1973.
53. *Смит Д.* Муссолини / Пер. с англ. Л.А.Бабук. – М., 1995.
54. *Срібняк І.В.* Табір полонених українських старшин у Кассіно (Італія) у 1919-1920 рр. // Вісті комбатанта. – Торонто - Нью-Йорк, 1998. – № 3. – С.79-83.
55. *Срібняк І.В.* Полон в Італії // Літопис Червоної Калини. (Скрипторій історичної прози, т. VIII, 1998). – Львів, 1998. – № 13-15 (79-81). – С.344-357.
56. *Срібняк І.В.* Полонені та інтерновані українці в Італії (1919-1920 рр.). – К., 1999.
57. *Срібняк І.В.* Стародавній Рим: короткий нарис історії (конспект лекцій). – К., 2001.
58. *Срібняк І.В.* П'ємонт в італійському національно-визвольному русі. – К., 2001.
59. *Срібняк І.В.* Історія, географія, культура Італії. Посібник. – К., 2002.
60. *Срібняк І.В.* Утворення єдиного Італійського королівства (1848-1870) // Гетьманський альманах / Відп.ред.Ю.Терещенко. – К., 2002. – Ч.І. – С.95-107.
61. *Срібняк І.В.* Державотворча діяльність монархів Савойської династії в Італії (1821-1870 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 2006. – Вип.15. – С.348-361.
62. *Срібняк І.В.* Нормани в Сицилії та Південній Італії: особливості проникнення, територіальні здобутки, державно-політична спадщина (XI-XIII ст.) // *Wojsk-wość Ludów Morza Bałtyckiego. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego.* – Toruń, 2007. – S.264-277.
63. *Орджоникидзе Иосиф.* Джузеппе Гарибальди: Никому не известные факты. – М., 2000.
64. *Очерки истории Италии (476-1918 гг.).* – М., 1959.
65. *Тарле Е.В.* История Италии в средние века. 2 изд. – М., 2003.
66. *Токарева Е.С.* Фашизм, церковь и католическое движение в Италии (1922-1943). – М., 1999.
67. *Тэн И.* Философия искусства: живопись Италии и Нидерландов: Лекции. – М., 1995.
68. *Удальцова З.В.* Италия и Византия в VI веке. – М., 1959.
69. *Фёдорова Е.В.* Знаменитые города Италии: Рим, Флоренция, Венеция. Памятники истории и культуры. – М., 1985.
70. *Хибберт К.* Бенито Муссолини. Биография: Пер. с англ. – Москва, 1996.
71. *Шульмейстер Ю.А.* Италия, где твои сыновья?: Об уничтожении фашистами итальянских солдат в г. Львов в 1943 г. – Львов, 1987.
72. *Шифман И.Ш.* Цезарь Август. – Ленинград, 1990.
73. *Trye Rex. Żołnierze Mussoliniego / Tłumaczył Zenon Miernicki.* – Warszawa, 2000.

Scheda di lettura

Questo manuale utilizza un'ampia gamma di fonti documentarie per individuare le particolarità dello sviluppo politico, sociale, economico e culturale delle terre italiane, sin dai tempi della fondazione dello Stato di Roma fino alla fine del XX° secolo.

A tale scopo è stata studiata la storia della popolazione della penisola Appenninica partendo dalle prime tribù, compresi i popoli preistorici, è stato esaltato il processo della formazione della prima civiltà sulle terre italiche e la nascita della società classista. Abbiamo dedicato molta attenzione allo studio dei motivi di crescita della polis di Roma nel periodo arcaico, alla importanza degli etruschi nella formazione della mentalità degli antichi romani, abbiamo analizzato l'attività dei primi Re romani e la nomenclatura dei principali incarichi elettivi nella Repubblica Romana, nonché alle particolarità della trasformazione di quest'ultima in un Impero. Sono state esaminate le direzioni generali dell'espansione dell'Impero Romano, prima di tutto le conquiste militari e l'attività dei maggiori rappresentanti dell'élite militare e della politica. È stata condotta un'analisi della lotta classista a Roma e delle più grandi rivolte degli schiavi nell'Impero Romano.

Vengono studiati i motivi della divisione dell'Impero Romano per la parte Orientale e quella Occidentale, il decadimento e lo scioglimento dello stesso, i motivi della creazione nelle terre italiane dei regni barbari e l'eliminazione dei rapporti schiavisti. Inoltre, si spiegano i rapporti fra i Re franchi ed i Vescovi romani, la cui conseguenza è lo status degli ultimi come padroni dell'alta società. Sono state studiate le tappe dello sviluppo dello Stato Pontificio, in cui i governatori durante tutto il Medioevo e successivamente influenzavano notevolmente la vita politico-sociale nella maggior parte delle terre italiane, nonché, a grandi linee, determinavano la vita ideologica non solo in Italia ma anche in tutta l'Europa Centrale e dell'Ovest.

Molta attenzione si dedica allo studio dei motivi dell'incremento delle città di Firenze, di Genova, di Venezia e delle altre città nord-italiche nei tempi medievali, è stata anche esaminata l'evoluzione della loro composizione politico-statale. Il manuale contiene un'analisi generale delle tendenze principali dello sviluppo della cultura italiana sia quella antica, che medievale e dei tempi nuovi e moderni; si individua l'influenza del Rinascimento italiano sulla contemporanea civilizzazione europea. Si analizzano le relazioni culturali italo-ucraine ai tempi del Medioevo, le quali anche se avevano un carattere non intenso vista la lontananza geografica, arricchivano spiritualmente i popoli di entrambi Paesi.

È stato analizzato in modo scrupoloso il processo della creazione e dell'attività delle società segrete italiane (carbonari), dell'organizzazione «Giovine Italia», le cause e le particolarità dell'unione (Risorgimento) delle terre italiane in un regno centralizzato e il suo successivo sviluppo socio-politico ed economico, è stata valutata l'importanza della dinastia Savoia, nonché delle personalità importanti come Mazzini, Cavour, Garibaldi ed altri. È stata studiata la politica italiana nella prima metà del XX° secolo, in particolare è stata analizzata la risoluzione da parte del Governo italiano dei problemi dei militari prigionieri ed internati, che si trovavano nei campi di concentramento italiani alla fine della Prima Guerra Mondiale, sono stati esaminati i rapporti interstatali italo-ucraini nel 1919-1920, nonché l'attività diplomatica dell'Italia nel periodo del dopoguerra allo scopo di allargare i propri possedimenti sui Balcani.

È stato individuato il livello dell'integrità dell'Italia nelle strutture politico-militari, economiche e di rappresentanze europee (NATO, CE, Parlamento ecc.) allo stato attuale sottolineando la prospettiva dello sviluppo e analizzando i rapporti interstatali italo-ucraini.

Зміст

Вступ. Історична та економічна географія Італії	3
<i>Лекція 1.</i> Стародавній Рим (доби царства та республіки)	7
<i>Лекція 2.</i> Римська імперія	31
<i>Лекція 3.</i> Італійські землі за часів раннього та високого середньовіччя (V-XIV ст.)	48
<i>Лекція 4.</i> Суспільно-політичний та культурний розвиток італійських земель в період пізнього середньовіччя (XV-XVI ст.).....	66
<i>Лекція 5.</i> Італія за Нового часу (XVII – перша половина XIX ст.).....	82
<i>Лекція 6.</i> Утворення єдиної Італії (Рісорджименто)	97
<i>Лекція 7.</i> Італійське королівство у 1871-1918 рр.	116
<i>Лекція 8.</i> Суспільно-політичні перетворення в Італії у міжвоєнний період та під час Другої світової війни	132
<i>Лекція 9.</i> Італія у другій половині 40-х – 90-х рр. XX ст.	144
<i>Лекція 10.</i> Українсько-італійські культурні та міждержавні зв'язки (XIX-XX ст.)	169
Висновки.....	180
Навчально-методичний комплекс (плани теоретичної, практичної та самостійної роботи).....	184
Вибрана бібліографія.....	201
Scheda di lettura (анотація).....	204

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

(директор – член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор А. І. Кудряченко)

Установа займає провідні позиції в розробці теоретичних проблем всесвітньо-історичного процесу, дослідженні історії країн світу, історії міжнародних відносин, світового культурно-цивілізаційного розвитку, суспільно-політичних та культурних взаємин України з країнами світу. Інститут всесвітньої історії НАН України віднесений до наукових установ вищої категорії «А», має вагомі наукові та практичні результати діяльності, визнані на національному і міжнародному рівнях. Установа має високий науковий потенціал та ефективно його використовує, справляє винятковий вплив на науково-технічний, соціально-політичний та соціокультурний розвиток країни, інтегрована у світовий науковий простір.

Серед найзначніших реалізованих проектів Інституту

КОЛЕКТИВНІ МОНОГРАФІЇ:

«Україна в Європі: контекст міжнародних відносин» (К., 2011);

«Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації» (К., 2014);

«Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору» (К., 2017);

«Україна – Китай – 25 років співробітництва: результати та перспективи. «Один пояс – один шлях» (К., 2018);

«Політичні проблеми міжнародної безпеки у сфері протидії розповсюдженню ядерної зброї (кінець ХХ – початок ХХІ століть» (К., 2019) та ін.

ЗБІРНИКИ НАУКОВИХ ПРАЦЬ:

«Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму (країни Азії та Африки)» (К., 2015);

«Стратегічне партнерство в зовнішній політиці США, ЄС та країн латиноамериканського регіону» (К., 2016);

«Глобальні трансформаційні процеси в країнах світової периферії (район Субсахарської Африки): виклики і можливості для України» (К., 2017);

«Європейські культурно-історичні цінності: ретроспектива і перспектива» (К., 2018);

«Досвід та перспективи трансформації пострадянського простору в контексті інтеграційних та глобалізаційних процесів» (К., 2019)

У 2015 р. Інститут розпочав підготовку до видання унікальної енциклопедії «**Країни світу та Україна**», яка покликана дати ґрунтовний і систематичний виклад історії сучасного етапу розвитку всіх країн світу та їх двосторонніх відносин з Україною.

Вийшов друком її перший том «**Країни Європи і Україна: Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа**» (К., 2018)